

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARKIV

Hans Chr. Bjerg: Søetatens kort- og tegningsamling	209
Jørgen Elklit: Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849-98 i Landsarkivet for Nørrejylland	232
Orientering	274

Redaktion:
Vello Helk og Birgit Bjerre Jensen
under medvirken af
Frank Jørgensen, Helle Linde og Hans Kargaard Thomsen.

INDHOLD

<i>Bjerg, Hans Chr.:</i> Søetatens kort- og tegningsssamling	209–231
<i>Collin, Jonas:</i> Om Forretningsgangen i Staten. Med indledning af Niels Petersen	13– 22
<i>Dedenroth-Schow, Birgitte:</i> Island, Færøerne og Grønland. Et eksempel fra Thorkelins arkivregistraturer	145–159
<i>Elklit, Jørgen:</i> Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849–98 i Landsarkivet for Nørrejylland	232–273
<i>Ilsoe, Grethe:</i> Arkivfaglig metodedebat	1– 12
<i>Jensen, Birgit Bjerre:</i> Manuel d'archivistique	45– 52
<i>Pedersen, H. P.:</i> Konserveringsopgaver i Rigsarkivet	23– 44
<i>Petersen, Niels:</i> Sponneck og junigrundloven	65– 76
<i>Rosen, Wilhelm von:</i> Breve til embedsmænd	77– 86
Om indsamling af historiske beretninger i et administrativt system	160–167
<i>Skall, Egil:</i> Forsøg med accellereret ældning af papir og restaureringsfolier	168–175
<i>Sode-Madsen, Hans:</i> Amtmandsindberetningerne i 1735, landbrugskrisen og folkemanglen	87–110
<i>Thomsen, Hans Kargaard:</i> Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele	111–137
<i>Utaaker, Kirsten:</i> Oppbygningen av et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv	176–189
<i>Ørberg, Paul G.:</i> Af Viborg landstingsarkivs historie	190–203

Orientering: Arkivbygninger og deres indretning. Rapport fra Arkivarforeningens 4. seminar (*Helle Linde*) s. 53–56. Alf Kiil: Arkivkunnskap. Statsarkiva. (*Vello Helk*) s. 56–58. Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet (*Karen Marie Olsen*) s. 58–60. Arkiverne og EDB (*Frank Jørgensen*) s. 60–64. Guide to the Sources of the History of Africa, bind 8 (*Frank Jørgensen*) s. 138–140. A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver (*Hans H. Worsøe*) s. 140–142. Nordisk Arkivkundskab. Nr. 1: Konservering og restaurering af arkivmateriale (*Birgit Bjerre Jensen*) s. 143–144. Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in den deutschen Archiven und Bibliotheken. Bd. 1: Die Nachlässe in den deutschen Archiven (*Vello Helk*) s. 204–208. Heinz F. Friederichs: Familienarchive in öffentlichem und privatem Besitz. Register der Familienarchive, Familienstiftungen, genealogischen Nachlässe und Sammlungen in Europa und Übersee. 1. Bd. (*Vello Helk*) s. 274–275. Jens Engberg: Dansk finanshistorie i 1640'erne (*Jens Holmgaard*) s. 275–282. Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik (*Wilhelm von Rosen*) s. 282–284. Arkivkongressen i Moskva (*Hans H. Worsøe*) s. 284–288.

Arkivfaglig metodedebat

Nogle iagttagelser og synspunkter

AF GRETHE ILSØE

Efter en flyvende start i 1966 med Arkivarforeningens seminar om registrering af arkivalier har metodede-batten tilsyneladende haft trange kår i dansk arkivvæsen.¹ Vel er debatten som sådan ikke forstummet, den foregår til stadighed mand og mand imellem, i grupper og på afdelingsniveau. Men den optræder kun sporadisk på et publicistisk plan, hvorfra den kan nå ud til alle arkivfagets udøvere, og dens virkning på den arkivvidenskabelige udvikling bliver følgelig både afsvækket og langsom. Kun to gange siden er debatten bragt offentligt frem til et publicistisk plan, nemlig ved Arkivarforeningens seminar om kassation af arkivalier (1969) og ved det 10. nordiske arkivmøde (1971), hvor et af hovedemnerne var »registrering af store moderne arkiver«². Dette forhold kan imidlertid ikke tages til indtægt for en opfattelse af, at der ikke skulle være behov for en metodede-bat; det eksisterer, både som intellektuelt og videnskabeligt behov, og som et aktuelt behov, skabt af arkivvæsenets nuværende situation med arkivmassernes voksende pres og forskningens voksende krav.

Skønt arkivvæsenet for øjeblikket råder over hele fire kommunikationsorganer har en egentlig metodede-bat ikke kunnet trænge frem ad disse veje.³ Det skyldes først og fremmest en uskreven lov, der dikterer, at arkivvæsenet principielt ikke anmelder egne publikationer. Blandt publikationerne tiltrækker registraturerne sig især opmærksomhed i denne sammenhæng, idet de i sig selv er udtryk for en arkivalisk metode. Det er derfor i første række vigtigt (og lettest) for en afklaring af de metodiske problemstillinger at foranstalte analyserende og indgående arkivfaglig behandling (= anmeldelser) af dem. Sådanne kritiske analyser

¹ En rapport fra seminaret er udgivet af Arkivarforeningen: Registrering af arkivalier, Arkivarforeningens seminar I, 1966 (1966).

² En rapport fra seminaret er udgivet af Arkivarforeningen: Kassation af arkivalier, Arkivarforeningens seminar III, 1969 (1970). De danske indlæg på det 10. nordiske arkivmøde er publiceret i Arkiv 3. bd. 327-46.

³ 14-dages revyen Intern Information, kvartalstidsskriftet Nordisk Arkivnyt, og det halvårige Arkiv, samt de 5-årige Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne.

vil tillige kunne tjene et internt uddannelsesmæssigt formål som en problemorienteret introduktion til arkivvidenskabeligt arbejde.

Når arkivvæsenets publikationer hidtil er anmeldt, er det sket i almene historiske tidsskrifter eller i mere specielle (ikke-arkiv)-faglige tidsskrifter og i alle tilfælde ud fra et alment henholdsvis specielt benyttersynspunkt. Sådanne anmeldelser er vigtige og uundværlige, men ikke tilstrækkelige for udviklingen af vor arkivteoretiske erkendelse. Arkivvæsenets publikationer bør i videst muligt omfang anmeldes af arkivarer og primært for arkivarer, og nærværende tidsskrift for arkivforskning må være anmeldelsernes rette forum. Den arkivforskning, der hidtil er kommet til orde her i tidsskriftet, er ikke metodevendt, men for langt størsteparten af administrationshistorisk eller traditionelt arkivorienterende art. Afhandlinger af denne karakter er naturligvis centrale både for arkivvæsenets in- og eksterne kommunikation og må holdes i stadig hævd. *Arkiv* har fra sin start i 1966 principielt været åbent såvel for arkivmedarbejdere som for andre historikere og for administrationens folk. Ved en gennemgang af tidsskriftets første 6 årgange finder man imidlertid, at af de herialt 52 afhandlinger er 45 skrevet af nuværende eller tidligere arkivarer og yderligere 3 af historikere med ansættelsesmæssig tilknytning til arkivvæsenet. Den dialog, som initiativtagerne til tidsskriftet havde håbet ville komme i stand med administrationsfolk og med historikere og samfundsforskere, er altså udeblevet. Kommunikationsformen har i stedet udviklet sig til en monolog. Abonnementtallet vidner dog om, at monologen høres af en del uden for arkivvæsenets egne rækker. Hensynet til dette publikum bør imidlertid ikke på nogen måde hindre, at tidsskriftet i rimeligt omfang indeholder stof primært for arkivfolk. Ved at følge en kvalificeret arkivfaglig (metode)debat vil eksterne læsere blive konfronteret med centrale arkivalske problemstillinger og herigennem kunne opnå øget forståelse for arkivforskningens karakteristika og problematik. Med andre ord – fra at kunne opfattes som en belastning for kommunikationen imellem arkivvidenskabsmand og eksterne læsere, kan en arkivfaglig debat arkivarer imellem tværtimod tjene til at bedre den væsentligt.

Tilbage står så at overvinde den traditionelle forestilling i arkivvæsenet og hos dets videnskabelige medarbejdere om, at loyal solidaritet er ensbetydende med kritikløs tavshed. Som forskningsinstitution kan arkivvæsenet kun være tjent med, at dets forsk-

ningsprojekter og -resultater får status med alle andre forskningsprojekter og -resultater, og det indebærer bl. a., at de underkastes en videnskabelig vurdering af specialister, der i denne – som i de fleste andre forskningssituationer – bedst lader sig mønstre inden for faget selv, i foreliggende tilfælde blandt de videnskabelige arkivmedarbejdere. Anmeldelse er en væsentlig form for videnskabelig kommunikation, som arkivvæsenet ikke må overse.

Vil man danne sig et billede af den metodiske udvikling siden 1966 inden for det arkivfaglige arbejde, må man som ovenfor nævnt behandle fremkomne registraturer og andet publiceret arkivorienterende materiale, som i sig selv er udtryk for metodiske principper.

Blandt arkivvæsenets publikationer 1966–71 er arkivregistraturerne i absolut flertal.⁴ Der er udsendt følgende:

Rigsarkivet:

Vejledende arkivregistraturer:

Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier (XIV)

München-samlingen (XV)

Specialregistraturer:

Matriklerne 1664 og 1688

Foreløbige arkivregistraturer, privatarkiver:

Politikeren Andreas Frederik Krieger

Landsarkivet for Sjælland:

Foreløbige arkivregistraturer:

Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919 (4 amtsbind)

Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868 (Helsingør)

Kirkebogsregistraturer (Helsingør stift, Lolland-Falster og Bornholm)

Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872

Oversigt over skolehistorisk materiale (udg. sammen

⁴ Arkivvæsenets udsendte publikationer 1966–71 falder i flg. grupper: 1) egentlige udgaver, 2) arkivalske oversigter (guides), 3) embedsoversigter, 4) arkivregistraturer, 5) årsberetninger og 6) tidsskrifter. Desuden har Rigsarkivets 1. afd. til tjenestebrug udarbejdet en række »værkstykker og fortryk« under fællesbetegnelsen Primula. Uden for sin egentlige virksomhedsramme har Rigsarkivet endelig udsendt Bibliografi over trykte arbejder af historikeren, professor, dr. phil. Aage Friis.

- med Institut for dansk skolehistorie)
Københavnske lavsarkiver (udg. sammen med Københavns stadsarkiv)
Sjællandske og lolland-falsterske lavsarkiver
Landsarkivet for Fyn
3. udskrivningskreds' arkiv 1788–1956
Landsarkivet for Nørrejylland:
Arkivregistraturer 2: Håndskriftsamlingen
Arkivregistraturer 3: Ryttergodserne
Oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier
Oversigt over arkivalier vedr. borgerskaber og nærings-tilladelser
Brandforsikringsarkivalier for købstæder

Om udvælgelsesfaktorer

På en enkelt undtagelse nær er ingen af de opregnede registraturer fremkommet i forbindelse med eller på initiativ fra et externt forskningsprojekt.⁵ De er udelukkende etableret på grundlag af interne overvejelser. Det er imidlertid tydeligt, at udvælgelsen af de registrerede arkivenheder ikke er fremgået af en fælles plan for arkivvæsenet. Om en samlet plan på afdelingsniveau vidner derimod rækken af de sjællandske retsbetjentregistraturer og kirkebogsregistraturerne. Overtitlen på registraturen over Helsingør rådstuearkiv antyder ligeledes, at der bliver tale om en »række«. Endelig fremstår registraturen over A. F. Kriegers privatarkiv som 9. bind i en serie, tidligere benævnt Serie 8, nu (på grund af ændret format) kaldet Ny serie.

Etableringen af visse af registraturerne er imidlertid provokeret af et stort publikumspres på enkelte arkivaliegrupper. Det drejer sig om kirkebogsregistraturerne og oversigterne over henholdsvis brandforsikringsarkivalierne og de private godsers skifte- og fæste-protokoller.⁶ Da disse registraturer opfylder – ud over at tjene som inventarier – først og fremmest et kontant serviceformål i forbindelse med en stor efterspørgsel. De sikrer en hurtig og entydig ekspedition af de registrerede arkivalieenheder til gavn for både publikum og ekspedient. Ved at reducere ekspeditionernes antal

⁵ Undtagelsen er oversigten over det skolehistoriske materiale i det sjællandske landsarkiv, hvis udarbejdelse er sket på initiativ af et skolehistorisk udvalg, nedsat af Dansk historisk Fællesforening.

til det absolut nødvendige, reducerer de nævnte registraturer til-lige slitagen på de meget udsatte arkivalier.

For de fleste af de publicerede registraturer gælder det typiske forhold, at de er bearbejdede af tidligere arkivargenerationers registreringer.⁷ Det vil sige, at udvælgelsesbeslutningen i et vist mål har været afhængig af praktiske og arbejdsøkonomiske be-tragtninger. Dette således forstået, at man ved udvælgelsen har taget hensyn til, at det er forbundet med langt færre arbejdsmæs-sige omkostninger »blot« at skulle tilrettelægge en allerede etable-ret registratur for publicering fremfor først selv fra grunden at skulle oparbejde en hel registratur.⁸ Dette forhold, der er en så gen-nemgående faktor i udvælgelsesbeslutningen, er i et vist omfang en karakteristisk følge af det voldsomme pres, som arkivinstitutio-nerne rent arbejdsmæssigt lider under. For til stadighed at kunne markere en forskningsmæssig status over for omverdenen, må man ty til de prisbilligste løsninger. Retfærdigvis skal det dog noteres, at disse prisbillige registraturer oftest viser sig at imøde-komme et forskningsmæssigt behov.⁹ Derfor er det nok rimeligt at trække på ressourcerne fra fortiden. Men de prisbillige løs-ninger bliver dyrekøbte, hvis de spærrer for initiativer til at etablere registraturer over ikke tidligere behandlede arkivenheder.

En ikke uvigtig faktor, som lader sig påpege i forbindelse med udvælgelsesbeslutningen, er den øjeblikkelige forhåndenværende ekspertise hos de arkivvidenskabelige medarbejdere. Der er næppe tvivl om, at denne faktor har spillet en rolle for fremkomsten af begge bind (XIV og XV) af de Vejledende arkivregistraturer og af de to lavsregistraturer.

⁶ I forordet til den første kirkebogsregistratur (Bornholmske kirkebøger) hedder det: »For at lette det interesserede publikums arbejde med kirke-bøgerne har man besluttet successivt at offentliggøre disse nye registra-turer ... « og i forordet til oversigten over de private godsers fæste- og skiftearkivalier sige: det direkte, at »formålet med oversigten er udeluk-kende at gøre det let for de mange slægts- og personalhistorikere, der besøger landsarkivets læsesal, at finde frem til ... «.

Det bør her nævnes, at beslutningen om at etablere kirkebogsregistra-turerne (= udvælgelsesbeslutningen) fandt sted i forbindelse med de store afleveringer af kirkebøger i. h. t. kirkeministeriets cirkulære af 24. juli 1967.

⁷ Jfr. forordene til hhv. Vejledende arkivregistraturer XIV, Sjællandske retsbetjentarkiver, Præstø amt og Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger.

⁸ Jfr. forordet til specialregistraturen over matriklerne 1664 og 1688.

Om registreringsformer

For deltagerne i det tidligere nævnte seminar om registrering af arkivalier var der ikke tvivl om, at de velgennemarbejdede og velformulerede indlæg og derpå følgende stringente og inspirerende diskussioner var så bæredygtige, at de ville være med til at påvirke kommende registraturarbejder. Hvorvidt denne formodning har holdt stik, skal kort søges efterprøvet på grundlag af de opregnede registraturer. Seminarets formål var ikke at forkaste de grundfæstede, af V. A. Secher udarbejdede »Bestemmelser for Ordning, summarisk Registrering og Opstilling af Arkivalier m. m. i det danske Rigsarkiv med Landsarkiverne«, men at debattere en supplerende af de hidtidige registraturer og hjælpemidler samt forslag til nye former for registraturer og vejledninger i benyttelse af de store mængder af uregistrerede fonds.¹⁰

Indlæg og debat samlede sig især om problemet vedrørende proveniensprincippet's tendens til udartning i formel registrering (= inventarisering), muligheden for etablering af saglige indgange til det arkivalske materiale (herunder tematisk registrering af privatarkiver), forslag om detailregistrering af udvalgte arkivprøver samt om tværgående registrering af arkivalier vedrørende et bestemt sagområde i forskellige arkivfonds.

Eftersom arkivvæsenets hele arkivalske opbygning hviler på en konsekvent gennemførelse af proveniensprincippet, er det med god grund, at dette er grundprincippet for registrering. Samtlige de opregnede registraturer, der omfatter enkelte hele eller flere embedsarkiver, er naturligvis indrettet efter proveniens.¹¹ Det samme gælder ligeså naturligt specialregistraturerne (over matriklerne og over kirkebøgerne), der knytter sig til tidligere proveniensmæssigt registrerede arkiver (Rentekammeret og sognekaldene).¹² Mere vigtigt er det i denne sammenhæng at konstate-

⁹ Jfr. det i note 8 omtalte forord, der nævner, at registraturen »i sin maskinskrevne form i snart 30 år har gjort så god fyldest, at den nu på det nærmeste er slidt op«. Det er i øvrigt vanskeligt at skelne mellem et reelt eksisterende behov og et af registraturen skabt behov. Erfaringen viser nemlig, at en registraturs tilstedeværelse under alle omstændigheder stimulerer benyttelsen af de registrerede arkivenheder.

¹⁰ Jfr. Arkivarforeningens indbydelse, udsendt juni 1966, trykt i uddrag i seminarrapporten (se note 1), s. VIIIf.

¹¹ Opdelingen i embeds-arkivfonds er jo i sig selv en integreret del af proveniensprincippet.

re, at også de registraturer, der tværgående behandler en eller flere saggrupper i en række forskellige arkivfonds, offentlige som private, er anlagte efter proveniensprincippet. Undtaget er kun de to nørrejske registraturer (der betegnende nok heller ikke benævnes registraturer, men oversigter!) henholdsvis over købstædernes brandforsikringsarkivalier og arkivalier vedrørende borgerskaber og næringstilladelser. De er begge bygget topografisk op.¹³

Spørgsmålet bliver nu, hvorvidt der i de opregnede registraturer findes forsøg på supplerung og uddybning af det grundlæggende registreringsprincip.

I sit indlæg på arkivseminaret fremførte Niels Petersen bl. a. det synspunkt, at »det metodisk rigtige grundlag for udnyttelse af administrative arkivalier er at skaffe sig de samme forudsætninger som administrationen var i besiddelse af ved arkivaliernes tilblivelse«. Registreringen bør derfor ikke være »en simpel inventarisering, men en registrering af arkivernes tilblivelsesproces«. En sådan registrering »vil danne grundlag for udarbejdelse af, hvad man kunne kalde brugervejledninger, indeholdende oplysninger, som er nødvendige for det pågældende arkivs udnyttelse, nemlig om dets tilblivelse og opbygning og om den administrative proces, det er et produkt af«. ¹⁴ – Disse betragtninger er i virkeligheden blot en videreførelse af de af Secher fremførte i afsnittet B 4 d i hans afhandling om »Proveniens(Hjemmehørs-)Princippet«. ¹⁵ Selv har Secher så tidligt som i 1886, ganske vist under A. D. Jørgensens auspicer, i det første bind af Vejledende arkiv-

¹² I Landsarkivet for Sjælland er sognekaldsarkiverne i deres helhed kun registreret til og med 1891 (seddelreg.).

¹³ En sammenligning imellem den nørrejske og den sjællandske registratur over brandforsikringsarkivalier lader sig ikke direkte gennemføre. Den nørrejske omfatter i modsætning til den sjællandske kun købstæderne, hvor et topografisk anlæg ikke volder vanskeligheder. Den sjællandske registratur kunne imidlertid med fordel være suppleret med et topografisk register.

¹⁴ Seminarrapporten (se note 1) s. 36ff. Niels Petersens indlæg tager i første række sigte på de nyeste arkivalier.

¹⁵ Meddelelser fra det danske Rigsarkiv I, s. 230–39.

¹⁶ Sechers indledende Oversigt over Forretningsgangen og de af denne fremgaaede Arkivalier i Kancelliet og de dermed beslægtede Institutioner fylder over hundrede sider (s. 65–168), og hertil kommer så (s. 258–303) et Tillæg af Instruxer og andre Aktstykker om Forretningsgangen i Danske Kancelli. Selve registraturen optager s. 169–257.

registraturer (Danske Kancellis arkiv indtil 1848) givet os et eksempel på, hvad han anså for nødvendig vejledning.¹⁶ Alle efterfølgende Vejledende arkivregistraturer har principielt fulgt traditionen op.¹⁷ Det gælder også de to her behandlede bind (XIV og XV).

De mest indgående administrationshistoriske beskrivelser findes i følgende af de 1966–71 udsendte registraturer: registraturen over Helsingør rådstuearkiv, registraturen over de nørrejske ryttergodser og registraturen over 3. udskrivningskreds' arkiv.¹⁸ Sidstnævnte knæsætter med held et pædagogisk princip i den administrationshistoriske beskrivelse, idet den er et mønster på, hvor anskuelig en administrationshistorisk indledning kan være uden at sætte et gran af saglig nøjagtighed over styr.¹⁹

I registraturen over Helsingør rådstuearkiv er anmærkningerne til den enkelte arkivenhed meget fyldige og detaljerede, et forhold, der, foruden at have selvstændig værdi, får betydning ved vurderingen af det stikordsregister, som registraturen er forsynet med. Dette refererer udelukkende til de emner og sager, der udtrykkeligt er nævnt i registraturen, og kan principielt ikke tages som fuldgyldigt udtryk for arkivets hele indhold. Men netop på grund af de specificerede anmærkninger og deraf følgende store antal (532) stikord taler sandsynligheden for, at en så væsentlig del af alle sagforhold er kommet med, at man med forbehold tør tillægge registret en overordnet almen opgave: at fungere som model for, hvilke sagforhold et rådstuearkiv kan forventes at indeholde.²⁰

Til oversigten over det skolehistoriske materiale er der udarbejdet stikordsregister efter samme princip. Da oversigten er et kompilationsarbejde, byggende på et stort antal registraturer,

¹⁷ Begrebet »vejledende« i Vejledende arkivregistraturer er både af A. D. Jørgensen og Secher udtrykkeligt opfattet som: vejledende i de administrationshistoriske problemer.

¹⁸ I registraturen over ryttergodsarkiver er proveniensprincippet gennemført så vidt, at alle arkivalier i amts- og amtstuearkiver, der efter en streng proveniensmæssig vurdering hører til ryttergodserne, er registreret her.

¹⁹ Registraturerne over de sjællandske retsbetjentarkiver er kun forsynet med såre nødtørftige administrationshistoriske oplysninger, til gengæld med en embedsetat. Bindet over Præstø amts retsbetjentsarkiver indfører dog specielt etablerede kort til illustration af jurisdiktionsforholdene på forskellige tidspunkter. Det er hensigten som en afslutning på denne registraturrække at udsende et bind med bl. a. analyserende beskrivelser af retsbetjentarkivernes enkelte afdelinger.

kan den betragtes som en tematisk registratur og dens stikordsregister i et vist omfang som tværregistratur.²¹

Imidlertid er det sagregister, der er udarbejdet til den nørrejske registratur over ryttergodsarkiverne i sine principper mere interessant og nyskabende.²² Registret dækker ikke hele registraturen, men visse centrale dele af enkelte ryttergodsarkivers arkivalske enheder, nemlig sessionsprotokoller og pakkesager med breve til og fra ryttersessionerne og regimentskriveren. Der er ikke tale om ét samlet register, men flere registre (efter princippet: hver samlet protokolrække og hver samling breve sit register, ialt 6 registre, der tilsammen dækker 13 bind og 6 pakker), opbygget over et system af 37 overordnede, præcist definerede saggrupper, fælles for de enkelte sagregistre. Der gøres ved indledningen til de enkelte registre omhyggeligt rede for deres grundlag. De underordnede saggrupper er desuden i adskillige tilfælde forsynet med detaljerede beskrivelser til nærmere forståelse af deres indhold. I den fælles indledning til registrene forklares deres principielle opbygning og systematisering med nøje overvejelser om bl. a. kausalforbindinger mellem forskellige sagforhold i et enkelt brev eller en enkelt protokolindførsel og deraf følgende afvejning af udvælgelsen til sagregistrering. Til de sagregistre, der omfatter sessionsprotokollerne, slutter sig selvstændige stedregistre. Dette registerkompleks må i sin bevidste og konsekvente gennemførelse anses for at være det i perioden 1966–71 vægtigste forsøg på at etablere saglige indgange til et uoverskueligt og vanskeligt tilgængeligt materiale.

En anden af de nørrejske registraturer, der påkalder sig stor metodisk interesse, er registraturen over håndskriftsamlingen (Arkivregistraturer 2). Samlingen er ved en omordning blevet bygget

²⁰ Registraturen over Helsingør rådstuearkiv indeholder desuden (s. 167–210) en ekstrakt af Helsingør bys breve indtil ca. 1700 i rådstuearkivet. Ekstraktoversigten fungerer tillige som specialregistratur. Den holder sig strengt til den ældre opdeling i hhv. pergaments- og papirsbreve samt breve fra partikulære personer. Desværre fremgår det ikke, om denne opdeling er primær.

²¹ Forbeholdet refererer til, at de enkelte registraturer, der indgår i oversigten, er af forskellig udførelsesgrad.

²² Dette register er et så betydningsfuldt indslag i hele problematikken omkring sagregistreringsprincipper (bl. a. også set i sammenhæng med muligheden for etablering af sagregistre til tingbøgerne), at det fortjener en mere indgående vurdering end den, der her kan blive det til del.

op over en så detaljeret systematiseringsplan, at registraturen i sig selv fungerer som sagregister. Planen følger for de historiske og topografiske afsnits vedkommende opbygningen af de tilsvarende afsnit i landsarkivets bogsamling, mens folkebibliotekernes ordningssystem er lagt til grund for de øvrige afsnit.²³ Der er tale om otte hovedgrupper, hver på 7–42 undergrupper. Registraturen er forsynet med en oversigt over krydshenvisninger og med register over forfattere og afskrivere.²⁴

Ved siden af registraturen over håndskriftsamlingen er der vedrørende den private arkivsektor kun publiceret registraturen over A. F. Kriegers arkiv. Den er opbygget helt efter det traditionsbundne system, beskrevet af Holger Hjelholt i artiklen »Om Ordning og Registrering af ældre og nyere Privatarkiver«, – om tematisk registrering eller sagregister er der ikke tale.²⁵

Om arkivterminologi

Til en vurdering af den arkivfaglige metodes udvikling i et nærmere angivet tidsrum (in casu 1966–71) hører også en behandling af den arkivfaglige terminologi. Her skal ikke gøres nøjagtig status, blot kort meddeles nogle iagttagelser og synspunkter. Iagttagelserne går i deres enkelhed ud på, at vort arkivfaglige sprog er særdeles upræcist i mange henseender. Denne upræcighed har undertiden sin baggrund i en misforstået eller altfor rigoristisk opfattelse af proveniensprincippet. Der kan således iagttages en tilbøjelighed til i registraturerne at opføre en arkivalsk enhed med den betegnelse, som den (korrekt eller ukorrekt) er blevet mærket med fra administrationens side (påskrevet eller påtrykt), uden en kritisk vurdering af, hvorvidt denne betegnelse er oprindelig (= samtidig med arkivenhedens administrationsmæssige tilblivelse) eller f. eks. blevet til på afleveringsstadiet. Det er tillige forbavsende at konstatere, hvor lidt vægt både tidligere og nuværende arkivgenerationer hidtil har lagt på det konforme i

²³ I indledningen til registraturen understreges det, at den trykte vejledning for folkebibliotekernes ordningssystem reducerer tvivlstilfældenes antal til et minimum.

²⁴ Det bør endelig noteres, at man for en enkelt af de store samlinger (H. Friis (-Petersen)s samling) har udarbejdet en fortegnelse over den pågældende »fundator«s håndskrifter i andre samlinger. Jfr. Thelma Jexlevs indlæg på arkivseminariet: Registrering af splittede arkivfunds, seminarrapporten (se note 1) s. 25f.

²⁵ Fortid og Nutid XV, 1944, s. 147–63.

valget af registrerende udtryk. Her skal blot nævnes et illustrerende eksempel fra registraturerne over de sjællandske retsbetjentarkiver. I afd. G, politiforvaltningen, optræder inden for nogle få jurisdiktioner følgende betegnelser for en bestemt protokoltype: tyendeprotokol – tyendejournal – meldingsprotokol – tyendetilmeldingsprotokol – anmeldelsesprotokol for tyender – af- og tilgangsliste for tyender – opholdsbog for tyende – ! Det bliver nødvendigt (senest når der skal udarbejdes edb-venlige registraturer) at skabe en fast og veldefineret terminologi for alle arkivalske enheder og at overordne denne terminologi de individuelle (korrekte eller ukorrekte) betegnelser, som må medtages i registraturen af hensyn til den fysiske entydige identificering og tidligere benytteres evt. publicerede notehenvvisninger.

Om et problemorienteret arkivfagligt materiale

Før en kort konklusion vedrørende metodiske aspekter i de sidste 6 års arkivregistraturer forsøges, må en bestemt publikationsserie retfærdigvis drages med ind i billedet. Det drejer sig om den af Rigsarkivets 1. afdeling i 1969 påbegyndte Primula-serie med undertitlen: »værkstykker og fortryk«. Denne serie, der foreløbig er nået op på allerede 23 numre, er udelukkende beregnet på tjenestebrug og har i og med dette forhold udtrykkeligt fra sin start unddraget sig egentlig anmeldelse. Dette sidste er set fra nærværende artikels synspunkt særdeles beklageligt. I den især i begyndelsen ret uegale serie findes nemlig administrationshistoriske redegørelser og arkivalske grundundersøgelser samt enkelte bidrag til en arkivalsk metodedeбат. Sidstnævnte drejer sig om forslag til ordning og registrering af konkrete arkivfunds og om beskrivelser af gennemførte registreringsarbejder.²⁶ Det fornemste udtryk for metodiske overvejelser i forbindelse med en meget stor og enestående arkivalsk samling er Henry Bruuns »Betænkning om Rigsarkivets såkaldte kortsamlings registrering, konservering og fotografering«, forfattet 1970 og udsendt posthumt som nr. 18 i Primula-serien. Den 15 sider store betænkning er som skabt til at indgå i en problemorienteret lærebog i arkivkundskab.²⁷

Primula-serien er en vigtigt nyskabelse: Først og fremmest

²⁶ De i Primula-serien aftrykte ældre forslag og beskrivelser findes i Rigsarkivets arkiv nr. 701: Diverse sager vedr. ordningsarbejder indenfor forskellige arkivfunds.

²⁷ Hertil knytter sig 45 sider bilag.

imødekommer den nogle af de eksisterende behov for større arkivfaglig erkendelse. Den er en (delvis) løsning på problemet, hvorledes den enkelte medarbejders arkivalske viden og erfaring kan sikres eftertiden. Den giver mulighed for på nært hold at følge udviklingen, evt. i form af etapevise løsninger, af bestemte arkivvidenskabelige opgaver. Den er i princippet (= »værkstykker og fortryk«) så upretentiøs, at den vel ikke kommer til at lide af perfekte hævninger, som ellers let kan føre til en series stagnation eller ophør. Og den må kunne fungere fortræffeligt på afdelingsniveau. Men selv om andre i arkivvæsenet tjenstgørende også får lov at læse med, er det utilfredsstillende, at dens inspirerende virkninger ikke har mulighed for at nå ud over arkivvæsenets enemærker.

Forsøg på konklusion

Hovedindtrykket af de her fremlagte iagttagelser bliver, at registraturværket som helhed er meget traditionspræget og med hensyn til grundlæggende princip totalt afhængig af den arkivalske opbygning efter proveniens. Herudover kan der imidlertid konstateres en voksende tendens til at etablere saglige indgange til det registrerede materiale, dels i form af stikordsregistre, dels i form af egentlige sagregistre. Der er desuden gjort forsøg på topografiske indføringer i arkiverne gennem stedregistre (udarbejdet dels ved simpel udskrift fra registraturen, dels ved en egentlig topografisk registrering af de arkivalske enheders indhold). Endelig er der foretaget tværgående registreringer både af et nøjere bestemt arkivmateriale og af et nøjere bestemt emne. I sidste tilfælde er resultatet blevet en tematisk registratur (den skolehistoriske oversigt).

Opfattelsen af traditionsprægede og i det metodiske grundprincip stivnede registraturer modificeres således af enkelte bevidste og velgennemførte forsøg på at finde supplerende registreringsformer. Og forsøgene synes i flere henseender at falde i tråd med de overvejelser, der kom frem på arkivseminaret i 1966. En yderligere udvikling af arkivalske metoder vil blive nødvendig i forbindelse med etablering af registraturer anlagte for edb. Også af den grund må metoddebatten stimuleres. Til en begyndelse kunne man genoptrykke Sechers to nævnte afhandlinger sammen med en revideret udgave af Arkivarforeningens seminarrapport I.

Om Forretningsgangen i Staten

Et fragment

(AF JONAS COLLIN)

Med indledning af Niels Petersen

Den afhandling, der her optrykkes, blev i 1815 offentliggjort anonymt i tidskriftet »Dansk Minerva«. Forfatteren var daværende assessor i finanskollegiet Jonas Collin (1776–1861). Sin ophavsret afslører han i en nærmest kalenderisk formet selvbiografi, nedskrevet i hans otium og senere offentliggjort af hans søn Edvard Collin (i »H. C. Andersen og det Collinske Huus«, Kbh. 1882, s. 523–73). Her finder man under 1815 – foruden en oplysning om, at hans tredje søn blev født, og at han selv blev etatsråd – følgende notits: »I »Minerva« (Juli-Hefte) lod jeg indrykke et Stykke »Om Forretningsgangen i Staten«. Det bærer Udtryk af den Iver, det Liv og den Kjærlighed, jeg havde til mit Kald og min Stilling«.

Jonas Collin er et kendt navn i dansk kulturhistorie. Mindre kendt er hans egentlige livsgerning som embedsmand i statens finansielle administration. Her bør han placeres ved siden af Anders Sandøe Ørsted som en af den tids største administrative begavelser. Han besad som Ørsted en usædvanlig arbejdskraft, men ikke Ørsteds talent for problemanalyse og stringent argumentation, sikkert heller ikke Ørsteds uudtømmelige viden. Til gengæld var han overlegen i fordomsfri vurdering af administrationens svagheder og i evne til at finde rationelle løsninger, en egenskab der bevirkede at han dannede skole i administrationen. Da omvæltningen i 1848 banede vejen for at realisere hans tanker, var han selv for gammel (72 år), men hans elever stod parate og velforberedte til opbygningen af den nye finansadministration.

Da Jonas Collin skrev nedenstående afhandling, var han 39 år gammel og en embedsmand på vej mod toppen i det danske bureaukrati. Som pålidelig og kyndig medarbejder for ikke altfor velorienterede foresatte var han en mand, der altid var brug for. Han var ikke i principiel opposition til det bestående. Han var systemets loyale og skarpsindige, men sommetider respektløse kritiker. Der er træk i afhandlingen, der kan minde om vor tids Parkinson, men Collin hengav sig aldrig til fatalistiske absurditeter. Ingen »naturlov« hindrede efter hans mening tilvejebringelse af orden i den offentlige forvaltning. Det krævede blot god vilje, arbejde og fremfor alt fornuft.

Efter en kort tid som volontør i rentekammeret kom Collin i 1801 som fuldmægtig til finanskollegiet, hvor han i 1812 blev assessor. I 1816 blev han medlem af finansdeputationen og forblev i denne stilling til dens opløsning i 1848. I 1831–40 var han tillige deputeret i rentekammeret. I denne periode blev han medlem af den i 1836 nedsatte finanskommission, datidens »kulegravningsbande«.

Collin var altid på udkig efter unyttigt arbejde, ligegyldige formaliteter, overflødige »sidebestyrelser« og i det hele taget alt, hvad der var til hinder for »orden og sparsomhed«. Som medlem af finanskommissionen udarbejdede

han om sin egen institution, rentekammerets danske afdeling, en meget kritisk betænkning, hvor han også fik indflettet mere generelle synspunkter om forvaltningens problemer. Han anså det for afgjort, at »vort hele Collegialvæsen kunde simplificeres« og peger som i 1815 på en centralisering af finansstyret som en absolut nødvendighed, herunder især et »complet Statsbogholderie, hvori uden Undtagelse *alle* Indtægter og *alle* Udgifter i deres oprindelige Størrelser maae passere Revue«. Han opridsede en plan, hvorved rentekammerets 17 kontorer kunne reduceres til 12. Han understregede, at dette ikke var »Frugten af de sidste Ugers eller Maaneders Erfaring og Overlæg, men af flere Aars Betragtning af det Bestaaende og jevnlige Overveielser med de Paalideligste blandt mine Jevnlige« (Finanskomm. arkiv).

Collins reformforslag byggede på forudsætningen om kollegialsystemets fortsatte beståen. Om ministerialsystemet synes han først at have udtalt sig i 1848, da dets indførelse var en politisk realitet og spørgsmålet kun var om dets praktiske anvendelse på finansforvaltningen. Blandt akterne om administrationsreformen findes et notat fra ham af 3. maj 1848, hvori han efter anmodning udtaler sig om det kommende finansministeriums organisation (Finansministerens journal 1848 nr. 128). Her konstaterer han, at der nu er tale om en gennemgribende reform, »en ny Dannelse, og ikke blot en Lempelse efter det Gamle og Bestaaende«.

Collin har muligvis haft sympati for ministerialsystemet. I hvert fald peger de tanker, han på forskellige stadier af sin karriere har givet udtryk for, logisk i den retning. Men han var loyal embedsmand og holdt sig indenfor den til enhver tid givne politiske ramme. Han vendte sin kritik ikke mod systemet, men mod systemets mangler. I Collins konception var skavanken ved det kollegiale system næppe så meget det kollegiale princip som den utidssvarende og bekostelige måde det var organiseret på. Han var en af dem, der virkede for en moderniseret og liberal absolutisme.

Selvbiografiens notits om Minerva-artiklen slutter med disse triumferende ord: »Ikke umærkeligt er det, at *den* Fordeling af Forretningerne (istedetfor den daværende gammeldags høist maadelige collegiale), som i vor Tid optoges ved Ministerial-Indretninger, i hiint Stykke er paapeget«.

Artiklen dokumenterer, at Collin i 1815 formentlig som den første opstillede den model for ressortfordeling, som blev realiseret en menneskealder senere, men hvis han dengang også har tænkt på ministerialsystemet, har han i hvert fald ikke tænkt højt.

Et af de meget interessante Emner i Statslæren er det om Civil-Administrationens hensigtsmæssigste Indretning. Denne Paa-stand behøver vel neppe udførlig at bevises. Enhver af os har staaet eller staaer i flere eller færre Forhold til Øvrigheden og offentlige Autoriteter; og vi ønske alle, at vore Anliggender maae behandles *vel* og afgjøres *snart*. Hiint beroer især paa Betjentenes Duelighed og Ansvarlighed; dette paa Bestyrelsens Form.

Paa Embedsmændenes Indsigt og Moralitet, som paa Forretningernes planmessige Behandling beroer ikke blot Statens Vel,

men ogsaa dens udvortes Ære. Nogle Betragtninger over begge Deele torde derfor maaskee ikke være aldeles overflødige.

Ikke vil Forfatteren skrive en Moral for Embedsmænd. Han ønsker kun, med nogle faa og fattelige Ord – om ikke at vække de Slumrende blandt dem af den Dvale, hvori Tidsalderens Sløvhed og Letsindighed har neddyttet dem – at bidrage lidet til, at nogle færre skulde henfalde deri.

De evige Jeremiader over Embedslivets Besværligheder ere et Beviis paa Menneskenes tiltagende Lyst til Lediggang. Det sletteste Middel til at afhjælpe deslige Klager var vist at forøge de Arbejdendes Antal. Preussens Fredrich den Anden svarede engang en Minister, som foreslog flere Betjentes Ansættelse i et Departement: »Herr, multiplicir er mir nicht die entia, am Ende kommt lauter Subtrahiren heraus«. At ville skaffe Forretningerne bedre besørgede, ved at beskikke flere Betjente, er omtrent ligesaa klogt udtænkt, som at ville forøge Accise-Indtægterne ved at anlægge en ny Stadsport.

Naar Ukrud skal udrøddes, maa Roden tages med; naar man vil bekæmpe Fejl og Daarligheder, maa man gaae tilbage til Aarsagerne.

Efter vore Forfædres Contorpedantismus forløb vel henved en halv Menneskealder, hvori Embedsmændene uden ængstelig Hængen i Klokkestrengen, dog i Almindelighed temmelig nøiagtigen passede deres Forretninger. I de sidste 12 til 13 Aar, eller siden Ufredens Begyndelse har Forandringen egentligen først viist sig.¹

To Aarsager have grebet ind i hinanden og virket sammen. Nye og temporaire Bestillinger og Pengevæsenets Forværrelse.

Krigen gav Anledning til adskillige nye Embeder, som enten bleve Bisysler for allerede ansatte Embedsmænd, eller hvortil egne Betjente antoges. I første Tilfælde gjaldt Ordsproget, at hvo som har mange Jern i Ilden, faaer adskillige kolde. De nye Forretninger vare for det meste af den Natur, at de vanskeligere lode sig opsætte end de ældre, og disse maatte altsaa lide derunder, saa meget mere, da de nye for det meste betalte sig bedre. Een Embedsmands Forsømmelighed drager uformærkt Fleres efter sig. Den slettere aflagte taber Lysten til at være flittig, naar den bedre lønnede sees at forsømme sin Dont. Egne Betjentes Ansættelse havde samme Følge. Temporaire Bestillinger maatte bedre betales end staaende Embeder og gave desuden ofte Bifordele. Heller ikke dette var Opmuntring for de øvrige Embedsmænd; ogsaa de

ønskede at skaffe sig flere af Livets Nydelser; dertil maatte nye Resserer. Disse søgtes i Handel og Vandel, i Caperier, i Kjøb og Salg af Obligationer og Specier, af Varer, af Huse og Gaarde, i Commissionairforretninger o. s. v. Ævret var opgivet; Embedsmænd af alle Klasser, civile og militaire, læge og lærde, benyttede sig af Leiligheden, og – hvo der ikke vandt derved, var Staten og Embedsforretningerne.

Følgerne af de betydelige Anstrængelser, den tærende Krig udfordrede, som Dannemark udholdt i et længere Tidsrum, end nogen ved dens Begyndelse kunde, i Forhold til Statens Kræfter, forestille sig, matte omsider bringe Pengevæsenet til en Grad af Fordærvelse, der havde Indflydelse paa alle borgerlige Forhold. I det danske Numerairs dybe Fald, og som det syntes, grændseløse Falden, søgde mange Retfærdiggjørelse for hine deres Kald fremmede Sysler. Enten, hedde det, maatte man søge at redde Levningerne af sin Formue; eller man nødsagedes til at fortjene noget udenom for at forsørge sig og Familie. Og saaledes indsneget sig lidt efter lidt den fordærvelige Handelsaand i Embedsklassen.

Paa den anden Side havde Numerairets faldende Værdie en Virkning aldeles modsat den, man, uden at have Erfaring derom,

¹ Hvorledes det for 15 Aar siden stod til andetsteds, kan sees af et trykt Actstykke dateret 26 Juli 1800. Deri hedder det f. Eks. . . . haben zu erkennen gegeben, wie nothwendig es sey, den fast erstorbenen Geist der Treue, der Uneigennützigkeit, des Fleisses und der Ordnung, wodurch der hiesige Civildienst sich ehemals so musterhaft ausgezeichnet hat, durch angemessene, allenfalls strenge Maasregeln wieder zu beleben, o. s. v. Fremdeles: »Fast allgemein werden die Stellen nur als Pfründen betrachtet, deren Inhaber gerade nur so viel thun muss, als erforderlich ist, um das Gehalt zu erheben, und mit möchlichster Beqvemlichkeit zu geniessen. Wer einige Jahre, wie sie es nennen, auf solche Weise gedient hat, begehrt gleich für seine eingebildete Verdienste ansehnliche Beförderungen, Titel oder Gehalt-Verbesserungen, und findet sich gekränkt, wenn sie ihm nicht auf der Stelle bewilliget werden. Jedes nicht alltägliche Geschäft soll besonders bezahlt werden, oder man findet keinen Beruf dazu. Wenn die Geschäfte sich bey einer Stelle vermindern, so wird Niemand daran denken, das damit verbundene Gehalt oder Emolument sich kürzen zu lassen, aber keine unbedeutende Geschäftsvermehrung darf ohne Gehaltszulage entstehen. Dieser verderbte Geist ist under den Råthen der höheren und niedern Landescollegien herrschend und hat sich von ihnen aus in die Provinzen, und besonders auf die Subalternen verbreitet, wo er sich noch in weit verderblichere Folgen, besonders durch Unwissenheit, Faulheit und Venalität äussert o. s. v. Brodne Kar i alle Lande!

skulde formodet. Istedet for at holde tilraade med den mindre forslaaende Sum, udbredte Foragten sig for de synkende Repræsentativer, og som om Kilderne vare uudtømmelige, udøstes de fra alle Kanter. Deraf avledes da atter en Ødselhed og et Vellevnet, uforenelige med tro Opfyldelse især af de Sysler, ved hvilke det især kommer an paa Aandsvirksomhed.

Saalænge man ikke har et Instrument til at maale Sædelighed med, burde Staten have vaaget Øie med sine Betjentes udvortes Levnet. Udgifter, som øiensynligen overstige Embedsmændenes bekjendte lovlige Indtægter, give mere end Formodning om disses Mislighed.

Sund Menneskeforstand, Flid og Retskaffenhed ere Hovedrequisiterne hos Embedsmanden. Hvor een af disse mangler, seer det ilde ud med Forretningerne. Punktighed uden Pedantismen er ønskelig i Embedssager. Den er nødvendig for Orden, og den sparer Tid.

Af Hjertet maa man beklage det Embede, hvis Beklæder ikke tænker derpaa uden i de Timer, han staaer ved Lærestolen eller sidder i Collegiet eller i Contoret; som ikke bærer Forretningerne med sig overalt; lægger sig med dem, og staaer op dermed. Den Pligt, altid at være i Aanden embedsvirksom, medfører ingenlunde Udelukkelse fra opmuntrende Glæder og Selskabslivet; begge ere tværtimod nødvendige; de afslibe de Kanter, som følge af eensformige Sysler, og de bevare mod Eensidighed og Pedanteri. Men ingen Embedsmand burde tillade sig at anvende sit Hoved eller Tid til eget Brug, førend han har gjort, hvad hans Embede kræver.² Var denne Tro almindelig, saa vilde snart alle Klager over forsømmelige og uefterrettelige Embedsmænd ophøre, og uafgjorte Documentstabler, som nu fylde mange Borde, vilde forsvinde.

Og hvorfra skal da Forbedringen komme? Upaatvivleligen ovenfra. Efter Bureauchefen rette sig Contorbetjentene; efter Præsidenten Collegiiherrerne. Den Formand, som er kold og ligegyldig ved sine Forretninger, kan ikke, om han endog stundom vilde,

² L'homme public, siger Dagaissseau, n'a rien qui n'appartient à la republique. Vertueux pour les autres autant que pour lui même qu'il ne pretende point de s'acquiter de ce qu'il doit à la patrie en lui offrant le tribut de son innocence; il ne paie par la que ce, qu'il se doit à lui même, mais il demeure toujours debiteur à la republique, et elle lui demandera compte non seulement du mal, qu'il aura commis, mais même du bien, qu'il n'aura pas fait. [Udgiverens anm.: Formentlig Henri-François Daguesseau (1668–1751), juridisk skribent og kansler under Ludvig XV].

paabyde eller fremkalde hos Andre Flid og Iver. Exemplet skal virke, ikke Instructioner og Conduitlister. Hine er vanskelige at affatte, uden at de enten indeholde for meget eller for lidet; i sidste Tilfælde ere de aabenbar skadelige, og i det første i Grunden ikke mindre; thi i unyttige Befalinger ligger en Indbydelse til at forsømme de nyttige. Conduitlister ere Nürnbergervarer, collegialt Legetøi; upaalidelige som alle Skudsmaale og Opførselsattester. De, som meddele dem, mangle ikke sjældent de to Egenskaber, som forudsættes for et Vidnes Troværdighed: at det *kan* sige Sandhed, og at det *vil*. Af hvem meddeles de? Af Overmænd og Foresatte. At disse næsten altid staae i den Tanke, at de kjende deres Undermænd, er vist; og at dette i Almindelighed troes, er ligesaa; men desuagtet er det ligefulde urigtigt. Paa de faa Mennesker nær, som ved udmærket gode eller mærkeligen slette Handlinger fremrage over deres Medlevende, kjendes ikke letteligen nogen tilfulde uden af sine Ligemænd eller Undermænd, kort af dem, som han ikke behøver eller agter Umagen værd at forstille sig for. Hvor faa ere ikke de, der ganske ere sig selv, naar de træde frem for Superieuren? Gribe dog enhver i sin egen Barm, og eftertænke tillige, hvor mange Misdømmelser, han har hørt fældte af Foresatte over sine Samtidige og Jevnlige, fra Studenterlivet af og de øvrige Grader opad!

Den anden Vidnesbyrdenes Mangel laae i Attestanternes Villie. Denne Beskyldning kunde synes haard at gaae paa; men Forfatteren vil blot erindre om, hvor stor Medlidenheden nutildags er i visse Tilfælde.

Forbedringen, hedde det, skulde komme ovenfra og fornemmelig ved Exemplet. – *Dernæst* ved Ordens Indførelse i Arbeidet, og unødvendige Arbeideres Afskaffelse.

Mangel af et bestemt Ressortreglement anlediger Usikkerhed og Forsinkelse i Forretningerne; aabner Smuthuller for Chikane, fremkalder gjensidige Indgreb i hinandens Virkekreds, vanskeliggjør Opmærksomheden med efterladten Embedsførelse, og gjør det uvist, hvis Ansvar er. Et let Arbeide er dets Forfattelse just ikke. Bestemmelse af det til Administrationen netop fornødne Personale hører væsentlig dertil. Kun ved at gaae ud fra Grundsatninger og ved nøiagtig Kjendskab til det Land, om hvis Regeringsforvaltning der er Spørgsmaal, ikke ved Studering i fremmede Statskalendere, kan man vente at naae Maalet.

Jo flere Autoriteter, des større er Frictionen, og des vanskeligere

gaer Maskinen. Ved de mange Smaabestyrelser griber Departementsaand og Embedsegoismus, der forstyrre de bedste Idrætter, lettere om sig end ved en simpel og vel indrettet Forvaltning. Correspondence og Betænkningers Indhentelse bliver uden al Ende, og vorde et tilsyneladende lovligt Paaskud til at forhale Sagernes endelige Afgjørelse.

Een Administrationsmaade har i den senere Tid taget Overhaand, nemlig Agjørelse ved Commissioner. Mod den lader der sig væsentligen indvende adskilligt.

Der er sjelden i en Commission mere end een Mand, som med stadig Opmærksomhed følger Sagernes Gang. De fleste Medlemmer ansee Commissionsforretningerne som Bisager, om hvilke man ikke behøver at bekymre sig uden under Mødet. Almindeligviis spiller den Protocolførende Hovedrollen; paa hans Virksomhed, Retskaffenhed og Fremstilling af Sagerne beroer altsaa deres Afgjørelse.

Commissionerne medføre megen Tidspilde. Naar man hører Embedsmænd, efter den nuværende Tone, klage over deres mange Forretninger, saa løber det gemeenligen ud paa, at de *sidde* i mange Commissioner; uimodsigeligen medtager dette endeel Tid. Men de 5 eller 6 Medlemmer, der saaledes samles, burde kunne have anvendt deres Tid bedre hjemme; og dersom de Sager, der behandles i disse Samlinger, vare henlagte til de Regjeringsdepartementer, hvortil de efter deres Beskaffenhed henhøre, kan man være temmeligen vis paa, at de for største Delen ikke senere eller mindre nøiagtigen vare afgjorte.

Den Grund, som anføres *for* Commissioners Oprettelse: at der ved undgaaes Correspondence mellem forskjellige Departementer, da Mænd fra disse her sammentræde, er oftest kun halv sand, ofte ganske upassende. Den Tid, som disse Møder medtage, ikke blot, saalænge de staae paa, men fra den Tid eet holdes, indtil et andet kan berammes, hvilket formedelst Medlemmernes diverse Forretninger, altid forudsætter nogle mellemkommende Dage, – denne Tid er, nøie betragtet, i ikke faa Tilfælde ligesaa stor som den, nogle Breves Expedition vilde medføre. Ikke at tale om, at den blot mundtlige Afgjørelse aldrig er saa grundig som den skriftlige. Den skriftlige Behandling fordrer meest Overlæg og Betænkksomhed; *litera scripta manet*. Dertil kommer endnu den mislige Omstændighed ved den saaledes mundtlige Behandling, at den, som møder fra eet eller andet Collegium, ikke altid bringer

alle de Oplysninger med sig, som vilde have virket paa Sagens Afgjørelse, hvis den havde gaaet igjennem de sædvanlige Bureaux.

Foruden den Mislighed, at der ved mange overflødige Sidebestyrelser bortødsles endeel Penge til Lønninger o. s. v., medføre de en anden end større Uleilighed, at de nemlig give Anledning til mange Projecter og Paafund; en udeblivelig Følge, da man, for ikke at synes undværkelig, må gjøre nogle Indretninger for, at det dog kan have Udseende, som om man var virkelig virksom. Forfatteren har læst etsteds om en tydsk Vei-Inspecteur, som var meget i Velten, at han indgav udførlige Beretninger og Tabeller om Vejenes og Alleernes Tilstand, og næsten Alt gik ud paa, at der endnu ikke var noget at rapportere, men at der næste Gang vilde blive des mere; og saaledes gik det bestandigt.

Vi ville nu til et Forsøg meddele nogle Træk til en planmæssig Fordeling af Regjeringsforretningerne i et Land, der har 1 til 2 Millioner Indbyggere.

Indvortes Sikkerhed er Samfundets første Ønske og Formaal. Den væsentligste af alle Betingelser for det borgerlige Samliv, Retfærdighed, fordrer, som Roden til Borgervelfærds Træ, den første Opmærksomhed.

Justits- og Politivæsen blev altsaa Gjenstanden for det første Regjerings Collegium. Derunder: det hele Lovgivningsvæsen uden mindste Undtagelse; Opsyn med Retspleien; Domstole; Forligelsesvæsen; Fængsler og Straffeanstalter; Politie (i egentlig Forstand eller Sikkerhedspolitie), den offentlige Rolighed, Tryghed i Kjøb og Salg, Maal og Vægt, Sikkerheds Anstalter i Ilds- (Brand-Anstalter samt Brandkasser) og Døds-Tilfælde (Enkekasser). Overopsyn med Umyndiges og offentlige Stiftelsers Midler; Fattigvæsen; offentlige Forlystelser, etc.

For det i Borgersamfundet opdragne, under Lovenes Beskyttelse levende Menneske bør Aandens Uddannelse være det Høieste. For Mennesket under alle Zoner og til alle Tider indgjød Tanken om en høiere Bestemmelse Trøst i Lidelser; den var Honningen i Malurtbægeret. De intellektuelle Evners Uddannelse forhøiede Følelsen om Meneskets egen Værd og var Maalestokken for den Agtelse, det stod i hos andre Nationer.

Gudsdyrkelse eller Religionscultus og det hele Oplysnings- og Dannelsesvæsen blev da Gjenstand for et andet Regjeringscollegium, hvorunder henhørte det hele Kirke- Skole- og Opdragelsesvæsen; Festdagenses Helligholdelse; Almue- Borger- Real- Lærde

og Høi-Skoler; Velgjørenheds Læreanstalter for Døvstumme og Blinde; Musæer for Oldsager; Akademier for de skønne Kunster; offentlige Bogsamlinger. (Speciel-Skoler for Ex. for Forst- og Veterinair Kyndighed, Landoekonomie, Krigskunst etc. hørte ikke herhid).

At gjøre Borgernes Samliv i Staten saa lykkeligt, nyttigt og beqvemt som mueligt; at anvende Videnskabernes og Kunsternes praktiske Resultater til at fremlokke Fliden, forøge Productionen, udvide og forøge Nydelserne af Selskabslivet; kort, hvad man med et engang antaget, skjøndt ikke aldeles adæqvæt Kunstord kalder: *Landets indvortes Forfatning*, maatte være Gjenstand for et tredie Regjeringscollegium. Det befattede sig med Næringsveiene: Landvæsen, Industrie, Handel; Vei- Canal- Havne- Færge- Post- Telegraph- Fyr- Dig-Væsen; Forst- og Bygningsvæsen; Sundhedspolitik; Veterinairanstalter; Underviisnings-Anstalter for oekonomiske og teknologiske Kundskaber og Færdigheder.

Fra Slutningen af det femtende Aarhundrede, da Europa ved vældige Stød vaktet af den Dvale, hvori det var indslumret, vaktet tillige en politisk Interesse. Tyrkernes Indfald i Europa, Indiernes Opdagelse, Keiserdømmets Forening med Spanien, og Reformationen satte Staterne i Bevægelse. Keiser Carl den Femte bragte Kunsten at negociere til en vis Høide. Gesandtskaber ved fremmede Hoffer for at udstudere hinandens Hensigter og tilvinde deres egen Nation al mulig Fordeel bleve fra nu af permanente. En egen og vigtig Green af Statsstyrelsen er mere og mere bleven

De udenlandske Anliggender. Frustra bellum geritur, nisi sit consilium domi. Et fjerde Regjeringsdepartement, hvorunder hørte Gesandter, Residenter, Consuler, Agenter.

Den femte Deel af Statsstyrelsen blev et *Krigsdepartement* for Land og Sømagten. Dets Virkekrede viser Navnet.

Ere Penge i Sandhed nervus rerum gerendarum, har Pengevæsenets Tilstand den meest afgjørende Indflydelse paa Privates og paa Staternes Velstand, og er Finantsforvaltningen den meest indviklede og i de andre Dele af Statsstyrelsen meest indgribende Deel, saa burde den, hvis den Orden, hvori Administrationsgrene her anføres, skulde ansees som en Rangforordning, formedelst sin Vigtighed vist ikke nøies med den sidste Plads; men Stedet, hvorpaa den staaer, giver den hverken mere eller mindre Vigtighed, og sin Indflydelse vil den ligefuldt soutenere.

Nøiagtig Kundskab til den hele Stats Kræfter og Hjælpkilder; forholdsmæssig Fordeling af Paalæggene; klog Huusholdning i disses Afbenyttelse til de Gjenstande, som have fortrinlig Fordring herpaa til det Heles Bedste, hører herhid. Fordi *Kammerne* i ældre Tider skulde besørg Folket talt for at paalægge det Skatter, blev Skatte- og Indtægts-Væsenet anset som en *Kammersag*; Udgiftsvæsenet derimod som *Finantssag*; en Adskillelse, som aabenbar strider mod god Orden, om der endog theoretisk kunde siges det for den, af Beskattelsens Uafhængighed af *Finantserne* gjør det nødvendigt for disse at holde bedre tilraade; en *Paastand*, som dog er uden al praktisk Gehalt, da tvertimod *Finantsbestyrelsens* Udeelagtighed i Beskattelsen kan forlede den til at bruge Resourcer, hvis Følger ere langt mere trykkende og ødelæggende for Borgerne end *Paalæg*.

Et Kammer og Finantskollegium blev altsaa den siette Regeringsautoritet. Derunder: *alle* Stats-Indtægter og Stats-Udgifter, Skatters og Afgifters Paabydelse eller Ophævelse, saavel directe som indirecte, reelle og personelle; andre Hjælpkilder: Credit, Lotterier, Tontiner, Rigtighedsholdelse med Indtægt og Udgift, Indgiæld og Udgiæld, Revision af Oppebørselen, Myntvæsen.

Af en saadan eller bedre Henførelse af alle Statsforretninger til faa Hovedfag, fulgte det andet Gode: unødvendige Arbeideres Afskaffelse.

Ved unødvendige forstaaes, som af det forrige er klart, ikke blot de ørkesløse. Endog ret flittige Embedsmænd kunne være unødvendige; thi naar 5 ere sysselsatte med at gjøre det, som 2 kunne udrette, saa ere de 3 overflødige.

Man leer, siger en Forfatter, af de engelske *Sinecurer*, som om de ikke fandtes andensteds, hvor de ere des skadeligere, da man skiuler dem bag ved et stort Skildt med den Paaskrift: her forfærdiges det og det. Skildtets Størrelse skal hindre den Forbigaaende fra at see ind i Værelset, hvor han vilde finde Bordet bedækket med langt andre Ting end Værktøi og Arbeidsstof. Jo mere saadanne *Sinecurer* skiules og maskeres, desto skadeligere ere de den virkelige Tieneste.

Maatte disse Blade vække Opmærksomheden for en Gienstand, som sielden ret alvorligen og med Sagkyndighed behandles af Skribenterne, vilde Forfatterens Hoverformaal dermed være opnaet.

Konserveringsopgaver i Rigsarkivet

AF H. P. PEDERSEN

I de senere år har der jævnligt meldt sig konserveringsopgaver, hvis arkivalske proveniens er vore tidligere tropekolonier. Fælles for disse arkivalier er, at de alle er mere eller mindre nedbrudte af syreskader, og en stor del har samtidig været udsat for angreb af insekter.

De nedbrydende faktorer er bibragt materialet på forskellig måde, først og fremmest ved anvendelse af ustabile kemikalier i selve papirfabrikationen eller ved brug af blæk med en ustabil kemisk sammensætning og sidst, men ikke mindst, er der syre tilført papirer gennem den atmosfæriske luft.¹

Den fælles årsag til skaderne på arkivalierne fra kolonierne i Afrika, Indien og De vestindiske Øer må søges i de dårlige opbevaringsmuligheder på tjenestestederne. Den høje temperatur og den høje relative luftfugtighed i forbindelse med et stort syreindhold i luften er hovedårsagen til, at så store mængder af oprindeligt godt papir fuldstændigt er nedbrudt af urenheder tilført papiret under magasinering.²

Til understregning af dette fremlægges eksempler fra to protokoller fra samme periode, fremstillet på samme papirfabrik. I begge tilfælde er der tale om oprindeligt godt råmateriale (se fig. 1 og 2). Den ene protokol har været anvendt i København, den anden på St. Croix.

En opgave som konservering af koloniarkiverne må betragtes som uløselig, hvis vi skal konservere på traditionel vis, og det er jo *kun en lille del af de problemer, vi står over for*.

Et godt eksempel, som giver en fornemmelse af problemernes størrelse og omfang, er en nylig afsluttet forberedende behovsanalyse over bevaringstilstanden af nogle ældre amtsarkiver på Landsarkivet for Nørrejylland. Skaderne her er af en anden karakter, nemlig svamp, fugt, musegnav og slitage på grund af dårlig indpakning. Undersøgelserne er blevet foretaget af konservator Aksel Weihrauch og arkivar Hans H. Worsøe. Resultatet er nedslående, f. eks. fandt man, at i Ålborghus m. fl. amter (-1793),

¹ W. J. Barrow: Permanence/Durability of the book. 1963-69.

² W. J. Barrow: Migration of impurities in paper, Archivum 1953, s. 105.

William Reed magt manns fuita.
 igen fann skuffen, da fann fann fann.
 min Dag gion fii tiltraaktu, fann
 nje indfagt viddun, mid lign akt fannu,
 fann Haagensen, nje viddun
 sig, at fann Egennt Stolover indj.
 Fortet atteret, min fannant fann
 viddun 8te Dage akt viddun, ind Atter,
 viddun 21. ditto, fann at fann i viddun
 fann, fann viddun fann viddun, fann fann
 akt viddun, fann viddun, viddun i viddun.
 fann fann, og Oppnuffen Jens.
 Hansen paffetle, fann fann viddun
 Stolovers Atter og viddun indj.
 Fortet viddun viddun, og Ha.
 gensen akt, viddun viddun viddun.
 i viddun, viddun viddun viddun
 viddun tiltraaktu, viddun fann viddun,
 Oppnuffen viddun Jens Hansen,
 da fann viddun 15. Novemb. 1748.
 fann i Protocolen fann, fann viddun
 Haagensens, fann William Leeds
 tiltraaktu, fann viddun viddun viddun
 fann viddun Processen viddun fann.
 chalen viddun fann viddun viddun,
 viddun, viddun viddun fann fann, og.

Fig. 1. En side af det kgl. octroyerede dansk-vestindiske og guinesiske Compagnies Justitsprotokol anvendt i København 1747-55. Skriften står rent, klart og tydeligt og papiret viser ingen tegn på nedbrydning.

Christianssteds Mødesprotokoller 1755-73

Christ. Leth B. v. Prock

[Illegible handwriting]

N:o 1757. Den 7de Feb. var Hjerte Gæddens Kone i den...
Gæddens h. General Gæddens...
Gæddens h. General Gæddens...
Gæddens h. General Gæddens...

Chr. Leth B. v. Prock

[Illegible handwriting]

Fig. 2. En side af Deliberations- og Sessionsprotokol anvendt i Christianssted på St. Croix 1755-73. Et typisk eksempel på syreskadede, der tydeligt viser stofvandringer, hvilket ses af de kraftige skjoldedannelser. Et udlån til læsesalen vil resultere i et syn som vist på fig. 3.

der omfatter ialt 610 bind og pakker, var 29,4 pct. af arkivalierne i en bevaringstilstand, der fordrer snarlig indgriben. Ligeledes ses det, at i de ældre dele af Hjørring amtsarkiv (1793–ca. 1850), der omfatter ialt 1188 bind og pakker, var 23,2 pct. af arkivalierne »konserveringsmodne«. Sammenlagt bliver det 25,4 pct. beskadigede arkivalier eller sagt på en anden måde: 456 beskadigede enheder à 632 blade, d. v. s. ca. 288.000 blade af kun 1798 arkivalske enheder, hvilket nok kan give stof til eftertanke, når vi tænker på de fysiske muligheder, der i øjeblikket står til rådighed til løsning af vore opgaver.

Endnu et problem, som også presser sig på, er besættelsestidens arkivalier, hvis papirmæssige kvalitet er så ringe, at en snarlig konservering er nødvendig, hvis disse sager skal holdes i bevaringsværdig stand.

Hovedproblemet er at finde veje til, hvorledes man hurtigt og billigt, men samtidig mest effektivt og forsvarligt kan bringe det arkivalske materiale i en stand, så forskerne kan anvende det, d. v. s. ganske simpelt kan læse skriften, der i mange tilfælde er gjort helt ulæselig på grund af misfarvninger, der bl. a. opstår ved stofvandringer i syreholdigt papir.²

I mange tilfælde fremtræder de enkelte blade i protokoller og pakker som tynde plader af tørret brunkul. Ikke alene af udseende ligner det kul, men også i sin fysiske struktur er det carboniseret, og det brækker ved mindste berøring (se fig. 3). Derfor må vi gennemføre en effektiv styrkning af materialet, hvis resultatet skal blive et materiale, der både kan læses og tåle berøring.

Inden man går i gang med en opgave af kæmpeformat, som f. eks. koloniarkiverne, er der set fra en konservators synspunkt et arkivteknisk problem, der først må løses, nemlig hvilken behandling materialet må underkastes. Ud fra tidsfaktorer og andre økonomiske betragtninger vil det være hensigtsmæssigt at dele opgaverne i tre hovedgrupper:

- A. Materiale, der efter gennemgang, udvælgelse evt. fotografering, kan kasseres, altså en begrænset opbevaring.
- B. Det materiale, der anses for at være af så stor værdi, at det ikke må kasseres, men ikke værdifuldt nok til at berettigede en fuldstændig og gennemgribende konservering. Altså suppleringsmateriale, der ikke udsættes for det store slid.
- C. Endelig materiale, som ikke alene skal bevares, men også

ud fra et musealt synspunkt bør fremtræde så velkonserveret som muligt.

Dette forslag indebærer en gennemgribende prioritering af hele materialet, helst så hurtigt som muligt, så vi kan gå i gang med en prioriteret konservering, så snart de tekniske faciliteter, d. v. s. lamineringsmaskiner, er til stede.

Inden en detaljeret omtale af, hvad der kan gøres for at opnå vores ønskemål, nemlig: *at gøre materialer anvendelige for forskning nu og i fremtiden*, må det slås fast, at *tekniske hjælpemidler* i den udstrækning, som vi har kapacitet til det, *er en absolut forudsætning* for arbejdets gennemførelse. I dag koster det i medarbejdertid ca. 40 min. i gennemsnit at bringe et dobbelt ark svært beskadiget materiale i en anvendelig og bevaringsværdig stand.

I sammenligning med den manuelle konservering kan tiden bringes ned under en tiendedel med en lamineringsmaskine.

Behandling af materialer

Ved modtagelse af materiale til konservering undrer man sig mange gange over mangelen på agtpågivenhed overfor materialets fysiske tilstand. Meget af det skulle ikke have været forskere i hænde, før en konservering var foretaget, *idet den gentagne benyttelse har nærmet tilstanden til det kassable*. Når man er blevet klar over, at visse sagers bevaringstilstand er så dårlig, bør man ikke røre dem, lige meget hvor spændende stof de indeholder (se fig. 5 og 6).

Efter registrering skilles materialet ad for behandling, blad for blad, i den rækkefølge, det hører sammen. Der kan spares mange timers arbejde, hvis ikke nysgerrige har blandet fragmenter af materiale som et spil kort. Ved selve adskillelsen renses bladene for løst snavs, så vidt det er gørligt i første omgang med en blød pensel.

Hvis desinfektionen er påkrævet, kan der peges på flere metoder, alt efter materialets bevaringstilstand.

1. Svært beskadiget materiale, som man ikke kan tørrense uden yderligere at beskadige dokumentet, kan både renses og desinficeres på en gang ved at anvende isopropylalkohol i en 70 % opløsning i demineraliseret vand tilsat et desinfektionsmiddel³ (ca. 3 min. pr. ark).
2. Til svært beskadiget materiale, hvor en rensning ikke er på-

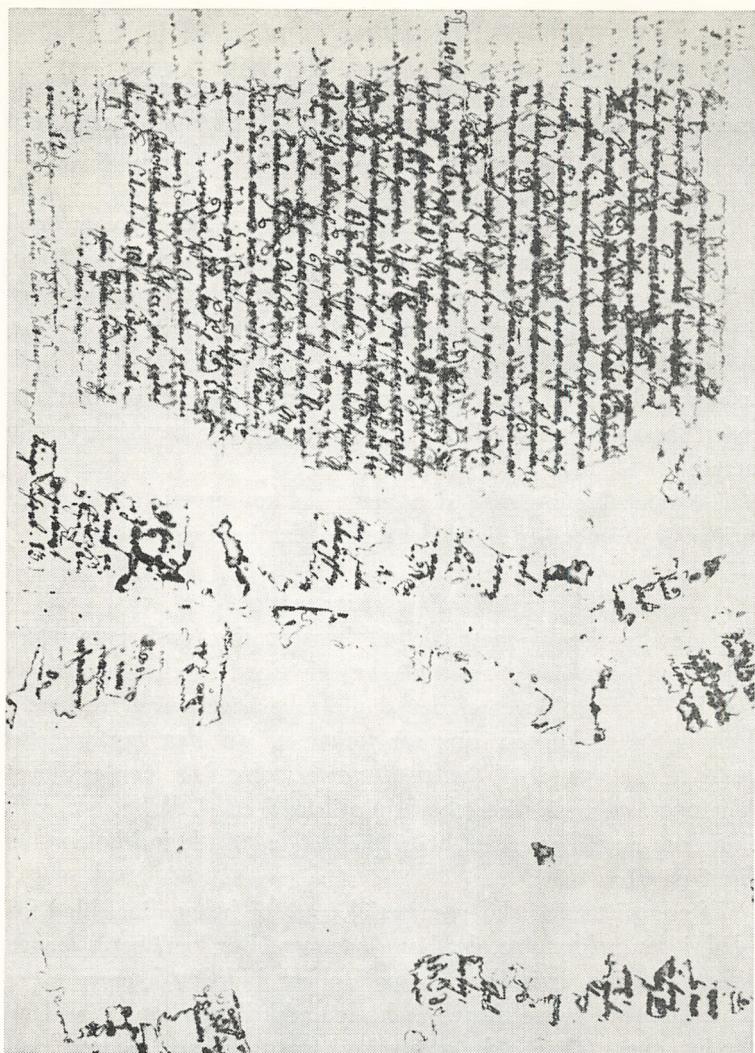

Fig. 3. Dobbeltside af en protokol fra Trankebar, som viser, hvor fragmenteret materialet fremtræder i talrige lignende protokoller fra koloniarkiverne.

krævet, anvendes en 2 % opløsning af parachlormetacresol i 50 % ethanol⁴ (halvt vand og alkohol). Emnet anbringes på tørramme, opløsningen applikeres forsigtigt med en blød pensel. God ventilation er nødvendig, da opløsningen ved fordampning kan virke generende på øjne og hals (under 1 min. pr. ark).

Fig. 4. Del af bagsiden af et papirbrev af 28/4 1582. Stærkt fragmenteret, tydelig misfarvning på grund af svampeangreb, i midten musegnav. En fjerdedel af brevet er blevet konserveret af den spansk-grønt (kobberforbindelse), man har brugt til farvning af den voks, der har været anvendt under oblatseglene, mens resten er ødelagt. Dette understreger nytten af desinfektionen. Et sådant brev skal naturligvis finkonserveres på traditionel vis.

3. Materiale med almindeligt slid behandles nemmest ved at bundter på ca. 40–50 blade placeret på filterpapir i passende størrelse anbringes i rent vand tilsat 0,5 % Irgasan P 7 Geigy⁵. Irgasan er ikke direkte giftigt, så her behøver man ingen særlige forholdsregler. Behandlingen tager mellem 1 og 2 min. pr. blad. Problemet ved denne metode er at få materialet tørt hurtigt nok, idet vor tørre-kapacitet kun er ca. 400 blade. Til forskel indeholder konserveringsvædsken til første og anden metode mindst 50 % alkohol, hvilket forkorter tørretiden betydeligt.

Efter forbehandlingerne, som alt materiale skal igennem, mere eller mindre, går vi over til at se på de efterfølgende og afsluttende behandlinger, der er nødvendige for de forskellige grupper af materiale, idet vi knytter de enkelte processer til de før omtalte grupper A, B og C i den rækkefølge processerne normalt udføres.

ad A. Over for materiale af denne gruppe kan man, hvis det skønnes nødvendigt, klare sig med at blege materialet tilstrækkeligt ved hjælp af chloramin T⁶, således at skriften står så klart, at den kan læses og fotograferes (se fig. 7). For at man skal kunne røre ved det, kan man forstærke med soluble nylon i den udstrækning, det er nødvendigt (se fig. 8).

Her vil man måske indvende, at man bør vaske ud efter blegningen med chloramin, idet det er almindeligt kendt, at *chloramin i lighed med natrium hypoclorit fortsætter med nedbrydning af cellulosemolekylerne*, hvis ikke der foretages blegestop eller en udvaskning i rindende vand.

Da materialet som omtalt skal kasseres efter gennemgang, er det ikke nødvendigt at foretage disse fordyrende processer, da chloramin's⁶ nedbrydende virkning er meget langsom. Dertil kommer, at en udvaskning i 20 timer i rindende vand vanskeliggør

³ H. P. Pedersen: En skånsom rensemetode. N. A. 4-1971, s. 86.

⁴ Romuald Kowalik: Some problems of microbiological deterioration of paper. Foredrag, Rom oct. 1968. Inst. of Indust. Org. Chemistry, Warszawa 1968.

⁵ J. Sievers: Test und Praxis mit Irgasan P 7 Geigy, IADA Mitteilungen nr. 34 juni 1970, s. 278.

⁶ Otto Wächter: Die Verwendung von Chloramin B als Desinfektions- und Bleichmittel an Papieren. IADA Internationaler Restauratorenkongress Sept. 1967, s. 73.

den efterfølgende forstærkning, idet de partier af materialet, der er helt nedbrudte af syren, men endnu ikke faldet ud af deres sammenhæng, synes at gå i hurtigere opløsning og smuldre helt bort, hvis ikke processen øjeblikkelig følges op af en laminering. Vi har i efteråret 1969 afholdt nogle forsøg med blegning ved hjælp af chloramin T. Vi anvendte bl. a. en opløsning af 7,5 % chloramin T⁶⁻⁷) i rent vand og lagde en del af materialet i denne opløsning i 2 timer. En del af materialet blev tørret uden efterfølgende udvaskning, en del blev udvasket i 20 timer i rindende vand. Efter mere end 2 års forløb ses ingen synlig forskel på materialet. En langsom nedbrydning er dog alligevel uomtvistelig, hvilket A. D. Baynes-Cope¹⁵ fornylig har ført bevis for.

Konklusionen må derfor være, at materiale til begrænset bevaring og kassation efter bearbejdning ikke nødvendigvis behøver at gennemgå alle processer, der normalt er påkrævet, hvis en blegning med chloramin T foretages.

Som en foreløbig *forstærkning* vælges som nævnt *soluble nylon*, hvis kemiske navn er N-methoxymethyl nylon⁸, og som har været anvendt på Rigsarkivet siden 1969. Soluble nylon opløses i rent methanol i en koncentration af 2 %-5 %, nemmest ved opvarmning i vandbad, endelig ikke over åben ild, da opløsningen er meget brandfarlig. *Soluble nylon* betragtes af konservatorer som *et værktøj*, d. v. s. at man, som det f. eks. har været praksis på Rigsarkivet, kan hjælpe en forsker, der absolut skal anvende et materiale, der har betegnelsen »utilgængelig« på grund af skader. Det er jo netop den situation, vi befinder os i med en del af det omtalte materiale. Vi bruger som sagt nylon til styrkning af meget mørnet materiale, så det kan flyttes sikkert mellem de forskellige processer. Det applikeres nemmest ved neddykning eller med blød børste. Der må sørges for god ventilation, da opløsningen er giftig at indånde. De metoder, der er foreslået for materiale nævnt under gruppe A, er meget billige at anvende. Kemikalierne beløber sig til nogle få kroner for ca. 400 ark, d. v. s. størrelsen af vor nuværende tørre-kapacitet. Den nødvendige arbejdsindsats i timer er minimal, to personer kan nemt i løbende arbejde klare ca. 400 ark pr. dag.

⁷ H. P. Pedersen: Massenrestaurierung, Bückeburg 18.2.1970 Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, Heft 30, s. 40.

⁸ A. D. Baynes-Cope: The non-aqueous deacidification of document. Restaurator vol. 1 nr. 1, 1969, s. 6.

Oversigt 892

4700 lb. Prinsale	45
228 lb. Tumburijum a 1/2 lb	145
235 lb. Tumburijum a 1/2 lb	372 32
52 lb. Tumburijum a 1/2 lb	56 80
282 lb. Tumburijum a 1/2 lb	324 91
280 lb. Tumburijum a 1/2 lb	301 60
745 lb. Tumburijum a 1/2 lb	934 13
74 lb. Tumburijum a 1/2 lb	779
72 lb. Tumburijum a 1/2 lb	50 66
8 lb. Tumburijum a 1/2 lb	12 20
2 lb. Tumburijum a 1/2 lb	8 66
254 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1 3
20 lb. Tumburijum a 1/2 lb	3 2
14 lb. Tumburijum a 1/2 lb	7 60
17 lb. Tumburijum a 1/2 lb	6 62
2 lb. Tumburijum a 1/2 lb	60
297 lb. Tumburijum a 1/2 lb	2 18
230 lb. Tumburijum a 1/2 lb	47 19
261 lb. Tumburijum a 1/2 lb	30 77
204 lb. Tumburijum a 1/2 lb	149 71
261 lb. Tumburijum a 1/2 lb	30 77
818 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1 50
11 lb. Tumburijum a 1/2 lb	24 51
116 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1 84
6 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1 20
100 lb. Tumburijum a 1/2 lb	24
2 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1 84
6 lb. Tumburijum a 1/2 lb	5 76
134 lb. Tumburijum a 1/2 lb	24 52
124 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1 84
8700 lb. Tumburijum a 1/2 lb	122 52
40 lb. Tumburijum a 1/2 lb	6 62
420 lb. Tumburijum a 1/2 lb	21
407 lb. Tumburijum a 1/2 lb	21 97
17 lb. Tumburijum a 1/2 lb	51
228 lb. Tumburijum a 1/2 lb	21
282 lb. Tumburijum a 1/2 lb	1
491 lb. Tumburijum a 1/2 lb	8 52

Fig. 5. Kassererkopibog fra St. Thomas 1828-35. Typisk termitangreb, store dele bortgravet i hele bindets tykkelse.

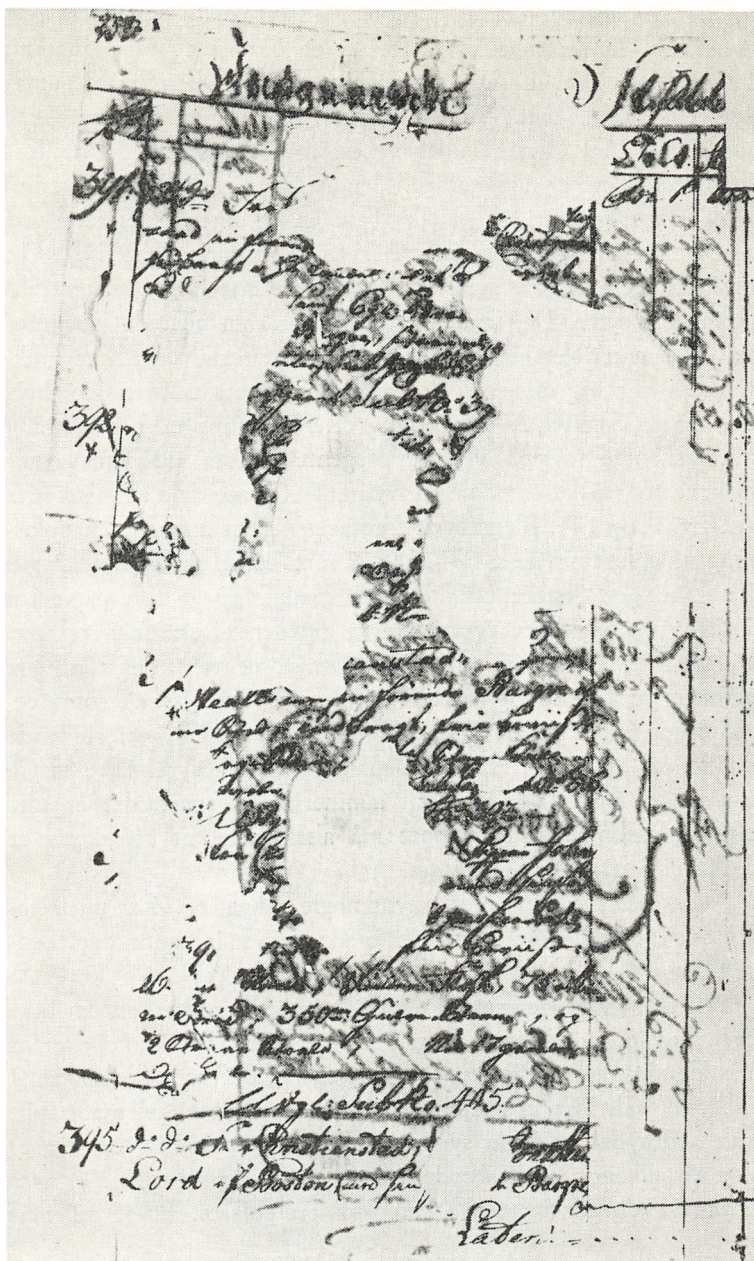

Fig. 6. Toldregnskab fra Frederikssted 1765. Typisk termitangreb og stærkt syreangreb. Bindet har desværre været benyttet på læsesalen, hvilket betød adskillige timers arbejde med at sortere stumperne.

ad B. Materiale i denne gruppe må selvfølgelig gennemgå *alle processer, der er nødvendige* for, at en *bevaring sikres* langt ud i fremtiden. Det vil sige, at rensning, desinfektion og blegning, som allerede er omtalt, må foretages, hvis det er påkrævet. Da materialet skal bevares ubegrænset, må her tages alle de forholdsregler, der er nødvendige. Her tænkes først på neutralisering efter blegning. Man kan således foretage et hurtigt blegestop ved at anvende en svag opløsning af f. eks. natriumtiosulfat: $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$, også kaldet antiklor, men det kræver en efterfølgende neutralisering for syrer. Den anden mulighed er som allerede nævnt at udvaske materialet i rindende vand. Resultater af en række praktiske prøver har vist, at chloramin kan bruges uden risiko, hvis der foretages effektiv udvaskning efter blegning uden tilsætning af forskellige former af antikloragenter⁶. Som tidligere nævnt er man nødt til at foretage en blegning af store dele af materialet (se fig. 9 og 10). Blegningen foretages ved at anvende en opløsning af chloramin T: 2 %–10 % i rent vand, materialet lægges i opløsningen i store bundter med mellemlæg af filterpapir fra 2–20 timer alt efter procentstyrke og den effekt man ønsker, d. v. s. tilstrækkeligt til at klare skriften så meget, at den står klart gennem en laminering med bomuldsvæv (lens-tissue) som forstærkning (se fig. 10). Derefter udvaskes materialet i rindende vand i ca. 20 timer. Hvis en neutralisering for syrer ikke er påkrævet, er materialet klart til laminering så snart, det er tørt efter udvaskningen. Princippet må altså være, at *chloramin er bedre ude af papiret end i det*.

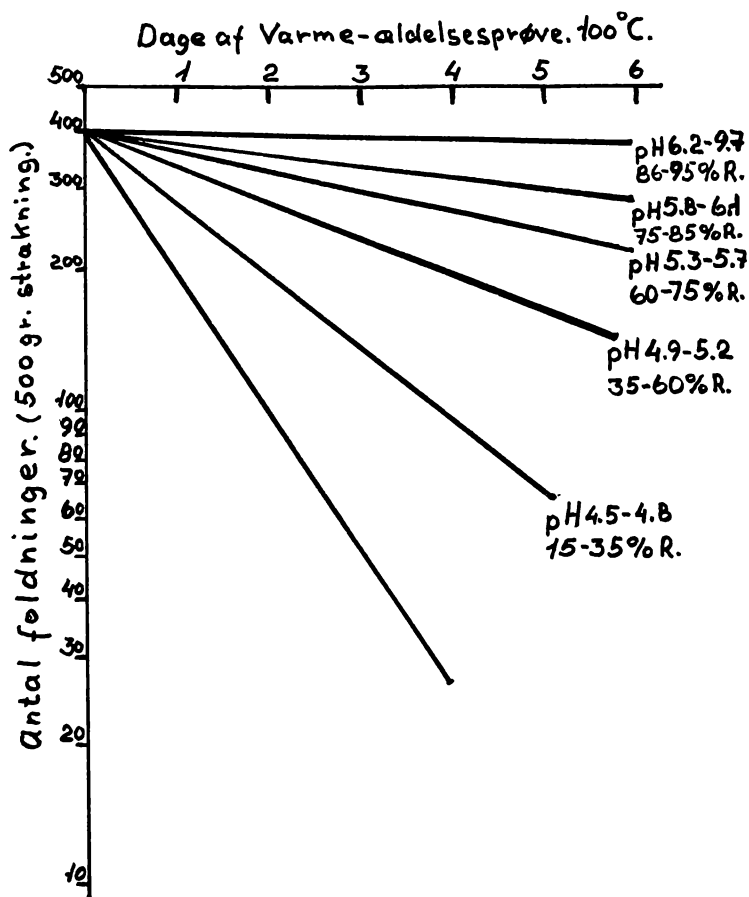
Neutralisering har været nævnt nogle gange, og vi er nu fremme ved et af de mest omdiskuterede emner indenfor papirkonservering.

Der har været fremsat en påstand om, at der overhovedet ikke er nogen grund til at neutralisere for syrer, især ikke overfor århundredgamle syreskader, idet den skade, der kan ske, er sket.⁹

Det er velkendt, at cellulose, der er hovedbestanddelen af papir, kan nedbrydes af både syre- og alkalisk påvirkning, og det er lige så velkendt, at nedbrydningsprocesserne er irreversible, altså engang nedbrudt materiale kan ikke reetableres. Et af de mest

⁹ Lola Hasznos: Reinigung, Desinfektion und Entsäuerung als kombinierter Arbeitsprozess bei der Massenrestaurierung. Bückeburg 18.2.1970. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, Heft 30, s. 24.

Tavle 1

R. = Retention

slående eksempler på syreangreb er netop arkivalier fra de gamle tropekolonier.

Det er påstået fra visse sider, at det synes godtgjort, at cellulosemolekyler er mest stabile med en pH-værdi mellem 5,0 og 5,5, idet man meget stærkt påpeger faren for den alkaliske nedbrydning¹⁰. Imidlertid siger den kendte pionér inden for dette felt W. J. Barrow og andre eksperter på området¹⁻⁸⁻¹¹, at *tilstedeværelsen af carbondioxid i den atmosfæriske luft er et effektivt værn mod stærke alkalier*, således at problemet med overskydende alkalier i papiret praktisk taget sjældent vil rejse sig.

Barrow siger endvidere, at *permanent* papir (d. v. s. et kemisk stabilt papir, fremstillet med de kvaliteter indbyggede, som bevaringsværdige arkivalier og bøger burde have) skulle have en pH-værdi fra 6 til 8 (se tavle 1). Nogle forsøg viser tabet af papirstyrken i et kendt tidsrum, generelt i relation til tilstedeværelsen af mængden af aktiv syre. Et forsøg foretaget på W. J. Barrow's forskningslaboratorium indicerer, at papir med pH 6,2 og derover generelt har en meget langsom nedbrydningstakt, medens prøver med pH 6,1 og derunder viser en meget hurtig accelereret nedbrydning. Den kemiske årsag til disse skader kan nemmest forklares ved at balancen mellem koncentrationer af ioner, d. v. s. elektrisk ladede partikler med forskellige kemiske egenskaber, ikke er eller ikke har været til stede. De ioner, vi er mest interesserede i, er brintioner og hydroxidioner.

Det er velkendt, at en opløsning er sur, hvis brintionkoncentrationen er større end hydroxidionkoncentrationen; er det omvendte tilfældet, kaldes opløsningen basisk.

Da vi ikke ejer et pH-meter, anvender vi bromtymolblåt til indikering af vore arkivaliers sundhedstilstand.

Tavle 2

Brintion koncentration	10^{-1}	10^{-3}	10^{-5}	10^{-7}	10^{-9}	10^{-11}	10^{-13}
Hydroxidion- koncentration	10^{-13}	10^{-11}	10^{-9}	10^{-7}	10^{-5}	10^{-3}	10^{-1}
pH	1	3	5	7	9	11	13
Opløsningens reaktion	sur		neutral			basisk	
Bromtymolblåt	gul		grøn			blå	

¹⁰ Ove K. Nordstrand: Papiret i brug og papirets nedbrydning. Konservatorforelæsning Række II/5. 1971.

¹¹ A. E. Werner: The lamination of documents. Research laboratory British Museum, 1965.

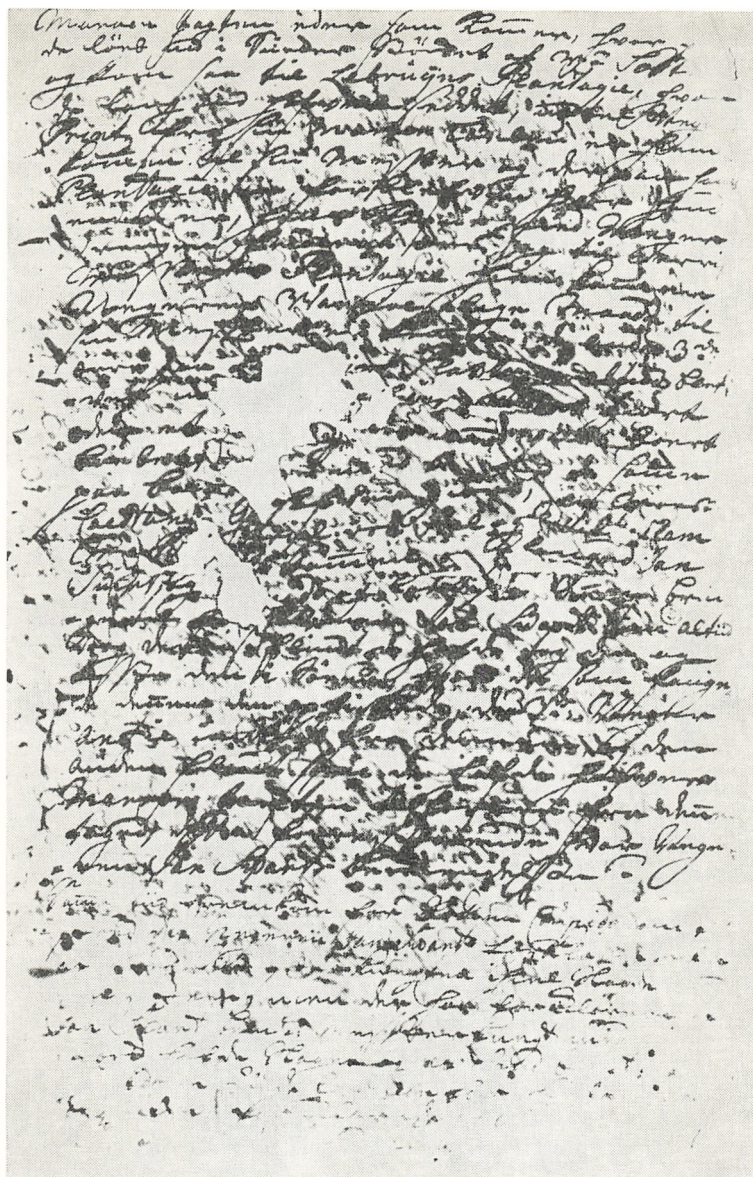

Fig. 7. En side af landsretsprotokol fra St. Jan 1727–33. Den har været kraftigt misfarvet og stærkt fragmenteret og er derpå blevet bleget. Her er maskinlaminering den eneste redning.

Handwritten text in a cursive script, likely a legal document or protocol. The text is dense and covers the entire page, with some lines appearing to be crossed out or heavily scribbled over. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear.

Fig. 8. En side af landsretsprotokol fra St. Jan 1727–33. Ubleget, men behandlet med nylon.

The first page of the document is a handwritten protocol from the court of St. Jan in 1727-33. The text is written in a dense, cursive script that is difficult to decipher. The document appears to be a record of a legal proceeding, possibly a trial or a hearing, as suggested by the caption. The text is arranged in several paragraphs, with some lines starting with a capital letter. The handwriting is consistent throughout, but the overall legibility is poor due to the fading and the style of the script. The paper shows signs of age, with some discoloration and wear.

Fig. 9. En side af landsretsprotokol fra St. Jan 1727-33. Håndlamineret, resultatet af fotograferingen er dårligt, fordi eksemplet ikke var bleget for laminering.

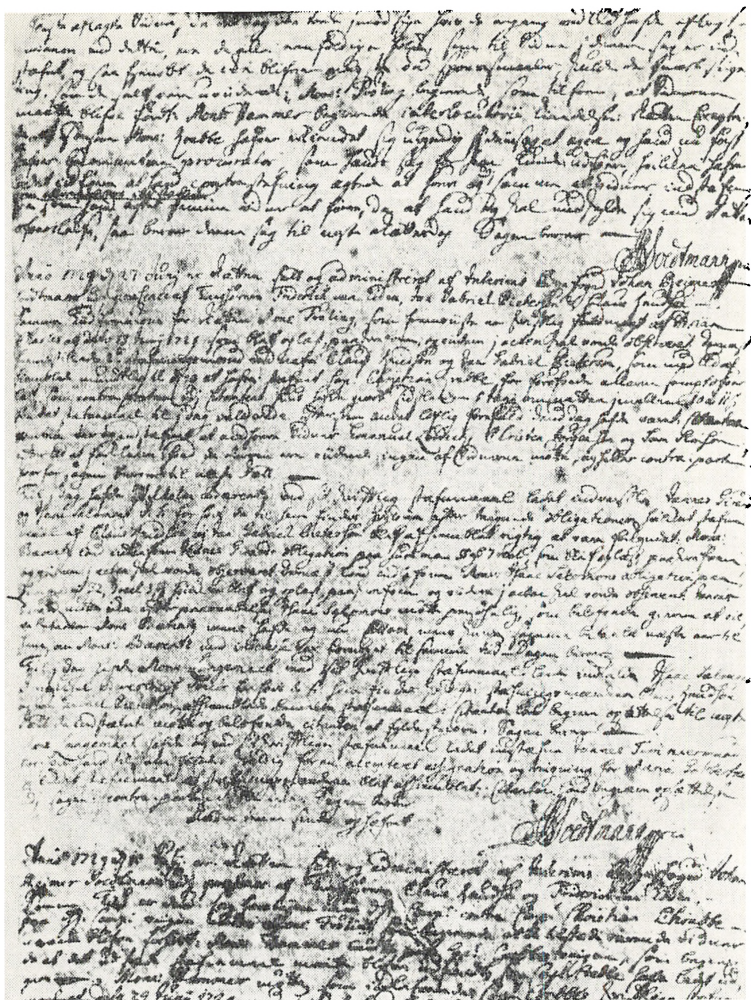

Fig. 10. Som fig. 9, men bleget før fotografieringen, derfor bedre resultat.

Neutralt papir med pH 7,0 viser med bromtymolblåt nærmest olivengrønt. En nøjagtig bestemmelse af et materiales pH kan kun opnås, hvis man lader prøverne trække i koldt demineraliseret vand i 24 timer, og derefter tager reaktionen med et pH-meter.

Efter at have fremført nogle vigtige argumenter for, at vi neutraliserer, går vi så over til at omtale metoder i anvendelse. På Rigsarkivet anvender vi to metoder til neutralisering af arkivalisk materiale af papir.

a. Den mest kendte og vel nok mest anerkendte metode, nemlig Barrow's «dobbelte metode», anvender vi til det meste materiale, nemlig materiale, hvor blækket er farvemæssigt stabilt og ikke løber ud i vandholdige bade. Materialet anbringes ark for ark med mellemlag af filterpapir i løse bundter i to efter hinanden følgende bade (deraf dobbelt metode). Først nedsænkning i en opløsning af *calciumhydroxid* 0,15 % i rent vand i 20 minutter og efter optagning og udpresning af overskydende vædske nedsænkning i en opløsning af *calciumbicarbonat* 0,20 % i rent vand i 20 minutter. Derefter lægges arkene til tørring. Efter tørring er bladene klar til montering for laminering¹².

b. Den anden er en forholdsvis ny metode: *the non-aquaeous deacidification of documents*, udviklet af A. D. Baynes-Cope⁸. Metoden anvendes, hvor blæk og farver er ustabile og løber ud i vand. Opløsningen, der består af bariumhydroxid ($\text{Ba}(\text{OH})_2 \cdot 8\text{H}_2\text{O}$) opløst i methylalkohol, applikeres ved neddykning eller ved påsmøring med en blød pensel. Der må være gode ventilationsforhold, da opløsningen er giftig at indånde. Da bariumopløsning også må betragtes som mavegift, skal man altid vaske hænder efter fysisk kontakt med opløsningen.⁸

Gruppen af materiale, der klassificeres som B, er uden tvivl den største og kræver simpelthen på grund af den store mængde af blade, at man *forenkler restaureringsmetoderne*. En af vejene er, at man maskinlaminerer, og vi har derfor foreslået Rigsarkivet, at der anskaffes lamineringsmaskiner af mærket ARBEE inc. New York (se fig. 11). Maskinen er en videreudvikling af W. J. Barrow's prototype, der bl. a. anvendes på British Museum, og dér har fungeret upåklageligt gennem 20 år.

Den mest forenkledede maskinlamineringsform er laminering med en stærk folie, f. eks. polyethylenene *uden udfyldning og reparation*. Polyethylenefolie anvendes ved mange forskellige statslige konserveringsanstalter i Europa og U.S.A.⁹⁻¹³. Polyethylenefolie er bl. a. anbefalet af chefkonservatoren ved Statsarkivet i Budapest. Priser pr. dobbeltark i folioformat er højst 8 øre. Dertil kommer selvfølgelig arbejdskraft, elektricitet og afskrivning på maskiner.

¹² Erik Grill: En ny konserveringsmetode, Nordisk Arkivnyt nr. 3, 1956.

¹³ William K. Wilson & B. W. Forshee: Preservation of documents by lamination. National Bureau of Standards Monograph 5, 30. okt. 1959.

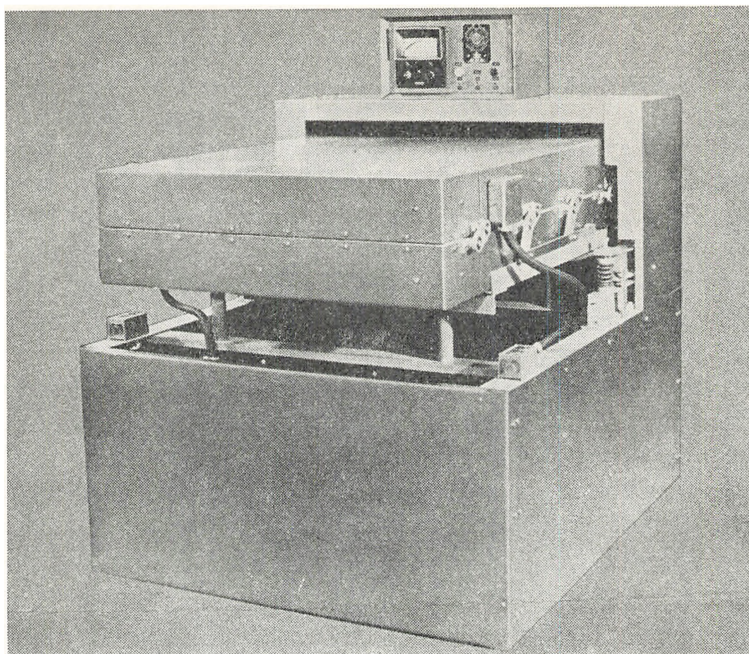

Fig. 11. The ARBEE laminator.

Polyethylene er desuden det *billigste* lamineringsmateriale, har den *største rivstyrke*, den *største reetableringsevne efter stræk*, og er *iøvrigt fortrinligt egnet* til formålet.

Flaskehalsen i alt konserverings- og restaureringsarbejde, når det gælder arkivalisk materiale af papir, ligger i selve restaureringsfasen, d. v. s. at udfylde og reparere manglende partier og rifter i materialet. Det vil derfor være særdeles arbejdsbesparende at undlade denne proces.

Efter neutraliseringen skal materialet monteres til laminering. Det sker ved, at man anbringer dokumentet mellem to ark polyethylene, skåret ud i passende størrelse. Efter at man har placeret evt. løse partier på de rigtige steder, »*punktsvejer*« *man folien på dokumentet* ved hjælp af en lavtemperatur varmekolbe, så alle løse dele bliver holdt på plads under selve lamineringsprocessen. Selve lamineringen foregår ved, at man placerer det monterede dokument mellem to stykker siliconepapir, som igen placeres mellem to asbestpapplader. Det hele placeres igen mellem to varmeplader, hvor den øverste plade mekanisk kan løftes og

sænkes ved ind- og udtagning af selve varmpressen (se fig. 11). Efter lukning, opvarmning og smeltning af folien (heat sealing),¹¹ så den trænger ind i dokumentet og forbindes med folien fra modsatte side, løftes øverste plade. Asbestpap med indhold går gennem calandergummiruller, så alle luftblærer bliver presset ud, og lamineringen er komplet.

Polyethylene skal opvarmes til ca. 125° C i 20 sekunder for at opnå en gennemført laminering. Det kan dog variere lidt efter tykkelse og struktur af dokumentet, men det er en erfarings sag.

Efter lamineringen skal materialet beskæres og er derefter klar til at gå på plads i magasinerne, eller hvis en indbinding kræves, at sendes til bogbinder.

Det kan endvidere oplyses, at under de nuværende omstændigheder kan, alt taget i betragtning, udføres ca. 70.000–100.000 lamineringer om året med en maskine.

Ad C. Denne gruppe af materiale, der efter forslaget kommer til at bestå af de *vigtigste rækker* af enheder og enkelt stykker fra disse *store fonds*, vil også i mængde være for stor en opgave at klare på traditionel vis. Disse sager fortjener, at der foretages en *gennemgribende konservering*, som nævnt under B, og at den bliver fulgt op af en lige så *gennemgribende restaurering*, d. v. s., at man foretager en udfyldning af manglende dele i lighed med, hvad der foretages ved en traditionel håndlaminering. Idet man i forbindelse med monteringen tildanner udfyldningen af japanpapir, alt efter emnets struktur. Disse udfyldninger fæstes i lighed med løse fragmenter ved selve monteringen før lamineringen. Ved laminering af arkivalier af højeste værdi må der tages højde for at en *delaminering*, hvis den senere skulle være nødvendig, kan foretages uden at beskadige emnet.¹⁴

Der må derfor kun anvendes anerkendte folier som polyethylene og cellulose-acetatsfolie. Hvis der bruges *cellulose-acetatsfolie*, må man forstærke med bomuldsvæv (*lens-tissue*). Resultatet kaldes en »five-ply-Barrow sandwich«, d. v. s. et emne der er omgivet af en folie på hver side, som igen er forstærket med bomuldsvæv.

Laminatet monteres og lamineres som under B, idet der dog

¹⁴ Vera Dadic & Tatja Ribkin: Techniques of delaminating polyethylene laminates. Restaurator 1, 1970, s. 141–148.

til cellulose-acetatsfolie skal bruges mellem 130°–160° C i ca. 30 sekunder for at opnå en gennemført laminering, alt efter materialets tykkelse og overfladestruktur. Materialet er nu klar til beskæring og afpudsning.

Som allerede nævnt koster en polyethylenelaminering ca. 8 øre pr. stk., men en laminering med forstærkning (altså en five-ply-sandwich) vil koste nogle få øre mere. Merprisen afhænger dog af, hvilken lens-tissue man bruger. Den billigste og tyndeste, men lige så velegnede for »heatsealing« som andre væv, er Greens nr. 105, som er et engelsk fabrikat.

Konklusion

Hvis vore anstrengelser til løsning af de mange konserveringsopgaver skal bære frugt, må det tilstræbes, at opgaven løses bredt inden for arkivvæsenets rammer. Det er væsentligt, at der sker en arkivalsk planlægning med hensyntagen til de tekniske problemer. Dernæst må arbejdet udføres i samarbejde mellem de forskellige værksteder, idet de mindre værksteder udfører de forberedende processer, og den egentlige laminering samles ved de større. Endelig er det en nødvendig forudsætning, at der er et rimeligt forhold mellem bevillingernes størrelse og de foreliggende opgavers omfang.

¹⁵ A. D. Baynes-Cope: Principal Scientific Officer. The British Museum: Research Laboratory. Har gennem korrespondance besvaret spørgsmål om anvendelse af Cloramin. (Stillet af 7. H. P. P. se ovenfor).

Manuel d'archivistique

En præsentation af den franske arkivhåndbog

AF BIRGIT BJERRE JENSEN

I 1970 udkom le Manuel d'archivistique¹, en omfangsrig håndbog for dem, der er beskæftiget ved det franske arkivvæsen. Håndbogens formål er at fremlægge det offentlige franske arkivvæsens teori og praksis. Det indebærer naturligvis først og fremmest en beskrivelse af de nuværende tilstande; men håndbogen indskrænker sig ikke til det rent beskrivende, den påpeger også nutidige og fremtidige problemer og diskuterer midlerne til deres løsning. Netop fordi så mange af disse problemer er af generel karakter, bliver håndbogen af interesse også uden for Frankrig. Den illustrerer ydermere et væsentligt savn i dansk arkivverden, idet man ved læsningen af den bliver klar over, i hvor høj grad en tilsvarende dansk arkivhåndbog ville kunne danne grundlaget for introduktion til arkivarbejde i teori og praksis.

Man kan imidlertid også lære af håndbogens tilblivelseshistorie, at det er et stort og tidkrævende arbejde at fremstille en sådan håndbog. Værket er udgivet af den franske arkivarforening, der i 1961 vedtog at udarbejde en arkivhåndbog ved en kollektiv indsats. Planen herfor blev fastlagt i 1962, de fleste manuskripter blev skrevet i løbet af 1963–64, bidragene blev derefter redigeret af en tremandskomité, ajourført i begyndelsen af 1968, og værket udkom i 1970. Det har altså taget næsten 10 år, og det på trods af, at franske arkivarer som lærere dels på École des chartes, den franske arkivskole ved Sorbonne universitetet, og dels på Stage technique des archives, det internationale arkivkursus ved det franske nationalarkiv, har specialiseret sig i de forskellige emner. De har som lærere på forhånd haft i hvert fald grundmaterialet til bidragene klar i form af forelæsningsmanuskripter.

Værkets grundtanke er, at de teorier og den praksis der omtales, principielt skal kunne anvendes på alle arkiver, d. v. s. offentlige såvel som private, og på hvilket stadie de måtte befinde sig, d. v. s. under tilblivelse, i mellemdpot eller afleveret til et arkiv.

¹ Manuel d'archivistique. Théorie et pratique des Archives publiques en France. Ouvrage élaboré par l'Association des Archivistes français. Paris, S.E.V.P.E.N. 1970, 805 s., 55 frcs. ib.

I praksis er det de offentlige arkiver, der har hovedvægten.

Værket er en mursten på i alt 805 sider, hvor alene indholdsfortegnelsen fylder 25 sider. Det er derfor klart, at præsentationen må indskrænke sig til en ret summarisk oversigt suppleret med en uddybning af enkelte af de punkter, der skønnes af interesse for danske læsere.

Håndbogen er opdelt i følgende hovedafsnit:

Indledning, hvor almindelige arkivdefinitioner og arkivernes juridiske problemer tages op. Derforuden behandles de franske arkivers organisation og lovgivning, og der redegøres ret udførligt for den arkivpolitik, der har været ført siden den franske revolution.

Første del omhandler almindelig arkivvidenskab. Her redegøres for behandlingen af arkiverne under tilblivelsen og i mellemarkivet, for arkivernes aflevering til selve arkivet, for kassationer, ordning og nummerering, og for udarbejdelsen af hjælpemidler for benytterne. Til slut redegøres for adgangs- og udlånsbetingelser og problemerne i forbindelse hermed.

Anden del behandler de særskilte problemer vedrørende forskellige kategorier af arkiver.

Tredie del tager sig af arkivaliernes fysiske bevaring, herunder behandles bygning af arkiver og deres indretning, konservering af beskadigede arkivalier o. s. v.

Fjerde del beskæftiger sig med arkivernes rolle i samfundet, der opdeles i tre hovedfunktioner, nemlig den videnskabelige, den kulturelle og den administrative.

Håndbogen afsluttes med et tillæg, hvor man behandler problemerne vedrørende det fælles ordningssystem for departements- og kommunalarkiverne og de forskellige institutioners særlige afleveringsbestemmelser til departementsarkiverne.

Værket afsluttes med et stikordsregister. Man har med vilje undladt at behandle arkivernes historie med henvisning til, at dette emne burde danne grundlaget for en selvstændig publikation. Bortset fra dette synes alle arkivspørgsmål behandlet såvel i teori som i praksis.

En nærmere omtale af alle disse emner vil være uoverkommelig, men enkelte sider og punkter skal dog fremdrages.

I indledningens 1. kapitel behandler Robert-Henri Bautier, professor ved École des chartes og fransk arkivvæsens førende teoretiker, forskellige definitionsspørgsmål og herunder definerer han

et arkiv således: »Un fonds d'archives est l'ensemble des pièces de toute nature que tout corps administratif, toute personne physique ou morale, à automatiquement et organiquement réuni en raison même de ses fonctions ou son activité.«²

Denne definition tager klar afstand fra de to andre eksisterende hovedopfattelser af et arkiv. Den ene opfattelse er en afspejling af arkivernes oprindelige formål: at fungere som et juridisk arsenal. Det afgørende var da at kunne garantere arkivaliernes ægthed og retsgyldighed. Dette indebar, at kun de dokumenter, der efter direkte aflevering fra den afleverende (offentlige) myndighed til stadighed opbevaredes i et offentligt arkiv, kunne betegnes arkivalier. Konsekvensen af denne opfattelse blev, at bortkomne dokumenter fra den offentlige administration ikke senere kunne indlemmes i et offentligt arkiv ligesom heller ikke privatarkiver eller samlinger hørte under arkivernes domæne. Denne opfattelse har f. eks. været gældende inden for engelsk arkivvæsen. Den anden opfattelse, der blev fremsat omkring århundredskiftet af Müller, Feith og Fruin i deres håndbog om arkivkundskab, lægger det historiske aspekt til grund, idet de begrænser brugen af udtrykket arkivalier alene til de dokumenter, hvis historiske interesse retfærdiggør deres bevaring. Dette synspunkt skulle ifølge forfatteren bevirke, at arkivaliernes tilblivelsesfase i administrationen ligger uden for arkivarernes legitime interesse, idet kun en del af disse vil blive klassificeret som bevaringsværdig.

Den »organiske« opfattelse, der som den franske definition lægger hovedvægten på arkivernes organiske karakter, blev fremsat i midten af sidste århundrede og vandt i stigende grad gehør i de følgende 50 år, og er nu efter 2. verdenskrig og især efter den første internationale arkivkongres ved at blive den almindeligt akcepterede.

Forfatteren opsummerer, at man ved at understrege arkivaliernes organiske karakter opnår, at den arkivalske behandling af arkivalier ikke begrænses til arkiverne, men udstrækkes til deres tilblivelsessted. Udtrykket »pièces« tillader, at man ikke blot anser de skrevne dokumenter som arkivernes domæne, men også de visuelle såsom tegninger, kort, fotografier og films og de auditive som plader og bånd. Heri indbefattes desuden tryksager udarbejdet eller offentliggjort af den pågældende institution. Endelig

² S. 23.

indebærer denne definition, at der skal anvendes samme arkivistiske fremgangsmåde over for private arkiver som over for offentlige arkiver uanset disse privatarkivers vidt forskellige natur.

Det danske arkivvæsen har ikke officielt defineret begrebet arkiv³. Man arbejder ud fra et sæt regler, der fortrinsvis eksisterer som mundtlig tradition, og hvis indhold svarer til den franske definition, når bortses fra tryksager. Her har dansk arkivvæsen den opfattelse, at tryksager henhører i bibliotekerne. M. h. t. materiale, der er mangfoldiggjort ved hjælp af duplikering, off-set eller lignende reproduktionsteknik, betragtes som materiale, der er beregnet på offentligheden som tryksager, medens materiale, der udelukkende er beregnet til internt brug i den pågældende institution, behandles som arkivalier. Tryksager, der er forsynet med notater, opfattes som arkivalier.

Under afsnittet om arkivernes politik nævnes i forbindelse med problemerne omkring indsamling af privatarkiver et interessant eksperiment, der blev foretaget i 1938, da det ved en forordning blev fastslået, at »les documents d'archives détenus par des particuliers, dont la conservation présente au point de vue de l'histoire nationale un intérêt public« hørte ind under lovgivningen vedr. historiske monumenter og mindesmærker⁴. Dette synspunkt blev nærmere udformet i en forordning i 1940, der fastsatte 3 forholdsregler: Privatarkivets optegnelse på en liste, dets ordning og registrering med besidderens skriftlige tilladelse, eller hvis den ikke kunne opnås, efter statsrådets samtykke.

Denne politik viste sig at være totalt forfejlet. De fleste arkivejere vendte sig kraftigt imod den opfattelse, som bekendtgørelsen gav udtryk for, at de blot var »detenteurs«, d. v. s., dem der rent faktisk for øjeblikket var i besiddelse af arkiverne, men ikke

³ Der findes – så vidt jeg ved – kun to steder en dansk definition af »arkiv«. Den ene findes i Ordbog over det danske Sprog (udg. 1918–19), hvor arkiv defineres som »samling af aktstykker af interesse for et lands (en institutions, en slægts o. s. v.) historie«. Den anden er fremsat af landsarkivar Georg Saxild, der i en forelæsning på Statens Biblioteksskole i 1923 fremsatte følgende definition: »Dokumenter som livsvirksomheden afsætter (forholdet mellem institution og institution, mellem institution og privatmand, mellem privatfolk indbyrdes, både det forretningsmæssige og det ikke-forretningsmæssige) hører hjemme i »arkivet«. (G. Saxild, Om arkivvæsen. Kbh. 1923, s. 7). Man ser her henholdsvis den historiske og den organiske definition klart udtrykt.

⁴ S. 83.

var de egentlige ejere af arkiverne. Meget få akcepterede frivilligt en ordning og registrering af deres arkiv, og man vovede ikke at gennemtvinge en sådan mod arkivejernes ønske af frygt for, at arkivejerne skulle tilintetgøre arkiverne eller lade salget af dem foregå uden om de offentlige auktioner eller i udlandet. Efter 2. verdenskrig har man belært af erfaringen valgt at gå frivillighedens vej, og gennem inddragelse af arkivejere i en arkivkommission har man opnået gode resultater.

Afsnittet om »Les instruments de recherche« indeholder mange interessante redegørelser og synspunkter, hvoriblandt et synspunkt nok er værd at fremhæve, al den stund det udtrykker den erfaring, som er høstet i et arkivvæsen, der i kraft af, at det betjener en større befolkning både som producenter af arkivalier og som brugere, sidder midt i problemer, som vi begynder at føle. Marcel Baudot, inspecteur général des Archives de France, skriver i sin redegørelse for udarbejdelsen af vejledninger for et arkivdepot, at disse ideelt set bør baseres på fuldstændige registraturer og en lang række dybtgående administrationshistoriske studier, og at de forudsætter en erfaring som arkivar og historiker, som kun langsomt opnås. Det er derfor i de fleste tilfælde klogere at begrænse sig til i første omgang så hurtigt som muligt at udarbejde en vejledning af beskeden omfang og udsætte udarbejdelsen af en vejledning, der intet lader tilbage at ønske, til et langt senere tidspunkt.

I kapitlet om forskellige typer registraturer og hjælpemidler kan der være grund til at fremhæve et hjælpemiddel, som man har anvendt en del i de senere år: le tableau méthodique de matières, d. v. s. en sagligt inddelt oversigt over sagordene i et stikordsregister. Formålet med en sådan er at hjælpe de forskere, der søger et bestemt emne belyst, og som ofte vil være nødt til at gennemgå hele stikordsregistret, da de ikke ved, hvilke saglige stikord, der kan forekomme indenfor deres interesseområde. Oversigten udarbejdes ved, at man opstiller de saglige stikord, der forekommer i et stikordsregister, i en sagligt inddelt oversigt afpasset efter emnernes art (se planchen s. 51). I de tilfælde, hvor et stikord kan henhøre under flere emner, anføres det under hvert af disse emner. Stikordene i denne oversigt er ikke forsynede med sidehenvisninger, da de blot tjener til at oplyse benytteren om de forekommende stikord. Etableringen af en sådan oversigt er et ringe ekstraarbejde, der samtidig letter udarbejdelsen

af selve registret, idet man hermed kan udelade de talrige henvisninger til sideordnede og overordnede begreber, som man ellers må anvende for at skabe de mest sandsynlige indgange for benytteren. Det fremhæves med rette, at det ville være spildt ulejlighed at lave en metodisk oversigt i de tilfælde, hvor stikordsregistret blot omfatter få sider, men selv et sagregister på 10–20 sider kan være sendrægtigt at gennemgå, og en metodisk oversigt anbragt foran selve registret vil da være en hjælp.

Det stadigt tilbagevendende spørgsmål om, hvilke skriftlige forespørgsler arkivvæsenet skal besvare, og hvor udtømmende de skal behandles, tages op i afsnittet om arkivernes funktion i forhold til forskningen. Det almindelige reglement for departementsarkiverne indeholder en paragraf, der pålægger arkivaren at stille de arkivalier til rådighed for publikum, som dette anmoder om at se, forudsat at disse er tilgængelige, endvidere at vejlede de besøgende i brugen af registraturer og hjælpemidler og på det generelle plan at lade dem nyde godt af arkivarens erfaring. Men han skal ikke udføre de undersøgelser, det normalt tilkommer de interesserede at udføre, og som det er muligt for dem at udføre selv⁵. Det er en regel, som unægtelig indeholder adskillige uklarheder og muligheder for forskellige tolkninger. Forfatteren fremhæver da også, at det er let at sige, at man kun besvarer seriøse forespørgsler, men at det ikke er tilstrækkeligt, og han opstiller i stedet de minimumskrav, at man bør besvare forespørgsler på universitetsplan og fra seriøse historikere vedrørende et arkivales arkivbetegnelse, en arkivgruppes bestanddele, et hjælpemiddels eksistens, men understreger, at i den udstrækning forespørgslen kræver en indsats af tid og arbejde, er det op til det enkelte arkiv at afgøre, om man vil udføre dette arbejde eller ej. Det afgørende er, at arkivaren i alle tilfælde er sig sit ansvar bevidst over for det samfund, der har skabt hans videnskabelige, uerstattelige og privilegerede uddannelse.⁶ Med disse ord er der strengt taget ikke skabt større klarhed, thi hvad skylder arkivaren samfundet, det langsigtede hensyn at koncentrere sig om at udarbejde registraturer og vejledninger eller det kortsigtede hensyn at hjælpe forskere, der har behov derfor her og nu.

Som tidligere nævnt opdeles arkivernes funktion over for sam-

⁵ S. 635 note 1.

⁶ S. 635.

B. HISTOIRE DES INSTITUTIONS

1. Administration.

Aborneiments.	Chancellerie.	Landgraviat.
Administration.	Commission intermédiaire.	Marchés.
Archives.	Comtés.	Mundat.
Assemblée provinciale.	Conseil souverain.	Ordonnances.
Avouerie laïque.	Districts.	Police.
Bailliages.	Faux et Forêts.	Régence.
Bâns.	Écoutètes.	Sceaux.
Biens communaux.	États d'Alsace.	Subdélégations.
Biens forains.	Franchises.	Terriers.
Biens impériaux.	Grandbailliage	Travaux publiques.
Calendrier.	Intendance.	

2. Justice.

Asile.	Crimes.	Sorcellerie.
Chambre impériale.	Justice.	Tribunal aulique.

3. Finances et impositions.

Capitation.	Escorte.	Protection (droit de).
Comptes.	Filage.	Recettes.
Contributions de guerre.	Finances.	Taille.
Dettes communales.	Gabelle.	Taille d'empire.
Dimes.	Impôts.	Umgeld.
Don gratuit.	Maaspfennig.	
Douanes.	Péages.	

4. Institutions féodales.

Alleux.	Colonges.	Fiefs.
Aveux et dénombrements.	Corvées.	Hébergement.
Biens seigneuriaux.	Droits féodaux.	Pêche.
Chasse.	Féodalité.	Vassaux.

5. Institutions ecclésiastiques.

Archevêchés.	Confréries.	Officialité.
Archidiaconés.	Cures.	Papes.
Avouerie ecclésiastique.	Dimes pontificales.	Paroisses.
Béguines.	Églises.	Patronages.
Canonicats.	Fabriques.	Prébendés.
Chapelles.	Grand chapitre.	Régence épiscopale.
Chapellenies.	Immunité.	Séminaires.
Chapitre rural.	Incorporations.	Synodes.
Conciles.	Œuvres ecclésiastiques.	

Eksempel på en sagligt inddelt oversigt over sagordene i et stikordsregister (tableau méthodique de mots-matieres). Et udsnit fra F. J. Himly, L'inventaire des archives anciennes du Bas-Rhin, 1954. Hele oversigten gengives i Manuel d'archivistique s. 288-92.

fundet i tre dele: den videnskabelige, den kulturelle og den administrative. De to første funktioner svarer stort set til det danske arkivvæsens funktioner. Derimod har det franske arkivvæsens administrative funktioner et indhold, der ikke modsvares af den danske definition af arkivvæsenets administrative rolle. Fra dansk side opfatter man det som arkivarens arbejde med arkivalierne i deres tilblivelsesfase i institutionen dels med henblik på records management dels med henblik på udarbejdelse af vejledninger i videste betydning beregnet på de fremtidige forskere. Dette arbejde behandles i håndbogens første del, medens arkivernes administrative rolle opfattes som arkivernes funktion som dokumentationscentre for administrationen. Adskillige – men langt fra alle – departementsarkiver har påtaget sig at holde den stedlige administration løbende orienteret om alt vedrørende den aktuelle situation inden for departementet. Dette sker ved opbygning af et dokumentationsapparat baseret på tryksager, der ikke er fremstået organisk i de afleverende institutioner, men er anskaffet specielt med henblik på dokumentationsarbejdet. Arkivet påtager sig at besvare konkrete spørgsmål for såvel publikum som administrationen og udsender ofte forskellige publikationer, som for eksempel oversigter over relevante love og forordninger eller løbende bibliografier. Man har hermed påtaget sig et arbejde, der ifølge den franske definition af et arkiv ligger klart uden for arkivernes område, og der er inden for det franske arkivvæsen stærkt delte meninger om berettigelsen af dette skridt. Arbejdet danner for så vidt en forlængelse af arkivernes funktion som historiske dokumentationscentre baseret på den unikke arkivmasse, og falder i tråd med det særdeles aktive udadvendte arbejde som især departementsarkiverne udøver. Den egentlige forklaring skal dog måske søges i det faktum, at en betydelig del af departementsarkivernes budget bevilges af det stedlige departement. Det bliver derfor af økonomisk betydning for arkivet at bevise sin nytteværdi over den bevilgende myndighed. Ihvorvel ideen umiddelbart kan synes god, forekommer det mig, at der ligger en betydelig fare i denne form for dokumentationsarbejde, der meget vel kan vise sig at være en gøgeunge, der fortrænger det egentlige arkivarbejde.

Det er mit håb, at præsentationen af den franske arkivhåndbog vil tilskynde danske arkivinteresserede til at underkaste den et nærmere studium og inspirere danske arkivarer til at efterligne deres franske kollegers bedrift.

Orientering

Arkivbygninger og deres indretning. Rapport fra Arkivarforeningens 4. seminar på Viborg Gymnastikhøjskole april 1971.

Arkivarforeningen arrangerer ca. hvert andet år et seminar, hvor ansatte på statens arkiver samles en weekend for at drøfte et fagligt emne, evt. med deltagelse af enkelte sagkyndige gæster. Betingelsen for at deltage er, at man på seminaret bidrager med et diskussionsoplæg og på forhånd giver et skriftligt resumé af sit oplæg til overvejelse for seminarets øvrige deltagere. Når seminaret er afsluttet, skal deltagerne aflevere et referat af deres indlæg, mens diskussionerne i uddrag refereres af seminarets tilrettelæggere. Materialet samles i en lille publikation, som udgives af Arkivarforeningen i begrænset oplag. Den kan rekvireres gratis, men bliver hurtigt »udsolgt«.

De sider af emnet, som behandles på seminaret, er delvis afhængig af, hvilke diskussionsoplæg der bliver anmeldt. Man kommer ikke rundt om emnet på samme måde, som man måske kunne have gjort ved at anmode de særligt kyndige om at give en fuldstændig redegørelse for deres specielle område. Når man ikke har deltaget i seminaret, men er henvist til at læse den efterfølgende publikation, forvirres man derfor af mange løse ender og ubesvarede spørgsmål, som muligvis ikke bemærkes af deltagerne, fordi tonefald, reaktioner fra tilhørerne og talevereren i en del tilfælde har draget de konklusioner, som ikke direkte er blevet formuleret, og derfor heller ikke er blevet nedfældet på tryk. På den anden side medfører formen, at alle seminarets deltagere har gennemtænkt emnet på forhånd, og det synes at resultere i en mere alsidig deltagelse i de indskudte diskussioner end vanligt ved den slags lejligheder. Det er overordentligt værdifuldt, at man på den måde får fremdraget synspunkter fra de dunkle kroge og ikke begrænser sig til at fremføre de ofte velkendte meninger i centrum. I den forbindelse må jeg understrege, at vi jo alle befinder os i en yderposition, hvorfra vore meninger sjældent bliver hørt, i forhold til en eller anden side af arkivernes virksomhed.

Arkivarforeningen har altid haft evne og held til at finde

emner af almen og aktuel interesse. I 1971 drejede seminaret sig om arkivbygninger og deres indretning, og en publikation med denne titel så dagens lys i juni samme år, bemærkelsesværdigt hurtigt efter seminarets afslutning. I løbet af 1960'erne er landsarkiverne i Viborg og København blevet udvidet med store tilbygninger omfattende magasiner til arkivalierne, arbejdsrum og publikumsfaciliteter. En tilsvarende udvidelse er i gang i Åbenrå, og i løbet af dette tiår skal udbygningen af Rigsarkivet og landsarkivet i Odense projekteres. Erfaringerne fra det hidtil afsluttede nybyggeri, som naturligt er især de negative erfaringer, og spørgsmålet om Rigsarkivets fremtidige placering præger diskussionerne, hvis gennemgående temaer er sikring af arkivalierne, publikumsbetjeningen og personalets trivsel.

Sikring af arkivalierne kan ske på flere måder. På seminaret diskuteredes problemerne dels ved at bygge magasiner, der er indrettet på at beskytte arkivalierne mod voldelige påvirkninger udefra – her tænkes især på krigshandlinger –, dels ved at placere arkivbygningerne i områder, hvor der ikke er sandsynlighed for, at krigshandlinger vil forekomme. I det første tilfælde – ved byggeri af underjordiske magasiner i stål og beton – kan man komme i konflikt med hensynet til arbejdsmiljø og trivsel, i det andet tilfælde – ved at placere arkiverne langt fra bebyggelse og hovedtrafiklinjer – gør man adgangen til arkivalierne vanskeligere for det publikum, der skal benytte dem. Som en økonomisk overkommelig udvej af dilemmaet anvises bl. a. en omfattende microfotografering, der kan sikre, at arkivaliernes indhold bevares for eftertiden på en mere effektiv måde, end en nok så solid bygning kan gøre. Iøvrigt fremgår det tydeligt af referaterne af indlæg og diskussioner, at spørgsmålet er kompliceret, og nogen enighed opnåede man ikke.

Publikumsbetjeningen diskuteredes både i forbindelse med placeringen af arkiverne og i forbindelse med indretningen af læsesalen. Dansk arkivvæsen vil selvfølgelig gerne betjene alle, der måtte ønske at benytte arkivalier, men da de økonomiske ressourcer til byggeri og personale er begrænsede, må der nødvendigvis foretages en prioritering. Der synes her at være en stadig større tilbøjelighed til at placere det fremtidige arkivbyggeri i tilknytning til universitetsmiljøer, hvor de forskere og studerende, som udnytter arkivalierne professionelt, færdes, mens der er megen sympati for tanken om at imødekomme slægtsforskernes in-

teresser ved oprettelse af arkiver eller læsesale, hvor xeroxkopier af det arkivmateriale, som især benyttes af denne store og trofaste gruppe af amatørforskere, opstilles frit tilgængeligt, så en vis selvbetjening bliver mulig. Hermed ville man også kunne undgå det stærke slid på originale kirkebøger, folketællinger m. m., som er ved at blive et alvorligt problem for arkiverne. Spørgsmålet om betjeningen af de afleverende embeder og institutioner synes ikke at have spillet så stor en rolle i seminarets debat om arkivbygningernes placering, som det har gjort i senere interne diskussioner i arkivvæsenet.

Det er glædeligt at se, at arbejdsmiljøet har indtaget en fremtrædende plads i debatten. Både af hensyn til den menneskelige trivsel og af hensyn til den optimale arbejdsydelse er det nødvendigt, at bygningerne giver personalet mulighed for koncentration i enrum og fælles samvirke på formelt og uformelt plan. Til personalets trivsel hører også, at de ydre rammer fremmer, eller i hvert fald ikke hindrer, tilrettelæggelse af en rationel arbejds-gang især på de manuelle områder, hvor der tidligere er begået mange fejl.

Når idealerne skal realiseres, kan det imidlertid være vanskeligt at tilgodese alle hensyn, hvor rimelige de end måtte være, f. eks. er der rent praktiske grænser for, hvor mange lokaler der kan stå i direkte forbindelse med læsesal og magasiner, som er de centrale punkter i et arkiv. Samtidig er det uvist, hvilke behov arkivvæsenet i fremtiden vil blive stillet overfor med størst styrke. Kompromis'er er uundgåelige, men da der er både usikkerhed og uenighed blandt arkivernes personale indbyrdes om, hvilke kompromis'er man skal foretrække som de mest tilfredsstillende, må konklusionen af diskussionerne på seminaret, som også drages i de sidste 4-5 indlæg, blive, at man må tilstræbe den størst mulige fleksibilitet i det fremtidige byggeri for med smidighed at kunne omstille arbejdet efter tidens krav.

Nogle vægtige indlæg fra de tekniske afdelinger – konserveringsværksted og fotoatelier – gav ikke anledning til egentlig diskussion. Der er vel efterhånden almindelig forståelse for, at teknikken er nødvendig og kræver plads, men der mangler stadig oplysninger om, hvor stort behovet er især for konservering. Konserveringsafdelingerne gør med utrættelig energi opmærksom på, at beregningen af behovets størrelse og prioriteringen af arbejdet må ske i samarbejde med arkivernes øvrige personale, som

hidtil har haft en velvillig, men passiv indstilling til de tekniske afdelingers problemer. Hvis konservatorerne kan fremføre deres vel begrundede ønsker om aktiv medvirken fra arkivarerne med samme styrke, som de har gjort de sidste år, bl. a. på seminaret i 1971, må det give resultater. Konserveringsafdelingerne synes at have det rigtige personale, men har de også de rigtige opgaver?

Helle Linde

Alf Kiil: Arkivkunnskap. Statsarkiva. Skrifter fra Landslaget for Bygde- og Byhistorie 3, Oslo 1969. 247 s. No. kr. 47 (indb.)

I takt med forøget interesse for arkivstudier vokser også behovet for en arkivhåndbog til gavn både for brugere og vogtere af arkivernes skatte. Meget trænger til forklaring, idet arkiverne ofte benytter sig af et fagsprog med mange udtryk, som ikke umiddelbart er forståelige for uindviede, f. eks. forskellige betegnelser for de protokoller, som udgør grundstammen i administrationsarkiverne. Herhjemme har man længe talt om en arkivhåndbog, og man arbejder da også på en oversigt over arkivterminologi. Hovedvægten har imidlertid ligget på udarbejdelse af registraturer, som kan være udmærkede som umiddelbare hjælpemidler, men dog hver for sig kun dækker et forholdsvis lille område. I den eksisterende håndbog for danske lokalhistorikere er der gjort et forsøg på at forklare visse begreber og give benytteren et indtryk af arkivstoffets mangfoldighed, men vi savner stadig en samlet ajourført oversigt på dette område. Med Alf Kiils bog er nordmændene kommet et godt skridt videre. Han forsøger i sit værk at give arkivbenytteren et indblik i norsk administrationshistorie, kendskab til embedernes tilblivelse og opbygning og til lige en fornemmelse af, hvad man kan finde under de forskellige grupper af sager, med den begrænsning, som undertitlen angiver, nemlig at kun statsarkiverne, der svarer til de danske landsarkiver, er behandlet.

Forfatteren kommer dog ikke udenom visse grundlæggende problemer, som er fælles for alle arkiver. Han bliver nødt til at definere basisbegreberne, således ordet »arkiv«, som forklares som en samling af skriftligt materiale, som er vokset frem ved et offentligt kontors, en institutions, et firmas eller en privatpersons

virksomhed. Denne definition, som indsnævres noget ved, at forf. helst ikke vil betegne et eller nogle få dokumenter som et arkiv, tager ikke hensyn til den omstændighed, at moderne arkiver til- lige kan indeholde meget andet, f. eks. bånd, film o. l.

I de indledende afsnit fortælles om lokaladministrationens historie, om statsarkiverne og deres ordningssystemer og om forskning i arkiverne. Der lægges ikke skjul på de vanskeligheder, arkivvæsenet i Norge har at kæmpe med. Kun tre statsarkiver har egne bygninger (1968), mens resten må klare sig med lejede lokaler. Der er andre problemer, som kendes herhjemme, og som først nye bygninger kan afhjælpe: pladmangel både i magasinerne og i kontorerne, og et hjertesuk gælder de manglende »velferds- rom« for gæster og ansatte. Der er andre iagttagelser, baseret på erfaringer. I afsnittet om forskning konstateres således, at en skodesløs benytter kan lave meget rod i en velordnet arkiv- pakke og derigennem besværliggøre arbejdet både for andre be- nyttere og arkivets folk. Med hensyn til skriftlige forespørgsler fastslår forf., at disses antal har været i vækst, således at det ikke længere er muligt at honorere alle krav. Med henvisning til arkivar Emil Marquards stadig aktuelle artikel om samme emne (i Perso- nalhistorisk Tidsskrift 1919) sammenfatter Alf Kiil, at privat- personer, som vil have oplysninger fra et arkiv, derfor må finde andre udveje end at sende et brev til arkivet og så gå ud fra, at arkivet gør arbejdet. Arkivbenytteren, der indskrænker sig til at modtage resultaterne af andres arkivefterforskning, vil også gå glip af den opdagelsesglæde, som arkivarbejdet kan give.

Vejledningen er på visse punkter så almen, at den uden videre kan overføres til danske forhold. I den grundige gennemgang af de enkelte embedskategorier kan vi nikke genkendende til mangt og meget. Der er gode beskrivelser af embedernes historiske bag- grund, af deres arbejdsområder – med henvisninger til relevante lovbestemmelser og cirkulærer. At de norske statsarkiver også in- deholder privatarkiver, diverse topografiske og personalhistoriske samlinger, anetavler og lignende, nævnes kun i efterskriften, uden at forf. går nærmere ind på disse grupper. Godsarkiverne, som udgør en ret betydelig gruppe i danske landsarkiver, nævnes over- hovedet ikke. Heri ligger arbejdets begrænsning, idet det frem- træder som en administrationsvendt oversigt. Således er natur- ligvis hovedparten af statsarkivernes indhold dækket. Men det må erkendes, at administrationsakterne alene ofte er utilstrække-

lige til belysning af historiske problemer – man skal tillige have fat på arkiverne fra de folk, som stod bag beslutningerne eller berørtes af dem.

Arbejdet afsluttes med en udførlig litteraturliste og et sagregister, som er detaljeret nok til at forenkle benyttelsen. Bogen er skrevet med en arkivars fornemmelse over for sine daglige problemer, ud fra nær kontakt med arkivskabende myndigheder og arkivernes benyttere og kan derfor på mange punkter tjene som et forbillede for en forhåbentlig inden længe kommende dansk oversigt.

Vello Helk

Ny Foreløbig Arkivregistratur

Omtrent samtidig med oprettelsen af Rigsarkivets 4. afdeling, hvis væsentligste arbejdsområde er arkiver af privat proveniens, er der publiceret en registratur over en del af disse under titlen: Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet. Formålet med den nye registratur, der er nummer 3 i rækken af Foreløbige Arkivregistraturer. Ny serie, har været at give en ajourført fortegnelse over samlingen. Alle private personarkiver afleveret til september 1971 er taget med.

Grundlaget for oversigten er Rigsarkivets seddelregistratur, som er blevet til over en lang årrække, efterhånden som arkiverne er indgået. Indtil der for få år siden oprettedes et generalrepertorium i foliobind, var den den eneste samlede fortegnelse over privatarkiverne. Her som i den trykte oversigt er arkiverne opført alfabetisk efter arkivskaberens efternavn; for arkiver ældre end 1660 gælder dog, at personer med slægtsnavn er indordnet efter dette, mens personer uden slægtsnavn er placeret efter fornavne. Samtlige fornavne og mellemnavne angives med det almindeligt brugte kaldenavn markeret, dernæst stilling og endelig dødsår for yderligere at sikre entydig identifikation. Arkivets periode angives ved notering af årstallene for det ældste og yngste arkivale. Det er ikke forudsat, at der findes en ubrudt række dokumenter fra det tidsrum, der derved angives; hvis der imidlertid er et enkelt arkivale fra et tidspunkt langt før eller senere end arkivets øvrige indhold, angives dette årstal i parentes. Til slut meddeles arkivets omfang.

Denne snævre begrænsning i antallet af oplysninger om det enkelte arkiv opfylder selvsagt kun det mest elementære orienteringsbehov, men den har været en forudsætning for at kunne opfylde kravet om aktualitet, og den skulle gøre det muligt med faste mellemrum – f. eks. hvert 5. år – at udsende nye ajourførte udgaver på basis af de accessionslister, der føres måned for måned. At det for benytteren vil føles som en mangel, at der intet angives om arkivernes indhold og registrering, er klart. For arkiver før 1800 er behovet dog stort set dækket med Vejledende Arkivregistraturer VIII og IX, Privatararkiver før 1600, ved Erik Kroman, og Privatararkiver 1660–1800, ved Henny Glarbo, der udkom henholdsvis 1948 og 1952. Derimod er antallet af privatararkiver fra det 19. århundrede vokset stærkt siden udgivelsen i 1923 af Vejledende Arkivregistratur IV, Privatararkiver fra det 19. Aarhundrede, ved Kristian Erslev. En af den nye afdelings væsentlige opgaver må derfor være udarbejdelse af nye Vejledende Arkivregistraturer med inventarier over privatararkiver fra det 19. og 20. århundrede. At dette vil kræve en betydelig arbejdsindsats ses på antallet af disse arkiver i den foreliggende oversigt. Man vil derfor endnu i lang tid fremover være henvist til hjælpemidlerne i Rigsarkivets læsesal. For en række større arkiver er der dog publiceret specialregistraturer i den nu afsluttede serie Foreløbige Arkivregistraturer. Den vil blive fortsat med Foreløbige Arkivregistraturer. Ny serie, hvori registraturer over politikerne A. F. Kriegers og Niels Neergaards arkiver har nr. 1 og 2, og hvor det er hensigten at offentliggøre en stor del af de registraturer over privatararkiver, som nu kun findes i enkelte eller få eksemplarer.

Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet vil blive fulgt af en lignende summarisk fortegnelse over de private institutioners arkiver. Indtil den foreligger, er det uden for Rigsarkivets og landsarkivernes læsesale kun muligt at skabe sig overblik over samlingen ved hjælp af fortegnelsen i Vejledende Arkivregistratur IV, suppleret med accessionslisterne i Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921–55 og Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne 1956–60 og følgende bind.

Der er mange andre publicerings- og registreringsopgaver, hvis realiseringsmuligheder man kunne tage op til overvejelse, f. eks. udgivelse af fortegnelser over breve fra enkelte særlig indflydelsesrige personligheder i samtlige registrerede arkiver, udarbejdet på grundlag af Rigsarkivets brevskriverkartotek, eller udarbejdelse

af emneregistre for større eller mindre dele af samlingen. Endelig har ønsket om indretning af en landsdækkende »rigsregistratur« over samtlige private arkiver i offentlige institutioner ofte været fremdraget. Dette har hidtil måttet anses for uopnåelige mål, men oprettelsen af en afdeling for arkiver af privat proveniens giver håb om en ny udvikling inden for denne væsentlige del af Rigsarkivets arbejdsfelt.

Karen Marie Olsen

Arkiverne og EDB

Gennem mere end en menneskealder har den offentlige forvaltning i Danmark produceret meget store mængder af maskinlæsbare arkivalier, men kun en yderst ringe del heraf er havnet i arkiverne. I begyndelsen drejede det sig om hulkort, og allerede før den 2. verdenskrig anvendtes sådanne kort til løsning af en række bogholderimæssige opgaver og til behandling af statistisk materiale, både inden for den offentlige og den private sektor. Statistisk Departement benyttede således hulkort til behandlingen af folketællingskemaerne og Statsanstalten for Livsforsikring til opgørelser over forsikringspræmier og andre økonomiske oversigter, begge steder anvendtes Hollerith sorteringsmaskiner. Efter 1945 tog udviklingen fart, flere og flere institutioner ønskede at anvende hulkort, og i rationaliseringsøjemed oprettedes i 1953 Statens Hulkortcentral, der navnlig tog sigte på at imødekomme en lang række mindre statsinstitutioners øgede behov for statistiske undersøgelser, faktureringsopgaver, lageropgørelser m.v. Disse hulkort er imidlertid ikke afleveret til Rigsarkivet eller landsarkiverne, men i en lang række tilfælde er det oprindelige arkivmateriale (primærmaterialet) bevaret i stedet for, såfremt det havde forskningsmæssig interesse. Dette gælder f.eks. folketællingskemaerne og en lang række andre tællinger, der er indsamlet af Statistisk Departement (nu Danmarks Statistik). Grunden til denne tilsyneladende hårdhændede kassation af hulkort er, at disse kort i reglen indeholder færre oplysninger end det skematiske grundmateriale, og at de oplysninger, der hules, i form af talkoder normalt er mindre nuancerede. Det var således naturligt, at man fra arkivernes side betragtede hulkortarkivalier som værende et sekundært materiale, der efter undersøgelse kunne kasseres. Erfaringen har desuden vist, at det er yderst vanskeligt at

genanvende hulkort, der har henstået nogle år i opbevaringskasser.

En helt anden situation opstod derimod, da en ny type maskinlæsbare arkivalier dukkede op, magnetbåndene. Ganske vist mindede anvendelsen i begyndelsen meget stærkt om den, der havde fundet sted inden for brugen af hulkort, men efterhånden viste det sig, at elektronregnemaskinerne kunne klare langt mere komplicerede administrative opgaver. Opfindelsen af »optical readers« og dertil hørende skrivemaskiner øgede anvendelsesmulighederne inden for statsadministrationen og tillige inden for biblioteksvæsenet og arkivvæsenet. Hulkort har igennem mange år været anvendt til katalogiseringsopgaver navnlig blandt biblioteker med overvejende teknisk litteratur. Forsøgsvis har de tillige været benyttet til visse registreringsopgaver i tyske statsarkiver,¹ men det store arbejde med indkodning af oplysninger stod som oftest ikke i et rimeligt forhold til resultaterne, og arbejdet hermed blev derfor stort set opgivet igen. Helt anderledes forholdt det sig med magnetbånd, da det blev teknisk muligt at indskrive tekst og få det udskrevet igen i »klart sprog«. Mulighederne for en EDB-registrering af Rigsarkivets og landsarkivernes forskellige hjælpemidler til udnyttelse af arkivalier blev således behandlet på det første danske arkivseminar i Løgumkloster 1966.²

Også på anden vis konfronteredes arkiverne med EDB-alderen. Da central- og lokaladministrationen i løbet af 1960erne blev stillet overfor en række komplicerede forvaltningsmæssige opgaver, der næsten kun kunne løses ved anvendelse af databehandling, optog Rigsarkivet forhandlinger med flere af de berørte institutioner. Grunden hertil var dels hensynet til fremtidige afleveringer, dels fordi arkiverne kunne forsøge at få visse oplysninger medtaget på magnetbåndene, som administrationen ville lægge mindre vægt på, men som forskningen siden hen kunne drage nytte af. Forhandlinger har således været ført med Sekretariatet for Personregistrering, ATP, Kildeskattedepartementet og Tolldirektoratet (momsregistreringen). Afleveringen af båndmateriale er da således også forlængst i gang, men det er klart, at det ikke tjener noget formål ukritisk blot at ophobe bånd i arkiverne. Derfor må arkiverne sikre sig i

¹Nordisk Arkivnyt nr. 1, 15. marts 1965, s. 19–20.

²Helle Linde: Hulkort-datamaskine. Rapport fra Arkivarforeningens seminar 1966, s. 65–67.

tide, at de nødvendige program- og båndbeskrivelser medfølger, og ikke mindst vigtigt, at de overvejelser inden for forvaltningen, der ligger til grund for båndene, bevares. Arkiverne må naturligvis også råde over det nødvendige udstyr til båndenes udnyttelse.

Det fremgår heraf, at arkiverne betragter maskinlæsbare arkivalier ganske som traditionelle arkivalier af papir. Forklaringen herpå er, at båndmaterialet blot repræsenterer et bestemt stadium indenfor en administrativ procedure. Størstedelen af de arkivalier, der bliver til indenfor denne procedure, er af traditionel karakter, en mindre del kan være maskinlæsbare. Sættes de maskinlæsbare arkivalier ikke i forbindelse med de traditionelle, er det indlysende, at vi mindsker mulighederne for deres anvendelse. Beskrives eller registreres de i deres naturlige administrationshistoriske sammenhæng, vil vi fremme en fremtidig forskningsmæssig metodisk rigtig udnyttelse. Arkivvæsenet er vel nok den eneste forskningsinstitution, der råder over den nødvendige ekspertise for at kunne løse denne opgave, og kun i arkiverne har man hele det relevante kilde-materiale til sådanne komparative studier. Det er derfor ikke metodisk korrekt at betragte båndmateriale, der er produceret af forvaltningsinstitutioner, som man betragter bøger eller tidsskrifter, der kan stilles op hvorsomhelst i et bibliotek. Det ville svare til, at man afskar en videnskabelig fremstilling fra dens noteapparat eller dokumentation.

Arkivvæsenets arbejde med EDB-problemerne følger således to veje. På den ene side må arkiverne sørge for, at forskningen i samarbejde med arkiverne kan udnytte de afleveringspligtige maskinlæsbare arkivalier. På den anden side ønsker Rigsarkivet og landsarkiverne at foretage en registrering på magnetbånd af de mange hjælpemidler, som administrationen og arkiverne gennem tiderne har udarbejdet. Ad denne vej kan mange omfattende arkiver gøres lettere tilgængelige for forskningen. På grundlag af denne EDB-registrering må der imidlertid udarbejdes søgesystemer, udfra de forestillinger man har om materialets anvendelsesmuligheder. Disse søgesystemer kommer naturligvis til at omfatte både traditionelt og maskinlæsbart arkivmateriale. Både på Landsarkivet for Sjælland og i Rigsarkivet er en sådan EDB-registrering påbegyndt, ligesom søgesystemer er under udarbejdelse, men det skal samtidigt understreges, at disse forberedende arbejder må betragtes som eksperimenter.

Disse EDB-opgaver tillægger arkiverne en afgørende betydning,

og i overensstemmelse hermed nedsatte Rigsarkivaren ved skrivelse af 22. december 1971 et EDB-udvalg af blivende karakter.³ Udvalget har udover at fortsætte de ovenfor nævnte projekter foreslået, at arkivernes personale i så vid udstrækning som muligt deltagere i de kurser, der tilbydes af I/S Datacentralen og Recku (det regionale EDB-center ved Københavns Universitet), og en sådan undervisning er nu igangsat og kan forhåbentlig fortsættes. Endvidere måtte det nødvendige terminaludstyr anskaffes. Hidtil har man til projekterne klaret sig med apparatur, der midlertidigt var stillet til rådighed, men nu er den første terminalskriver anskaffet, og flere vil forhåbentligt snart følge efter. Terminalerne skal anvendes til de ovennævnte projekter og til udnyttelsen af de aflevere bånd i samarbejde med Recku, men de skal også kunne anvendes til undervisning af det personale, der i fremtiden skal betjene arkivernes publikum. Andre felter, hvor der nu må sættes ind, er problemerne omkring datamedierne holdbarhed, samt de vanskeligheder, der opstår ved konvertering af båndmateriale, når nye maskintyper indføres på markedet. Det er spørgsmål, der ikke interesserer forvaltningen i særlig grad, men de er vitale for arkiverne. Her i landet er kendskabet til disse forhold ringe, derimod nedsattes i Sverige allerede i 1967 en dataarkiveringskomité, der netop i særlig grad har beskæftiget sig med båndmateriale arkivalske holdbarhed (arkivbeständighet). Resultaterne af de undersøgelser, der er foregået i Sverige og andetsteds, er endnu ikke fremlagt i særlig grad, men de viser imidlertid, at det kan blive en ganske kostbar affære at arkivere datamedier. Mens man i begyndelsen i begejstringens rus kunne forledes til at tro, at vi rådede over en arkiveringsform, der kunne løse arkivernes bestandige pladsproblem, må vi nu måske mere beskedent konstatere, at det kan vel i mange tilfælde være rigtigt, men en opbevaring, der kræver regelmæssigt tilbagevendende kopiering eller konvertering, vil også medvirke til at sætte arkivernes driftsudgifter klækkeligt i vejret. Situationen har i og for sig visse paralleller til den, der opstod, da mikrofilmene vandt indpas i arkiverne. Da troede mange også, navnlig ikke-arkivfolk, at dermed var pladsproblemet som ved et trylleslag løst.

Der er således en udvikling i gang, som trods vanskeligheder af forskellig art synes at indvarsle en omvæltning ikke alene for arki-

³Nordisk Arkivnyt nr. 1, 15. marts 1972, s. 1–2.

vernes interne virksomhed, men tillige for de forskere og andre interesserede, der benytter arkivalier på læsesalene. Kan hende at sådanne ændringer vil vække modstand hos enkelte, der betragter EDB som noget uforståeligt, som man på forhånd ønsker at distancere sig fra, men på længere sigt, når begyndelsesvanskelighederne er overstået, vil det forhåbentlig medvirke til at lette adgangen til de store mængder af kildemateriale, der hidtil i alt for ringe grad er blevet anvendt af forskningen.

Frank Jørgensen

Sponneck og junigrundloven

AF NIELS PETERSEN

Wilhelm Sponneck var i oktober 1848 blevet kongevalgt medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, men nedlagde sit mandat, da han i november blev finansminister. I denne egenskab optrådte han i rigsforsamlingen flere gange i anledning af aktuelle finansielle spørgsmål, der blev forelagt forsamlingen. I selve forfatningsforhandlingerne tog han derimod ikke selv aktiv del, førend de specielle finansparagraffer blev sat under debat, og selv her var det først i forhandlingernes slutfase, at han tog et selvstændigt initiativ, der dels fik betydning for formuleringen af junigrundlovens § 52 om finansloven¹, dels resulterede i finansårets omlægning fra kalenderåret til et finansår begyndende den 1. april.

Sponnecks intervention belyses kun ufuldkomment gennem statsrådets og rigsforsamlingens forhandlinger. En hidtil upåagtet sag i finansministeriets sekretariats arkiv giver et mere nøjagtigt billede af dens forløb og af de principper, der lå til grund for den.²

Det udkast til en grundlov, der forelagdes rigsforsamlingen ved dens sammentræden, var udarbejdet af »martsministeriet«. Ved sin tiltræden havde »novemberministeriet« vedkendt sig forslaget i dets helhed (sp. 345).³ Af en erklæring, som regeringschefen den 12. februar 1849 afgav i forsamlingen, fremgik imidlertid, at dette ikke skulle forstås således, at regeringen følte sig bundet til at søge forslaget opretholdt i den skikkelse, hvori det var forelagt, men blot ville afstå fra at tage initiativ til forandringer i det. Man lod forstå, at regeringen betragtede sig som frit stillet,

¹ I grundlovsudkastet § 44 og som sådan betegnet i det følgende.

² Finansm. Alm. Journ. 1851 nr. 1883. At sagen har journalnummer fra 1851 skyldes, at ministeriets sagsdannelse byggede på kædenummerering. Sagen har et noget uensartet indhold. I 1851 klinger den ud i nogle banale »rykkere« til andre departementer om indsendelse af budgetforslag og regnskabsoversigter, men den startede to år tidligere i en anden journal, budgetjournalen (1849 nr. 132), som en principiel sag om overgangen til det nye budgetsystem under grundloven.

³ Her som i det følgende henviser spaltenumre til referatet af rigsforsamlingens forhandlinger (Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Kbh. 1848-49).

når udkastet efter komitébehandling kom til forhandling i forsamlingen (sp. 1474).

Novemberministeriet havde i virkeligheden ikke noget forfatningspolitisk program. Spørgsmålet blev så at sige ikke berørt i statsrådet, før rigsforsamlingens grundlovskomité havde afgivet betænkning. Først da tog regeringen en realitetsbehandling op indenfor sin egen kreds med det formål fra sag til sag at formulere et ministerielt standpunkt i forsamlingen.

Grundlovskomiteén afgav betænkning den 22. februar 1849. Finanslovparagrafen (§ 44) blev af komitéens flertal foreslået således:

Paa hver ordentlig Rigsdag, strax efter at samme er sat, fremlægges Forslag til Finansloven for det følgende Finantsaar, indeholdende et Overslag over Statens Indtægter og Udgifter.

Finantsforslagets Behandling forberedes af et samlet Udvalg, til hvilket hvert Thing udnævner et lige Antal Medlemmer, hvorefter det foretages i den forenede Rigsdag, som med Stemme fleerhed tager Beslutning.

Ingen Skat tør oppebæres, forinden dens Optrædelse er bevilget ved Finansloven. Ingen Udgift tør afholdes, som ikke har Hjemmel i samme.

Efter det oprindelige udkast skulle finanslovsforslaget behandles som andre lovforslag, blot skulle det altid forelægges i folketinget først. Komiteén motiverede sit ændringsforslag med frygt for, at landstinget ellers ikke ville få den indflydelse på finansloven, man ønskede det skulle have, men det opfattedes tillige som en tilnærmelse til etkammerssystemet. Komiteén pegede selv på det norske stortings budgetbehandling som forbillede (sp. 1516, 2355).

Regeringen tilsluttede sig komitéens ændringsforslag, men kun under den ufravigelige forudsætning, at forholdet mellem folketingets og landstingets medlemmer blev 3:2 i stedet for som foreslået 2:1. Dette blev meddelt forsamlingen, da indenrigsminister P. G. Bang den 24. marts redegjorde for regeringens standpunkt til rigsdagsordningen (sp. 2146) og gentaget af kultusminister Madvig den 31. marts, da § 44 blev optaget til foreløbig behandling (sp. 2367).

En minoritet i komitéén, bestående af bl. a. C. N. David og Algreen Ussing, havde frarådet ændringsforslaget og ønskede det

oprindelige forslag bibeholdt. Alle tre indstillinger, flertallets, ministeriets og mindretallets, var motiveret med ønsket om at sikre landstingets indflydelse på finansloven, men ud fra forskellige forestillinger om, hvordan de fremsatte forslag ville virke i praksis.

Flertallets forslag blev i forsamlingen udsat for hård kritik.⁴ Det var C. N. David, der førte an. Hans mål var at sikre landstinget den størst mulige selvstændighed. Men under debatten fik han pejlet sig frem til, hvor angrebet kunne sættes ind med størst taktisk effekt, nemlig på spørgsmålet om, hvorledes bestemmelsen i § 44 »Ingen Skat tør oppebæres, forinden dens Opkrævning er bevilget ved Finantsloven« kunne forliges med bestemmelsen i § 43 »Ingen Skat kan paalægges uden ved Lov«. David hævdede, at hvis der under den forenede rigsdags behandling af budgettet kunne træffes beslutning om ændring af indtægterne med hensyn til skatter og afgifter, så betød det, at den bestående beskatning kunne ændres på anden måde end forudsat i § 43 (sp. 2379 ff).

Finansminister Sponneck og komitéens ordfører (A. F. Krieger) imødegik dette. Begge holdt fast ved, at man gennem finanslovbehandlingen i henhold til § 44 ikke kunne eller i hvert fald ikke burde kunne ændre nogen bestående skatte- eller afgiftslov. Krieger udtrykte det således, at rigsdagen efter § 44 alene kunne autorisere skatternes opkrævning, medens skatteloven selv omtales i § 43 (sp. 2383). Sponneck ville dog ikke afvise, at »kollisions-tilfælde« kunne opstå (sp. 2380, 2382 f).

Debatten afslørede betydelig uklarhed om, hvad den såkaldte skattebevillingsret, der var indbygget i § 44, egentlig indebar. En replik fra indenrigsminister Bang, der var regeringens forfatningspolitiske ordfører, illustrerer forvirringen:

Jeg skal ogsaa søge at give et Bidrag til at forklare det, som den ærede 11te kongevalgte Rigsdagsmand (David) meente var saa overmaade uforklarligt. Det forekommer mig ikke at være saa, og mindst, at der er fremkommet noget videre Nyt ved Forslaget til § 44 . . . § 43 udtaler en almindelig Grundsætning . . . Men til denne almindelige Bestemmelse, at Sligt ikke maa skee ved nogen eensidig Regjeringsbeslutning . . . kommer nu den specielle Bestemmelse om Skatternes Udskrivning i § 44 . . . Dette er, forekom-

⁴ En analyse af debatten om § 44 findes i Albert Olsen, Studier over den danske Finanslov 1850–1864, Kbh. 1930, s. 25 ff.

mer det mig, det egentlige Sted, hvori der i Grundloven handles om Skat-
ternes Udskrivning, og det forekommer mig, at i Finantsloven skal der hvert
Aar tages en Bestemmelse om Skatterne i det Hele. Dette staaer i Udkastet,
og det staaer ikke i nogen Modsigelse med § 43. Naar nu denne Myndighed
overdrages til begge Kamre i Forening, kan det være tvivlsomt, om det er
rigtigt eller ikke; men det forekommer mig, at der ingen Modsigelse er deri,
at Beskatningslovene udgives, saaledes som det er foreslaaet af Comitèens
Majoritet til § 44. Forholdet bliver fremdeles det samme, som det nu er,
mellem Udkastets §§ 43 og 44.

David: Jeg maa bekjende, at jeg ikke har været saa lykkelig at kunne for-
staae den høitærede Indenrigsministers Bemærkning (sp. 2381).

Forinden havde Krieger søgt at bagatellisere spørgsmålet med
en bemærkning om, at der under kampen for den konstitutionelle
regeringsforms indførelse havde dannet sig visse ord, som har en
magisk kraft. Der har været en vis fortryllelse ved ordet »skatte-
bevillingsret«, en sværmerisk opfattelse, som man undertiden
nærer, når man er meget ung. Han tænkte sig også, at nogle har
ment man ville slippe billigere, når borgerne fik skattebevillings-
ret. Enhver ved imidlertid, fastslog han, at sådan forholder det
sig ikke. Der er fornuftigvis ikke nogen frihed til at bevilge.
Det drejer sig væsentlig om at fastsætte udgifterne (sp. 2363).

Det var tydeligt, at problemstillingen kom uforberedt for de
fleste. Skattebevillingsretten, et historisk værdiladet begreb, var
blevet et ideologisk tilbehør til den konstitutionelle og liberale
bevægelse. Det essentielle i denne ideologi var en forestilling om,
at skatterne igunden tilhørte de skatteydende borgere, og at
dispositionen over dem krævede *en af kongemagten uafhængig
bemyndigelse fra borgernes befuldmægtigede*. Ordlyden i grund-
lovsudkastets § 44 illustrerer dette: »Ingen Skat tør oppebæres
. . . Ingen Udgift tør afholdes . . .«. Altså skatter, ikke indtægter.
Det forklarer også, at man under debatten kom ind på at diskutere,
hvorvidt Øresundstolden var en skat i grundlovsudkastets for-
stand.⁵ En folkerepræsentationen forbeholdt skattebevillingsret var
et apriorisk krav. En forfatning uden den ville ikke være ideolo-
gisk akseptabel, selvom der fra enkelte sider blev spurgt, om den
mon ikke i det hele taget var noget illusorisk.⁶ Hvilket konkret

⁵ Sponneck: »... naar jeg ikke ligefrem vil henføre den under det alminde-
lige Begreb om Skat, saa ligger det deri, at Øresundstolden ikke væsentlig
rammer danske Undersaatter« (sp. 2376).

⁶ Saaledes Knuth sp. 2375.

indhold kunne skattebevillingsretten i § 44 have, når den ikke omfattede en ret til at ændre ved beskatningen?

Sponneck var den der gav det klareste svar på spørgsmålet. Efter hans mening havde skattebevillingsretten i § 44 ikke noget med beskatningen som sådan at gøre. Han karakteriserede den som et tillidsvotum, hvormed folkerepræsentationen legitimerede regeringens administration. »Det Ministerium«, erklærede han, »som ikke kan faae de fornødne Skatter bevilgede af Repræsentationen, vil være nødt til at takke af, hvilket fremdeles vil være Tilfældet saa længe, indtil der kommer et Ministerium, som nyder denne Tillid af Repræsentationen« (sp. 2375). Senere fik Sponneck anledning til at formulere dette standpunkt endnu skarpere, men det var i en sammenhæng, hvor det ikke kom offentligt frem.

Efter den foreløbige behandling kom § 44 til ny overvejelse i grundlovskomiteén. Her opgav man tanken om at lade finansloven behandle af den forenede rigsdag. Medvirkende hertil var dels den medfart, David havde givet den i forsamlingen, dels at forholdet 2:1 mellem folketingets og landstingets medlemstal blev opretholdt, hvorved forudsætningen for regeringens tilslutning bortfaldt. Komiteén besluttede at anbefale, at man bortset fra en mindre sproglig ændring vendte tilbage til det oprindelige forslag: at finansloven behandles som andre love, bortset fra at den altid skulle forelægges i folketinget.⁷

Herved hævdedes imidlertid ikke den kollisionsmulighed mellem §§ 43 og 44, som David havde påvist. Den blev tværtimod forøget. Grundlovsudkastet gav ikke nogen definition af, hvad begrebet »lov« omfattede, men det fastsatte en vis procedure, hvorved en lov blev til. Hvis den forenede rigsdag skulle have behandlet finanslovsforslaget, kunne det vel hævdes, at finansloven ikke var en lov i grundlovens forstand og derfor måtte vige, hvis den kom i konflikt med bestående love. Når finansloven nu skulle blive til på samme måde som andre love, blev forholdet det omvendte: bestående love måtte vige for bestemmelser i finansloven.

Under den foreløbige behandling var det fra enkelte sider blevet påpeget, at problemet netop opstod ved, at budgettet skulle gives som *lov*. Et medlem, P. Pedersen, mente, at det var brugen af

⁷ Grundlovskomiteén 70. møde 23/4 1849, jfr. sp. 3282.

dette ord, der havde fremkaldt den opfattelse, at hvis der opstod strid om et punkt på finansloven, kunne denne som helhed ikke sættes igennem, en konsekvens han ikke fandt rimelig (sp. 2362). Grundtvig gjorde »den simple Sprogbemærkning, at dersom der ikke i § 44 var brugt Ordet »Lov«, saa skulde jeg troe, at det Hele vilde løse sig meget let . . .« (sp. 2386). Krieger mente derimod, at det vist var ganske naturligt, at man bruger ordet »lov« for at betegne enhver beslutning, der får sin gyldighed ved overenskomst mellem kongen og folkerepræsentationen.⁸

Rigsforsamlingen gik ikke videre ind på dette spørgsmål, som ikke blot drejede sig om en sprogbrug, men om budgettets tilblivelsesprocedure. Det afgørende var ikke, om budgettet blev *betegnet* som lov, men at det tilvejebragtes på samme måde som en lov, i modsætning til f. ex. Norge og Sverige, hvor budgettet afgjordes ved en parlamentsbeslutning.

Sponeck var først under den foreløbige debat blevet opmærksom på den konfliktmulighed, der bestod mellem § 43 og 44. Da han blev underrettet om, at grundlovskomiteén ville ændre § 44 på en måde, der øgede denne konfliktmulighed, greb han ind i komitéens forhandlinger for at opnå en formulering, der såvidt muligt kunne forebygge, at de enkelte skatte- og afgiftslove blev inddraget i finanslovforhandlingen. Til dette formål konciperede han egenhændig følgende skrivelse til komitéen:

Efterat den ærede Comittees Majoritet har frafaldet Sammes tidligere Indstilling til Grundlovs-Udkastets § 44, har Hans Majestæts Ministerium besluttet, uagtet Indenrigsministerens paa dets Vegne i Aftenmødet d. 24 Marts sidstl. udtalte Erklæring om bemeldte Indstillings Hensigtsmæssighed, heller ikke for sit Vedkommende at inhærene den ommeldte Ændring af Udkastet. Men Ministeriet finder det da saa meget mere ønskeligt, at den Tanke, som formeentlig ligger til Grund for Grundlovs-Udkastets § 44, 3die Passus, første Punktum, saaledes lydende:

»Ingen Skat *tør* (Comittees Forbedring: »må«) oppebæres, forinden dens Opkrævning er bevilget ved Finantsloven«
udtrykkes saaledes, at Anledning til Misforstaaelse fjernes.

Naar nemlig, som tidligere af Comittees Majoritet foreslaaet, det aarlige Finantsforslag behandles i den forenede Rigsdag, altsaa paa anden Maade, end efter § 43 de enkelte Skattelove, var det formeentlig en Selvfølge, —

⁸ Jfr. Alf Ross, Dansk Statsforfatningsret, I, Kbh. 1959, s. 198: »Lov i dansk statsforfatningsret betyder enhver retsakt tilbleven ad lovgivningsvejen, uanset dens indhold.«

hvad ogsaa under den foreløbige Forhandling er udtalt af Comittees ærede Ordfører og af Undertegnede —, at Forandringer af de enkelte engang paa- budne Skatter ikke kunde besluttes under Finantssagens Behandling i den forenede Rigsdag (§ 44), men maatte henvises til Afgjørelse ad den for Love i Almindelighed foreskrevne Vei gennem hvert Thing især (§ 43).

Naar derimod det aarlige Finantsforslag undergives den samme Behandlingsmaade som alle andre Lovforslag, er denne Nødvendighed mindre fremtrædende. Men da det dog antages at være Meningen med den citerede Passus af Grundlovsudkastets § 44, at ikke hver enkelt Skat under Finantsforslagets Drøftelse udtrykkelig skal vedtages, har Ministeriet troet at burde henlede Comittees Opmærksomhed paa, om det ikke maatte være rettest at give den citerede Passus omtrent følgende forandrede Redaction:

»Ingen Skatter maae oppebæres, forinden Finantsloven er vedtaget«.

Herved udtrykkes den samme Tanke, som der formeentlig alene maa søges i Grundlovsudkastets paagældende Bestemmelse, nemlig den, at Ministeriet hvert Aar ved Budgettets Bevilgelse for det kommende Aar behøver et Til- lidsvotum af Folkerepræsentationen. Vil man ei indrømme, at Grundloven hertil bør indskrænke sig, men at den omspurgte Passus skal betyde — og i denne Betydning bør bibeholdes — at hver enkelt allerede bestaaende Skat udtrykkelig skal bevilges, *altsaa aldeles skal falde bort*, forsaauidt ei begge Kamre indvilge i samme, istedetfor at Følgen af andre Lovforslags Ikke- Antagelse ved nogen af Legislaturens Dele blot er den, at det har sit For- blivende ved det Bestaaende, da er denne Anskuelse saa betænkelig i sine Følger, at Ministeriet vistnok ei behøver videre at udvikle disse. Den nær- meste Følge vil være den, at ethvert af Thingene da har det i sin Magt at fremtvinge hvilkenensomhelst Forandring i de *bestaaende* Skatteforhold, det maatte finde for godt, uden at det andet Thing derimod vil have noget andet Middel end paa sin Side at stille lignende eller større Fordringer, medens det Kongl. Veto i Beskatningsforhold bliver uden al Betydning. Vel er det saa, at lignende Collisionstilfælde ogsaa ere tænkelige, hvad Budgettet i dets Heelhed angaaer, men dettes Negtelse af et af Thingene maa dog ordentlig- viis alene betragtes som foranlediget ved Ønsket om en Cabinetsforandring, altsaa som let afhjælpelig, og kan ikke antages at blive anvendt som Middel til at sætte enkelte eensidige attraaede Afgiftsforandringer igjennem.

Disse Bemærkninger er jeg, ved Comittees ærede Ordførers Ytringer til Indenrigsministeren i disse Dage, foranlediget til at fremsætte til behgl. Overveielse, i det Haab, at Overeensstemmelse mellem den ærede Comittees og Ministeriets Anskuelser i dette vigtige Punkt maa være tilstæde eller dog kunne tilveiebringes.

Kbh. d. 8. Mai 1849.

Der er visse mærkelige omstændigheder ved denne koncept. Den er hverken ført i journal eller kopibog. Det journalnummer, den bærer (budg.journ. 1849 nr. 132), er påført senere. Det vedrører en sag, der først er oprettet en uges tid efter, nemlig sagen om finansårets omlægning. Der er i finansministeriets akter

intet bevis for, at det brev, Sponneck konciperede, er blevet afsendt.

Sagen blev behandlet i statsrådet den 9. maj. Det blev da tilført protokollen, at statsrådet ifølge finansministerens forslag vedtog at søge § 44, 3. passus redigeret således: »Ingen Skat maa opkræves, forinden Skatteopkrævning er bevilget i Finantsloven«. ⁹ Dette stemmer jo ikke med Sponnecks koncept dateret den foregående dag, men det stemmer heller ikke med den formulering, som komitéen nogle dage senere forelagde rigsforsamlingen, og som ret nøje følger tankerne i Sponnecks koncept.

Forhandlingsprotokollen for rigsforsamlingens grundlovskomiteé giver forklaringen. Den 9. maj kom § 44 påny til forhandling i komitéen. Herom siger protokollen:

Formanden gjorde Udvalget bekendt med Indholdet af en Skrivelse fra Finansministeren af 8de dennes betræffende § 44 i Grundlovsudkastet. I den Anledning anmodede man Finansministeren om, at møde endnu idag i Udvalget. Finansministeren mødte og efter Samtale med ham, vedtog man ... at affatte 3die Passus i § 44 saaledes: »Forinden Finantsloven er vedtagen maae Skatterne ikke oppebæres. Ingen Udgift« osv. uforandret.

Sponnecks brev findes ikke i rigsforsamlingens arkiv, men der kan formentlig ikke være tvivl om, at det brev, der omtales i forhandlingsprotokollen, er det, der svarer til ovenanførte koncept. Den formulering, man nåede frem til i samråd med Sponneck, afviger lidt fra dennes forslag, men udtrykker forsåvidt tanken i det klarere. Anvendelsen af den bestemte form »skatterne« understreger, at de eksisterer uafhængigt af finansloven.

Referatet af statsrådsmødet den 9. maj må være ukorrekt. Da Sponnecks brev er dateret dagen i forvejen, har sagen rimeligvis været drøftet uformelt mellem ministrene, jfr. brevets bemærkning om Kriegers ytringer til Bang. Sponneck kan imidlertid ikke i statsrådsmødet have foreslået den formulering, der nævnes i referatet. Det er i virkeligheden en lidt unøjagtig gengivelse af den oprindelige formulering. Referenten har måske ikke kunnet finde ud af sine mødenotater og har rekonstrueret efter hukommelsen så godt han kunne, uden at være rigtig med på, hvad sagen drejede sig om.

⁹ Statsrådets Forhandlinger II, Kbh. 1956, p. 139.

Under den afsluttende debat i forsamlingen om § 44 den 11. maj udtalte ordføreren (Krieger), at man efter forhandling med finansministeren var blevet enig om en anden formulering. Ordene er nye, sagde han, men tanken er gammel. Hvis man ved en for drejning af § 44 ville søge en skattelov ændret, handlede man mod grundlovens ånd. For at anskueliggøre dette havde man »for en Forsigtigheds Skyld« foretaget denne redaktionsforandring. Finansministeren bemærkede hertil, at ministeriet befandt sig i fuld- stændig overensstemmelse med udvalget.

I Sponnecks brev er tanken om finanslovens karakter af et til- lidsvotum ført et skridt videre. I forsamlingen havde han sagt, at et ministerium, der ikke kunne få budgettet bevilget, måtte træde tilbage. I brevet anvises budgetnægtelsen ligefrem som et middel, hvormed et af tingene kan fremtvinge en kabinetsændring.

Dette skal naturligvis ikke udlægges på den måde, at parla- mentarismen, endsigte folketingsparlamentarismen, efter Sponnecks mening skulle være implicit hjemlet ved junigrundlovens finans- lovparagraf. Sponeck hørte til den politiske højrefløj og var ufor- beholden talsmand for de kronen tiltænkte rettigheder i forfat- ningsudkastet. Hans aktion havde netop til formål at sikre det kgl. veto med hensyn til skattelovgivningen, og der ligger i hans betragtninger ingen forestilling om, at regeringen skulle udgå af et flertal i folkerepræsentationen. Hans udgangspunkt er minister- ansvarligheden, idet han i modsætning til den senere konservative doktrin gør regeringen og ikke folkerepræsentationen ansvarlig for, at der på forfatningsmæssig vis tilvejebringes en finanslov. Denne tankegang fører logisk frem til budgetnægtelse som middel til at fjerne en regering, men ikke som middel til at ændre bestående love.

Som basis for en konservativ forfatningspolitik var den Spon- neck'ske teori for svag i det øjeblik, der etableres en fast or- ganiseret majoritet i folketinget. Da dette et kvart århundrede senere blev en realitet, flyttede en ny doktrin tyngdepunktet fra ministeransvarligheden til kongens ret til »frit« at udnævne mi- nistrene uden hensyn til, om de kunne skaffe en finanslov tilveje. Men gennem hele forfatningskampen var der konservative, der ikke kunne akceptere denne fortolkning og derfor ikke kunne forlige sig med Estrups forfatningspolitik. Blandt disse var Sponeck selv.

Sponnecks anden aktion i forbindelse med junigrundlovens tilblivelse, nemlig finansårets omlægning, havde også til formål at befæste kronens rettigheder i forfatningen. I en bisætning i det kgl. åbne brev, med hvilket grundlovens stadfæstelse blev kundgjort, bestemtes det administrativt, at finansåret fra og med 1850 skulle løbe fra 1. april til 31. marts.¹⁰ Spørgsmålet var ikke kontroversielt. Grundlovskomiteén havde taget højde for det ved i udkastets § 44 at ændre udtrykket »det følgende Aar« til »det følgende Finantsaar« med henvisning til, at man i flere fremmede lande brugte et andet finansår end det »borgerlige« år. (Sp. 1515) Sponnecks motivering for at gennemføre forandringen var imidlertid politisk.

Den 16. maj 1849 afgik fra finansministeren til kassererne ved Zahlkassen (Stæger) og statsgældskassen (Klein) en skrivelse, hvori disse blev afæsket erklæringer om de praktiske problemer ved en ændring af finansåret. I koncepten til denne skrivelse stod oprindeligt, at da den ordentlige rigsdag senest skal sammentræde den første mandag i oktober, »er det *kommet under Overveielse, om det ikke maatte være raadeligt eller endog nødvendigt*, at Finants- og Regnskabsaaet . . . herefter regnes fra 1ste April . . . « De fremhævede ord er med Sponnecks hånd rettet til »naar Kronens Opløsningsret ei skal tabe al Betydning«. Det er i og for sig ejendommeligt, at ministeren i en skrivelse til underordnede autoriteter ændrer en i almindelige vendinger holdt begrundelse til en konkret politisk. Overgangen skabte imidlertid mange administrative problemer, hvad der kan have motiveret ministeren til at gøre rede for den efter hans mening tvingende grund til forandringen.

Finansårets omlægning står i logisk sammenhæng med Sponnecks opfattelse af skattebevillingsretten. Det er næppe en tilfældighed, at koncepten til Sponnecks skrivelse af 8. maj blev tilakteret denne sag. Sponneck har ønsket finansåret forskudt for at stille regeringen friere ved finanslovens behandling. Hvis en

¹⁰ »Fremdeles maae Kongen, idet Han for Fremtiden vil have Finantsaaet regnet fra det ene Aars 1. april til det næste Aars 31. Marts, i Henseende til Grundlovens § 52 have sig forbeholdt, uden Rigsdagens Samtykke saavel at opkræve de bestaaende Skatter og Afgifter som at afholde de nødvendige Statsudgifter for den tilbagestaaende Deel af indeværende Aar og for de 3 første Maaneder af næste Aar.«

finanslov skulle stilles på benene i løbet af tre måneder, kunne regeringen let komme i den situation, at der ikke var tid til at gennemføre et opløsningsvalg overfor et kammer, regeringen ikke kunne blive enig med, eller som ligefrem ville tvinge regeringen bort. Sponneck havde ikke sagt, at et ønske om kabinetsforandring, udtrykt gennem en budgetnægtelse, skulle efterkommes. Kun at det var »let afhjælpeligt«. Det kunne f. ex. afhjælpes ved et opløsningsvalg. Dette er efter alt at dømme årsagen til, at vi med grundloven fik det finansår, vi stadig har, og som første gang benyttedes i 1850/51.

Spørgsmålet fik ikke den praktiske betydning, Sponneck forestillede sig. Junigrundloven havde ikke taget stilling til, hvad der skulle ske, hvis finansloven ikke var færdig til tiden. Man fandt dog allerede i rigsdagens første samling ud af at klare sig med en midlertidig bevillingslov, der nærmest var en prolongering af det indeværende års budget. Og var man i den situation, at end ikke dette middel kunne bruges, f. ex. hvis der var udskrevet valg, hvad der blev tilfældet i 1853, kom Sponneck selv til den anskuelse, at der i så fald var hjemmel for at give en bevillingslov som foreløbig lov. I virkeligheden blev det nye finansår til fordel for folketinget, fordi det skulle behandle finanslovsforslaget først. Tinget blev derved herre over, hvornår det, indenfor de sex måneder der nu blev til rådighed, ville lade forslaget slippe over til det andet kammer.

Sponnecks indsats i sidste fase af junigrundlovens tilblivelse er karakteristisk for novemberministeriets lidt fremmedgjorte forhold til grundlovsudkastet. De problemer, der rullede op under debatten om finanslovparagrafen, kom uventet for regeringen. Provokeret af Davids nærgående spørgsmål, kom Sponneck lidt uforstående til at sige: »Efter den Opfordring, den ærede Taler har rettet til mig, skal jeg søge at fremstille, hvorledes jeg for mit Vedkommende, og jeg antager overensstemmende med Ministeriets Anskuelser, har opfattet denne Sag, der iøvrigt ingenlunde i den Detail har været behandlet i Statsraadet« (sp. 2380). Da David bemærkede, at han hørte dette »ikke uden en vis Forundring«, forsikrede Sponneck i ikke helt overbevisende vendinger, at sagen havde været »tilbørlig Discussion undergivet i Statsraadet« (sp. 2382). Udtalelsen var en utilsigtet indrømmelse af, at regeringen ikke nøjere havde overvejet ændringsforslagets konsekvenser og

forsåvidt et vidnesbyrd om den ringe grundighed, hvormed regeringen behandlede de dele af grundlovsudkastet, der ikke var oplagt kontroversielle. Statsrådsreferaterne viser, at drøftelserne helt overvejende var koncentreret om valgrettens udstrækning og rigsdagens sammensætning. Regeringens behandling af finanslovparagrafen var alene bestemt af den tilknytning til spørgsmålet om rigsdagens sammensætning, den havde fået gennem komitéens ændringsforslag.

Det var debatten i forsamlingen, der udløste Sponnecks initiativ, så han i sidste øjeblik kom med i kredsen af grundlovens fædre.

Breve til embedsmænd

AF WILHELM VON ROSEN

*Ved ordningen af Vestindisk Kontors arkiv – ekspeditionskontor
for Koloniernes Centralbestyrelse under
Finansministeriets ressort (1870–1917) er en samling af
breve til forskellige af kontorets embedsmænd
kommet for dagens lys.*

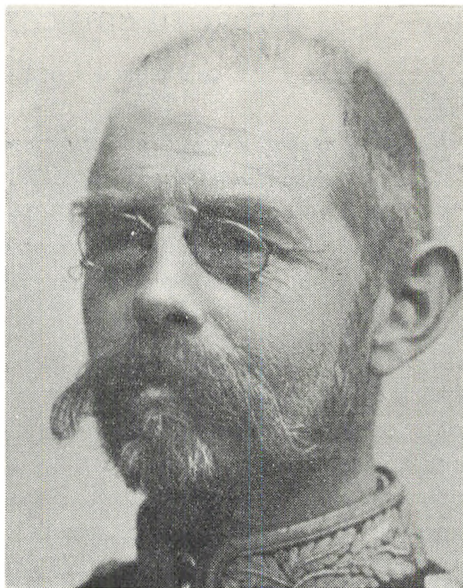
»Breve til embedsmænd«? For en statsretlig betragtning findes der ikke breve til embedsmænd i offentlige arkiver. De offentlige arkiver omfatter principielt kun breve til offentlige *myndigheder*, foruden de akter denne selv har skabt og ikke viderebefordret til andre personer eller myndigheder. Breve kan naturligvis stiles og adresseres til en embedsmand, men hvis en embedsmand tror, at de derfor er til ham, tager han fejl – han lider af en statsretslig misforstået opfattelse af sin egen stilling. Som embedsmand optræder han nemlig ikke på egne vegne, men er et redskab – organ – for en almen samfundsmæssig interesse. Hans virke er afgrænset af den kompetence, der er ham tilmålt i hans udnævnelse og i de foreskrifter, der angiver embedets eller institutionens opgaver og forretninger samt de former, hvorunder de skal udføres.

Og hvis nogen i uvidenhed om dette statsretlige forhold dog skriver til en embedsmand? Der er da to muligheder: enten er brevet privat og har intet med embedsmandens embede at gøre – det er f.eks. fra en god ven, der skriver om sit vaklende helbred. Et sådant brev findes sidenhen i embedsmandens private arkiv. Eller brevet vedrører embedsmandens embedsforretninger; det er da ikke til embedsmanden, men til det embede, han bestyrer, og bør tilakteres den sag, det vedrører i det pågældende offentlige arkiv.

Dette principielle forhold har også været A. S. Schlichtkrull bekendt, da han 1. februar 1898 tiltrådte som departementschef for Finansministeriets 1. departement og chef for Koloniernes Centralbestyrelse. Fra sin forgænger i embedet, departementschef C. A. Caroc, som var kendt for sin bureaukratiske styremåde og for sit stærke krav om den nøjeste iagttagelse af alle formalia,¹ mod-

¹ A. Falk-Jensen, Da. Biogr. Leks., IV, 534.

*Carl Emil Hedemann
(1852–1929), guvernør
over Dansk Vestindien
1893–1903, førte en om-
fattende privat korrespon-
dance med chefen for Kolo-
niernes Centralbestyrelse,
departementschef Schlicht-
krull. Billedet er fra 1904.
(Det kgl. Bibliotek).*

tog han ved denne lejlighed horrible dictu: – et brev. Et brev fra guvernør C. E. Hedemann på de dansk vestindiske øer til departementschef Caroc. Hedemann skriver i egen hånd, dels om de atter i dette år cirkulerende rygter om forestående salg af øerne: »hvorvidt det . . . er rent Avisvrøvl, ved Hr. Directeuren naturligvis langt bedre end jeg« og om et ridderkors, tiltænkt en meget syg medarbejder: ». . . det vilde dog være kjedeligt, om det kom for sent.« Schlichtkrull er åbenbart blevet noget konsterneret over denne kommunikation, som han da ikke har besvaret, men dog forelagt ministeren.²

Guvernøren må have opfattet, at hans brev til Caroc havde vakt forundring, for i begyndelsen af maj samme år (1898) skrev han både til finansminister Hørring og til Schlichtkrull og forklarede: Ved siden af den officielle korrespondance havde han på Carocs initiativ ført en »privat korrespondance« med denne, i hvilken tjenstlige spørgsmål behandlede uformelt, og i hvilken sager, der vanskeligt kunne bringes officielt frem, blev meddelt »den Myn-

² Schlichtkrulls notat af 11. april 1898 på brevets konvolut. Hvor intet andet anføres, befinder omtalte og citerede breve sig i Finansministeriets arkiv (Rigsarkivet), Vestindisk Kontor, gruppesager, personlige embedsarkiver.

Andreas Christian Schlichtkrull (1844–1926), chef for finansministeriets 1. departement og for Koloniernes Centralbestyrelse 1898–1920 (1917). Hovedparten af de bevarede private breve fra guvernørerne i Vestindien er til Schlichtkrull. Billedet er fra 1904. (Det kgl. Bibliotek).

dighed, der er den afgørende« – Koloniernes Centralbestyrelse, som på grund af afstanden vanskeligt kunne have noget personligt kendskab til forholdene.³ Brevvekslingen har således udfyldt et behov for kommunikation og været en erstatning for de møder og den personlige kontakt, der er selvfølgelig mellem embedsmænd i samme administrationsgren. For historikeren belyser den på overraskende måde forholdet mellem menneske og embede.

Den private korrespondance mellem guvernør og kolonialdirektør var imidlertid ikke departementschef Carocs idé. Den går længere tilbage, omend korrespondancen ikke er særligt fyldigt eller fuldstændigt bevaret. Bortset fra enkelte tilfældigt bevarede tidligere breve, begynder den med brevene til finansminister C. E. Fenner fra 1871–72 og de hermed parallelle breve til departementschef Martin Levy, 1870–73. Det ser ud til, at guvernør ad interim Frantz Ernst Bille, der kom til Vestindien direkte fra posten som ministerresident i Washington i 1871, er den, der har indledt den officøse korrespondance under mere konsekvente former. Nogle dage efter sin ankomst til øerne skrev han til finansminister Fen-

³ Brev til Hørring 9. maj, Schlichtkrull 7. maj 1898.

ger, at der udover, hvad han havde anset det for fornødent at meddele i den officielle rapport til ministeriet, var en del underretninger, som han gerne ville meddele ministeren i en »Correspondance af confidentiel Natur«, for at denne kunne være »fuldstændig au fait« og i stand til at forstå udviklingen.⁴ Han skrev derpå i løbet af trekvart år 11 nummererede breve⁵ til finansminister Fenger – næsten alle mærket »privat« eller »confidentiel«, inden Fenger i marts 1872 trådte tilbage som finansminister. Et 12. brev til Fenger, af 18. marts 1872, er blevet overgivet efterfølgeren A. F. Krieger. Indholdsmæssigt slutter det sig ganske til de foregående.⁶

Hvad der udover underretningerne til ministeren yderligere var at meddele privat, kommunikeredes i breve til chefen for Koloniernes Centralbestyrelse. – Denne korrespondance fortsatte Bille også efter at have forladt Vestindien for at overtage gesandtskabsposten i Stockholm, og han gav i et brev departementschef Levy indblik i de personmæssige konstellationer på øerne, da der rejstes kritik af kolonialrådenes kongevalgte medlemmer.⁷

Fra departementschef Schierns periode som chef for Koloniernes Centralbestyrelse (1873–76) er der meget få breve, og fra Carocs tid (1876–98) er intet bevaret. Schlichtkrull fortalte guvernør Hedemann, at intet af den personlige korrespondance mellem denne og Caroc var blevet ham overladt.⁸ Enten har Caroc taget korrespondancen med sig, da han forlod ministeriet, i den formening, at den var hans ejendom – eller han har destrueret den.

I forbindelse med sin forklaring udtrykte guvernør Hedemann overfor den nye chef for Koloniernes Centralbestyrelse ønsket om at opretholde brevvekslingen, og Schlichtkrull svarede hertil, at det ville være ham kært, at fortsætte »den mere private Korrespondance«. At han har fundet den nyttig og har opfordret de følgende guvernører til at benytte dette medium, ses af, at guvernør Cold

⁴ Bille til Fenger 11. juli 1871.

⁵ Brev nr. 7 mangler. Om brevene er nummereret af Bille eller efter modtagelsen i finansministeriet kan næppe afgøres. Efter skriften at dømme synes Bille at have anført numrene.

⁶ Rigsarkivet, Privatarkiver nr. 5810: A. F. Kriegers privatarkiv, C. 2., breve til andre. Dette brev er ikke nummereret.

⁷ Bille til Levy, 20. sept. [1872].

⁸ Kopi af brev fra Schlichtkrull til Hedemann 15. juni 1898.

i 1905 – allerede 14 dage efter sin tiltræden – skrev hjem til departementschefen, at han nu tillod sig, »at indlede den private Correspondance«. ⁹

To trediedele af de bevarede breve til embedsmænd i Koloniernes Centralbestyrelse, ca. 250 stk., er til Schlichtkrull. På denne uformelle måde har han korresponderet med alle guvernørerne i Vestindien i perioden 1898–1916 med undtagelse af den sidste danske guvernør, Henri Konow 1916–17. Han besvarede brevene i egen hånd, og presse kopi af nogle af disse er lagt ved korrespondancen. I et par tilfælde foreligger hans udgåede breve i afskrift, for hvis rigtighed kontorchefen i Vestindisk Kontor har attesteret. Når guvernørernes breve ankom, tilføjede Schlichtkrull sine understregninger og bemærkninger om, hvorledes et spørgsmål skulle besvares eller var blevet besvaret samt med små notitser i randen i form af spørgsmål til personalet i Vestindisk Kontor, som så atter tilføjede korte svar. Der er for det meste tale om realkommentarer til uklare hentydninger i brevene. Bemærkninger i form af retoriske spørgsmål, som: »Hvad er dette! . . . knurrer Guvernøren?« og »Hvad er dette! Atter Knurreri!« ¹⁰ er naturligvis ikke besvarede.

I denne periodes daglige administration har den private korrespondance mellem de to højeste embedsmænd i kolonialadministrationen haft en fast institutionaliseret funktion, som også andre end de direkte korresponderende kunne benytte sig af. Som nævnt blev finansminister Hørring i 1898 underrettet om korrespondancens eksistens. Finansminister Fenger kendte naturligvis til den som modtager af brevene fra Bille, over hvis indhold der – formentlig kort efter 1872 – udarbejdedes en kort ekstrakt, som er lagt ved brevene. Efter Hørring har antagelig alle ministre enten set brevene eller fået deres indhold refereret, og ved et par lejligheder har de benyttet sig af dem som kommunikationsmiddel. Da øerne stod for muligvis at skulle sælges til USA i 1902, pålagde finansminister Christoffer Hage således Schlichtkrull at få guvernøren til at fremskaffe historiske beretninger og erindringer om de vestindiske øer. Guvernør Hedemann ville eller kunne ikke tage sig af dette spørgsmål, og dette »private« svar fik Hage forelagt.

⁹ Til Schlichtkrull 15. maj 1905.

¹⁰ Til Schlichtkrull 19. juni 1902.

På en papirslap bad han Schlichtkrull på ny foredrage sagen for guvernøren.¹¹

Hvor lidt »privat« brevvekslingen var, selv om den af dem, der førte den, kaldtes sådan, ses tillige af reaktionen på guvernør Colds brev til Schlichtkrull af 10. juni 1905. Han meddeler i dette brev, at han over for kolonialrådet på St. Thomas har garanteret en bestemt fordeling af udgifterne mellem øerne og Danmark. Dagen efter brevets ankomst til København læste finansminister Vilh. Lassen det (påtegning på nævnte brev) og beordrede skriftligt Schlichtkrull at afsende telegram til guvernøren om, at ministerens navn ikke måtte »indblandes i de offentliggjorte Overenskomster med Colonialraadene«. Det var i sidste instans et spørgsmål, som rigsdagen skulle tage stilling til. Uden at det kan vides, kan man tænke sig, at finansministeren ved at give Schlichtkrull denne ordre skriftligt har villet dække sig, hvis han skulle blive inddraget som garant for noget, han statsretligt ikke kunne garantere. I øvrigt indleder Vilh. Lassen sit brev til Schlichtkrull med ordene: »Af Guvernør Colds sidste Brev fremgaar det jo . . .«, og deraf kan måske sluttes, at han har været bekendt med de foregående.¹²

Foruden ministeren har også kontorchefen i Vestindisk Kontor haft kendskab til brevvekslingen. Det er antagelig ham, der har anført de oplysende noter til Schlichtkrulls randbemærkninger, og som omtalt har kontorchef C. Dines Hansen i et par tilfælde bevidnet rigtig afskrift af breve fra Schlichtkrull til guvernøren.¹³ Af en række eksempler ses det, at kontorchefen også har kunnet vikariere for departementschefen som privat korrespondent. Således skrev kontorchef Ellermann i 1902 et personligt brev til guvernøren, »efter Ministerens Anmodning og i Departementschefens Fraværelse« hvori han viderebragte ministerens beklagelse over et punkt i guvernementets seneste fortrolige indberetning.¹⁴ Ligeledes konciperede Ellermann et brev til guvernør Nordlien og bad departementschef Schlichtkrull om at sende det i sit navn. Det var

¹¹ Note ved brev til Schlichtkrull 13. juli 1902.

¹² Brev fra Vilh. Lassen til Schlichtkrull 4. juli [1905].

¹³ Fra Schlichtkrull til Helweg-Larsen 14. dec. 1911, 31. jan. 1914, afskrifter.

¹⁴ Presse kopi af brev til Hedemann fra kontorchef Ellermann 21. juli 1902. Jvf. brev til guvernør Jürs fra samme 28. maj 1904, lagt ved brevene til Schlichtkrull.

St. Censj. d. 29 Juni 1902.

Privat.

Kjære Mr. Kolonialdirektøren.

Som jeg engang har meddelt Dem, har jeg ingen Kopie af de fleste af mine Breve, og jeg hilsede derfor ikke Oudlyden af, hvad jeg stod i mit Brev af 16 Mai. Men jeg umiddelbart spørge, hvilket Rolle man mener, at jeg spiller under en eventuel Afstemning? Efter min Mening har jeg kun 2 at indstøve Embedsmandene i Overensstemmelse med de af Ministeriet givne Instruktioener, 3 at foredele So. Løb og Militær paa sundest Maade, at Røgheden er sikret, 4 at modtage Embedsopgjørelserne for Afstemningen og samle dem til en Generalopgjørelse og 5 at gjøre Forbedring til Ministeriet. Hvad andet og mere jeg skal gjøre, aner jeg ikke, og naar man ikke tør betænke min egen Nedsættelse, saa maaske det være, enten fordi man tror, at jeg ikke er istand til at sidfne dem, eller fordi man tror, at jeg vilde være istand til at forfalske Instruktioener, Opgjørelse og Forbedring, og da der er ganske stor Grund til, at man ikke tør betænke min egen Nedsættelse, saa maaske man vel maaske tror, at jeg er istand til at sidfne de nævnte Forfalskninger, og en Mand, som hører man tror det, kan man vistnok ikke lade sig lade i et Embede.

Min Meddelelse om Mayens eventuelle Forbud var ikke nogen Skyld; allerede for 16 Dage siden har Forbudet

1. side af guvernør Hedemanns brev 29. juni 1902 til departementschef Schlichtkrull. Den i brevet omtalte eventuelle afstemning havde spillet ind ved Rigsdagens forhandlinger om ratifikation af salgstraktaten med USA af 24. jan. 1902. Spørgsmålet stod på dette tidspunkt endnu åbent, men efter landstingsvalget i september 1902 faldt traktaten bort ved landstingets afstemning den 22. oktober. Bemærk, at brevet er mærket: »Privat«.

et svar på guvernørens kort forinden modtagne private brev til ministeren.¹⁵

I stort omfang synes brevene skrevet parallelt med den officielle kommunikation, som de kommenterer og uddyber. Schlichtkrull kalder således et af sine private breve en »lille Følgesvend til det officielle Brev«.¹⁶ Dette forhold er blevet forstærket ved at både officielle og private breve måtte afgå med samme skibslejlighed. Indholdet i brevvekslingen er naturligvis langt mindre forpligtende for brevskriverne end de sædvanlige officielle skrivelser. Der gives underhåndsmeddelelser, stilles spørgsmål i delikate sager, sonderes, og især synes guvernørernes breve at afspejle personlige holdninger og stemninger både til administrative forhold og til den daglige tilværelse på øerne, hvorimod brevene fra Schlichtkrull synes at være mere forbeholdne.

De er holdt i almindelig brevstil, og appellerer ved brugen af stilistiske træk, som ellers ikke findes i den gode kancellistil, ikke kun til læserens forstand, men taler også til følelser og lidenskaber. Da Bille skrev sit første brev til ministeren i 1871, forudskikkede han da også, at hans konfidentielle meddelelser i formen ville nærme sig et brev: »Jeg vil udtrykke mig mere tvangs frit ved mange Lejligheder, når jeg henvender mine Ytringer personligt til Dem«.¹⁷ Om den korrekte udformning af officielle kommunikationer fra embedsmænd skrev en forgænger i den vestindiske centralbestyrelse i en lille bog: »Om Skrivemaaden i Embedssager«, 1816: »... det er en stor Feil i Embedsskrift at vække Lidenskaberne, som berøve Forstanden den Rolighed, den behøve til sit Arbeid. Som der ikke er strøed mange Roser paa Embedsveien, saa maa der ogsaa meget sparsomt strøes Roser paa Embedsstilen«.¹⁸ Een af de blomster der til gengæld findes strøet med rund hånd i brevene er »biografiske« oplysninger om de udsendte embedsmænds gøren og laden. Om sin fuldmægtig, der havde gjort et godt parti på øerne, og hvis forhenværende forlovedes pårørende i København nu

¹⁵ Notat af 11. april 1904, som koncept med Schlichtkrulls rettelser dateret 13. april 1904.

¹⁶ Kopi af brev fra Schlichtkrull til Hedemann, 2. okt. 1902.

¹⁷ Bille til Fenger, 11. juni 1871.

¹⁸ Frederik Cortsen (pseudonym for Frederik Stoud, deputeret i Det Vestindisk-Guineisk Rente- og Generaltoldkammer): »Om Skrivemaaden i Embedssager«, Kbh. 1816, p. 6. Jvf. Bibliotheca Danica V, p. 251.

bestormede guvernement og ministerium med klager, skrev guvernøren til departementschefen, at »han er ikke lidt af en Gavflab . . . og jeg tror nok, at han har faaet at vide, hvad det er at være gift og have Svigermoder.«

Brevene har altid befundet sig i Vestindisk Kontors arkiv. Ingen af dem er journaliserede, hvilket heller ikke ville være let, da de alle hver især berører adskillige sager og emner. I et par tilfælde er der dog indlagt sedler med notat af Schlichtkrull om, at et brev er lagt til en nærmere angivet journalsag. På trods af deres private form og påtegningerne: »privat« har korrespondancen haft en institutionaliseret funktion: den er ført med alle guvernørerne i den periode, korrespondancen omfatter; guvernørerne har fået opfordring til at skrive »privat«; minister og kontorchef har været kendt med den og har grebet ind i den; den har som »følgessvend« været tilknyttet den officielle brevveksling, og ved de ganske vist meget få henvisninger til journalnumre er der etableret en svag organisk forbindelse til det officielle arkiv.

Disse breves proveniens er offentlig. Ikke alene som primær proveniens, fordi de er afleveret af en offentlig myndighed, men fordi det er givet, at disse breve kun er skrevet, fordi modtageren beklæder et bestemt embede. Selv om de er formet og stilet til en person, er det en nødvendig forudsætning for deres tilblivelse, at personen beklæder et bestemt embede. Var han pensioneret fra dette, havde han ikke modtaget brevene.

Det er ovenfor nævnt, at det sidste brev, Bille skrev fra Vestindien til Fenger, blev overgivet A. F. Krieger.¹⁹ Det findes nu i Kriegers privatarkiv, der netop kendetegnes ved at omfatte en stor mængde papirer, som ligger på overgangen mellem offentlig og privat proveniens (der tænkes her på den sekundære proveniens). Kriegers tendens til at beholde eller afskrive vigtige papirer, der kom ham i hænde, belyses i dette tilfælde yderligere af, at han blandt sine private papirer har henlagt nogle breve, han i april–dec. 1873 – mens han var finansminister – modtog fra Bille

¹⁹ Da brevet nåede frem, var Fenger trådt tilbage (25. marts 1872), og da brevet vedrørte embedsforretninger, har han enten efterladt det i ministeriet, hvor det er kommet Krieger i hænde, da denne blev finansminister 1. juli 1872, eller overgivet det direkte til Krieger. A. F. Kriegers privatarkiv (5810), C. 2. breve til andre.

i Stockholm om de svenske og norske forhandlinger om ratifikation af den skandinaviske møntkonvention.²⁰ Til disse kun formelt set private breve svarer en parallel officiel korrespondance fra Bille i form af indberetninger til udenrigsministeriet, i afskrifter befordret videre til finansministeriet.²¹

Da guvernør Hedemann i 1898 redegjorde for den private korrespondance, skrev han udtrykkeligt, at meddelelserne deri var til »den Myndighed, der er den afgørende«, og det er naturligvis denne realitet, der har medført, at hans breve er bevaret i et offentligt arkiv.

²⁰ A. F. Kriegers privatarkiv (5810), C. 1. a.

²¹ Finansministeriets arkiv (RA), sekretariatet, journal 1873.

Amtsmandsindberetningerne 1735, landbrugskrisen og folkemanglen

AF HANS SODE-MADSEN

Da Fridlev Skrubbeltrang i 1937 anmeldte Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919, gjorde han med rette opmærksom på mængden af hidtil lidet benyttede embedsmandsindberetninger.¹ Således med amtsmandsindberetningerne 1735. Det danske landbrug havde siden Store nordiske Krigs afslutning befundet sig i en alvorlig økonomisk krise; 1733 genindførtes Landmilitorsordningen, og Stavnshåndet kom til verden. Amtsmandsindberetningerne omhandler såvel krise som kriseforanstaltninger, og giver et fyldigt indtryk af, hvordan kompromiset mellem godsejernes og militærets ønsker virkede i praksis. Problemet omkring en påstået folkemangel spiller her en afgørende rolle.

Med de begrænsninger som både materialets størrelse og den tildelede plads afstikker, vil amtsmandsindberetningernes anvendelighed som kilde til viden om den økonomiske krise og folkemanglen i 1720erne og 1730erne blive belyst. Dog må det allerede her pointeres, at følgende artikel ikke giver sig ud for at være en gennemgribende analyse af materialet – således er f.eks. indberetningerne fra købstæderne ikke medtaget –, men snarere en introduktion til et kildemateriale, der ikke tidligere har været udnyttet i sin helhed (jfr. note 9).

General Landets Økonomi- og Kommercekollegium, dets oprettelse og reskriptet til stiftamtmandene 25. juni 1735

I begyndelsen af december 1735 meddeltes det greverne Danne-skjold-Samsøe og Otto Thott og oversekretær Johan Sigismund Schulin, at de var udnævnt til deputerede i det nyoprettede General Landets Økonomi- og Kommercekollegium.² Samtidig blev de orienteret om kollegiets arbejdsfelter og om dets afgrænsning til især Danske Kancelli og Rentekammeret. Af reskriptet fremgår det ikke, hvilke bevæggrunde der havde ført til kollegiets oprettelse, men af instruksens får man det indtryk, at den økonomiske krise må have

¹ Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, s. 134–40.

² RA. Sjællandske Tegnelser, 5. december 1735, nr. 579–81.

været en væsentlig faktor. Der opregnes heri 15 punkter, ligeligt fordelt mellem byerhverv og landbrug, der sammenlagt giver et dækkende billede af næringslivets tilstand på det pågældende tidspunkt. For at sikre de deputerede mod at blive bebyrdet med for meget arbejde indrettedes udover det overdirektorium, hvori de havde sæde, to sideordnede departementer, det ene tillagt sager vedrørende handelen, det andet »landøkonomien vedkommende«. Som kommitterede ved 1. departement udnævntes Frederik Holmstedt og Cai Frederik Schnell, mens Herman Leopold, Conrad Christian Dauw og Johan Frederik Friis indtog pladserne i 2. departement. Overdirektoriets tre medlemmer havde direkte forestillingsret over for Christian VI.

Omkring de 15 arbejdspunkter grupperer der sig to materialsamlinger, amtsmandsindberetningerne og projekter indsendt efter almindelig opfordring af 30. december s.å. om at udtale sig om »noget til det almindelige bedste, være sig landvæsenet, manufakturer eller commercien vedkommende«.³

16. juni 1735 erfarede kongen gennem Rentekammeret, at »som Eders Kongelige Majestæt allernådigst haver befalet, at alle stiftamt-mænd i Danmark skulle tillægges ordre visse poster, negotiens tilstand i særdeleshed betræffende, at undersøge, så haver vi på Eders Majestæts allernådigste velbehag, siden denne sag både er af betydning og vidtløftighed, og eftersom i lige tilfælde plejer at ske, allerunderdanigst forfattet et kongeligt reskript til hver stiftamtmand især, hvorudi alle de til undersøgning anbefalede poster fra ord til andet ere indførte«. Underskrevet H. F. Holstein, P. J. Bornemann og Otto Thott.⁴ Sammen med relationen fulgte 8 punkter, som stiftamt-mændene via amtmændene, byernes magistrater »og andre vedkommende« skulle besvare. Også her er der tale om en deling mellem spørgsmål vedrørende land og by.

Tanken om at få landets erhvervsmæssige stilling under krisen belyst ligger altså ca. et halvt år forud for Kommercekollegiets oprettelse, og kan sikkert betragtes som et »forstudie« til dette.⁵ Da kollegiet kom i gang, overførtes indberetningerne hertil.

³ Kommercekollegiet A 2, Danske og Norske Forordninger Litra A, 1735–52.

⁴ RA. Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokol 1735 nr. 89. Rentekammerets Ekspeditionsprotokol nr. 17, 1732–36 nr. 182.

Mens besvarelsene i stiftsrelationerne på forhånd var fastlagt gennem de 8 punkter, viser de indsendte projekter efter sagens natur et mere spredt billede. Den almindelige opfordring udløste en mængde forslag, men til forskel fra 1755-opfordringen var landbrugsprojekternes antal forsvindende få. Til gengæld er de interessante derved, at de i deres behandling af så betydelige problemer som hoveriet og fæstebondens stilling i hovedgårdssystemet på mange måder foregriber den begyndende reformlitteratur efter 1755. Amtmandsindberetningerne har som ventet ikke overladt den slags radikale spørgsmål nogen nævneværdig plads, og det er derfor værdifuldt, at projekterne komplementerer indberetningernes »mangler«.

Indberetningerne foreligger med ganske enkelte undtagelser komplet. Hvor originalerne mangler, kunne to udveje benyttes: 1) alle indberetninger samledes i afskrift i en stiftsrelationsprotokol og 2) refereredes i en deliberationsprotokol. En sammenligning mellem original, stiftsrelationsprotokol og deliberationsprotokol viste, at afskriften i stiftsrelationsprotokollen var en kraftig forkortelse af originalen, mens referatet i deliberationsprotokollen var så fyldigt og loyalt, at denne sidste er blevet benyttet til at udfylde de fundne huller.⁶

Tendens og lokalforskelle

Materialet belyser landbrugets forhold ud fra et godsejersynspunkt, og dette var almindeligvis lidet differentieret. Projektprotokollens korrigerende indslag er væsentlige, idet de kommitteredes svar på den her fremførte kritik af hovedgårdssystemet viser statsmagtens indstilling til samme. Amtmænd og godsejere var stort set enige om årsagerne til landets slette tilstand – de to hverv var ofte forbundet i én og samme person –, hvilket vil fremgå af de i det følgende benyttede eksempler.

Sin tilsyneladende ensartethed til trods udviser indberetningerne

⁵ Kristof Glamann: Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Københavns Universitets festskrift 1966, s. 66.

⁶ Materialeoversigt: RA. Kommercekollegiet. Danske og Norske Stiftrelations Protokol 1735–36. Relationer over de danske Stifters Tilstand 1735–97 B. Supplikprotokol vedkommende Danmark og Norge Litra A. Projektprotokol Litra A, 1736–40. Deliberationsprotokoller til samme.

forskelle af geografisk og traditionsbetinget natur. Hvor jorden var decideret dårlig, som f.eks. i Nordvestjylland, var biindtægter som fiskeri og strømpestriking (Hammerum herred) en betingelse for at få økonomien til at løbe rundt. Øxeneksporten var et jysk hovederhverv og desuden eksporteredes næsten alt korn til Norge fra Jylland. På Fyn og den sjællandske øgruppe var produktionen lagt an på korn, fedevarer og mejeriprodukter med København som stor-aftager. Da amtmand Adeler, Kalundborg, Dragsholm, Sæbygård og Holbæk amter foreslog, at andre landsdele ikke skulle have adgang til det københavnske marked, afviste kollegiet det følgelig med, at Sjælland i forvejen var privilegeret i så henseende.

Af geografisk karakter var ligeledes fordelingen af større og store hovedgårde. Her lå Sjælland i spidsen efterfulgt af Jylland, Fyn og Lolland-Falster i nævnte rækkefølge. Stordrift var på denne tid lig med god bonitet.⁷ Den igennem lang tid stedfundne vækst i stordriften medførte imidlertid en alvorlig forringelse af fæstebøndernes vilkår. Da Vornedskabet ophævedes 21. januar 1702 var det kun for mænd født efter denne dato, og ved Landmilitzens genindførelse 1733 var Vornedskabet derfor stadig gældende for alle mænd over 34 år på Sjælland og Lolland-Falster. Her var således tradition for at sikre arbejdskraften på hovedgårdsjorderne. Sjælland var desuden – eller måske snarere derfor – det område, hvor stordriften slog klarekest igennem. De sjællandske indberetninger tegner da også det mørkeste billede; kun ganske enkelte steder tales der om, at skatterne betales uden restancer eller udlæg.

På Fyn falder det i øjnene, at der ikke klages over det umulige i at få skatterne inddrevet. Om landgilden hedder det, at kun meget lidt kunne fås heraf, hvilket tyder på, at de fynske godsejere i modsætning til deres sjællandske kolleger, der helt har opgivet at regne med landgilden, dog har haft en – omend lille – indtægt af denne afgift.⁸ De fynske indberetninger giver i det hele taget indtryk af en mere moderat økonomisk tilstand og mindre undertrykkelse af fæstebønderne, måske fordi traditionen fra Vornedskabet ikke fandtes her.

For Jyllands vedkommende varierer forholdene stort set efter

⁷ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. Kbh. 1957, s. 176–86.

⁸ Således bl.a. Nyborg og Tranekær amter.

jordens bonitet. Nordjylland var her ringest og manglen på fæstere følelig. Langt bedre stod det til i Århus stift. Fra alle amter forlyder det, at skatterne betales og landgilden jævnlige svares de fleste steder. Oplysningerne fra Viborg stift er sparsomme og antyder slette tilstande; bønderne har svært ved at svare skatterne, og den bedre jord sydpå har virket dragende på karlene. Øxeneksporten var i hastig tilbagegang, hvilket var så meget mere uheldigt som jorden p.gr.a. dårlig kvalitet ikke egnede sig til korndyrkning. Tilsvarende dårlige forhold kendetegner Ribe stift. Befolkningstætheden var lille og stiftet præget af Vesterhavet. Bedst har Riberhus og Koldinghus amter klaret sig; skatter og afgifter kom nogenlunde ind, men indtægterne var stærkt afhængig af øxeneksporten. Omvendt i de fattige Lundenæs og Bøvling amter. De fleste hovedgårde var små, og proprietærene kunne dårligt klare at hjælpe fæsterne med udlæg for skatter. Dog synes de fåtallige oplysninger at pege på et godt forhold mellem herremænd og fæster. For karlene var det en stor fristelse at rømme til Holsten, hvor lønnen var bedre og militsen ukendt.

Sammenfattende må det siges, at Sjælland indtog en særstilling m.h.t. dårlig behandling af fæsterne, mens forholdene bedredes på Fyn og i Jylland.

Krise og kriseforanstaltninger

Fredsårene efter Store nordiske Krig betød for Danmark indgangen til en af de værste kriser i landbrugets historie.⁹ Overgangen til fredsøkonomi, svigtende afsætning af kvæg og korn, kan nævnes som årsager til lavkonjunktoren. Omlægningen af det engelske landbrug viste nu resultater i form af øget konkurrence på kornmarkederne, og da hollænderne i 1724 lagde en høj indførselstold på

⁹ Standardværket til belysning af periodens historie er stadigvæk Edvard Holm: Danmark–Norges Historie 1720–1814, her bd. II, Kbh. 1894. Holm har øst flittigt af amtsmandsindberetningerne, men hans gennemgang af disses indhold s. 374–83 tyder på, at han har benyttet stiftrelationsprotokollen, hvori indberetningerne refereredes kortfattet, og da sikkert i udvalg. Gennemgangen virker under alle omstændigheder generaliseret og er flere steder vildledende. Jfr. tillige Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800. Kbh. 1940. Indberetningerne er heri bl.a. benyttet til at belyse spørgsmålet om folkemanglen.

stude og fedevarer, gik det jyske hovederhverv næsten i stå. Krisen kulminerede omkr. 1735 og vendte først 10 år senere. Pengemanglen bevirkede, at der ikke blev gjort noget forsøg på at omlægge produktionen, men om det havde virket i den foreliggende situation er desuden tvivlsomt. Da regeringen greb ind, var det ikke med en udpræget merkantilistisk politik. Landbefolkningen udgjorde det store køberpublikum, og kun ved at bringe dette på fode igen kunne næringslivet som helhed komme til at fungere normalt.

10. februar 1731 ophævedes forordningen af 16. marts 1725 om forbud mod at nedlægge bøndergårde og inddrage jorden under hovedgården. Samme år 5. januar var hartkornsskatten blevet nedsat med i alt 11 %, men at denne nedsættelse ikke betragtedes som tilstrækkelig, viser de talrige klager over skatternes højde. 4. februar udgik landmilitisforordningen, hvorefter – udover de militære hensyn – arbejdskraften sikredes hovedgårdsdriften. Til de nævnte kriseforanstaltninger lægger sig forbudet om indførsel af udenlandsk korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge af 16. september 1735. Hjemmemarkedet skulle konsolideres ved at pristrykkende konkurrence holdtes ude.

Kornet og den jyske øxeneksport

At dømme efter indberetningerne havde kornindførselsforbudet ingen direkte eller snarlig virkning. Tre årsager kan tænkes hertil. For det første markedets træghed; en eventuel prisstigning måtte have tid til at slå igennem. For det andet var forbudet ikke fuldstændigt, idet hverken det slesvigske eller det femernske korn var udelukket. Og for det tredje har regeringen sikkert gjort sig overdrevne forestillinger om virkningerne af restriktionen; om nogen kornimport af pristrykkende størrelse var der tilsyneladende ikke tale.¹⁰ Årsagerne til de lave priser må givetvis søges andetsteds, og en almindelig overproduktion af korn forekommer rimeligst. Når f.eks. proprietær Poul Juul til Åstrup gods, Roskilde amt, melder, at der er en Guds velsignelse af korn i amtet, giver det et fingerpeg i denne retning.

Klager over de lave kornpriser er jævnt fordelt over hele landet. For Sjællands vedkommende er stiftamtmand Joachim von Gersdorffs indtryk repræsentativt. Ikke blot får bonden ingen verdens

¹⁰ Glamann: Otto Thott, s. 34.

ting for sine varer, men han må oven i købet betale dyrt for sine fornødenheder i købstæderne. Grundet dette misforhold kom han let i restance og yderste armod, og kornindførselsforbudet måtte hilses med tilfredshed, især hvis det også kom til at omfatte det slesvigske og femernske korn.¹¹ Christian Frederik von Holstein til Cathrineberg, Roskilde amt, foreslår en minimalprisordning for korn og en maksimalprisordning for købmandsvarer, hvorved der skulle sikres et rimeligt forhold mellem bondens indtægter og udgifter. Mere kuriøst var hans forslag om at beså købstædernes kornmarker med tobak. Landet ville kunne spare importen af denne vare og kornpriserne stige p.gr.a. det mindskede udbud. De kommitterede anså forslagene for »impracticable« og henviste i øvrigt til forordningen af 7. august 1687, hvorefter ¼ af købstadsjorden skulle udlægges til tobaksavl. Købstæderne burde følge forordningen medmindre de kunne bevise, at det ikke lod sig gøre. Tidligere amtsforvalter, nu forpagter på Ringsted kloster, Jacob Jürgensen, mente der burde oprettes en bank, der kunne købe bondens korn. Startkapitalen skulle skaffes ved, at bønder og proprietærer på forhånd skulle indbetale 2 mk. pr. td. htk. Han mente dernæst, at kapitelstaksterne burde fastsættes af kollegiet ved Mikkelsdag (29. september) i stedet for som nu af bispem og præsten i januar og februar. Foruden at foreslå en minimalprisordning opfordrede han til oprettelsen af kornmagasiner i hvert amt, hvortil bonden kunne henføre sit kornoverskud og blive betalt efter kapitelstaksten.¹² Kollegiet ville overveje kornmagasintanken, men anså de øvrige forslag for umulige.

Forholdene på Lolland-Falster svarede i det store og hele til de sjællandske, men indberetningerne stiller ingen forbedringsforslag.

Amtmand Hans Simonsen, Assens og Hindsgavl amter, mener at de lave kornpriser især går ud over rytterbønderne, fordi disse kun havde kornavl til leve af. Også på Fyn træffes der et forslag om kornmagasiner. Amtsforsvalter Johan Frederik Friis, Nyborg og Tranekær amter, nu kommitteret i 2. departement, fremsatte tanken og henvistes til svaret givet Jacob Jürgensen.

I Jylland drejede besværingerne sig som nævnt hovedsagelig om nedgangen i øxeneksporten til Holland og Nordtyskland (Ham-

¹¹ Frederiksborg og Kronborg amter.

¹² Projektprotokollen nr. 95, deliberationsprotokollen hertil.

borg¹³). Udover indførselstolden fra 1724 forværredes situationen ved, at der fandt en stigende opfedning af stude sted i Groningen og Vestfrisland. Resultatet var ifl. amtmand Ditlev Trappov, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter, at mens der tidligere betales 40 rdl. for hver et-års staldede øxen, solgtes nu et par to-års staldede for under 30 rdl. kurant. Den danske udførselstold nævnes kun i en enkelt indberetning. Amtsforvalter Caspergaard, Ørum og Vestervig amter, mente at denne udgift kunne pålignes hovedgårdstaksten samt bøndernes og præsternes hartkorn, hvilket afvistes af de kommitterede. Hverken præster eller bønder måtte jo stalde øxne og hartkornet trængte mere til afslag end pålæg. Udførselstolden blev desuden anset for betydningsløs. Stiftamtmand Christian Carl Gabel, Ribe stift, besværede sig voldsomt over land- og forprang. Han nævner desuden, at landstrygere og andre ukendte personer, helt op til 40 ad gangen, »gør komplot« og med ladte våben drev 200 á 300 øxne forbi toldstederne. Sådanne folk burde efter pågribelsen indsættes på livstid i Bremerholm, hvortil de kommitterede bemærkede, at »da måtte det parti være stærkere, som skulle påtage sig dem at anholde«.

De kommitteredes lyst til at gribe ind over for kornpriser og øxeneksport var ikke overvældende. Lave fødevarepriser (leveomkostninger) var en fordel ud fra en merkantilistisk tankegang, og en tvungen forhøjelse af kornpriserne ville uvægerlig slå igennem på andre varer. Hertil kom, at de fremsatte forbedringsforslag kunne afvises under henvisning til en forøget administration og vanskelig kontrol. Tilsvarende stillede man sig skeptisk over for tanken om en håndhævelse af forordningerne om, hvad der måtte – eller skulle – dyrkes på købstadsjorden. Erfaringerne havde f.eks. vist, at dansk tobak kun kunne sælges, hvis den var »meleret« med udenlandsk tobak.

At landbruget som helhed ikke kunne svinge om til en mere lønende produktion, giver krisen sin mørke karakter. Afsætningskrisen betød, at fæstebonden havde stigende besvær med at svare sine skatter og afgifter. Proprietæren måtte da enten lægge ud for ham eller fradømme ham gården. For at klare udgifterne så langt det lod sig gøre måtte bonden i mange tilfælde sælge sit korn straks efter høsten, og et sådant stort tidsbestemt udbud trykkede pri-

¹³ Glamann: Otto Thott, s. 60–74.

serne. Det indskrænkede kvæghold, tildels bestemt af vinterfodningsproblemet, medførte utilstrækkelig gødskning, og foldudbyttet var derfor ofte så lavt som 3–6 på middelgod jord.¹⁴ Ligeledes betød de lave indtægter, at bonden så sig henvist til at benytte midlertidig, lejet arbejdskraft, i stedet for at have faste tjenestefolk. Godsejeren kunne tildels kompensere sit indtægtstab ved enten at udvide hovedgårdsjorden eller dyrke den mere intensivt. I begge tilfælde steg hoveribyrden. Med Stavnsbåndets indførelse 4. februar 1733 støttede regeringen på afgørende vis tesen om, at kun hovedgårdsdriften i det lange løb var lønnende.

Hovedgården og skatterne

En af enevældens største og mest umiddelbare gevinster var den direkte kontrol med skatteudskrivningen, baseret på et fast mål, hartkornet, og udregnet på grundlag af matrikuleringen 1681–88. Opmålingen var efter indberetningerne at dømme mere præget af sansen for lighed end af nøjagtighed, og fra hele landet lød derfor klager over matriklens størrelse og uretfærdighed. Bag den enstemmige jamren lå ønsket om at få skatterne nedsat. Men sammenlignes indberetningerne bliver det klart, at ikke alle klager var lige »ægte«. Således viser de fynske relationer, at skatter og afgifter her indgik med langt mindre besvær end i det øvrige land.

Fra første færd anlagde kollegiet det synspunkt, »at om nogen soulagement for bonden på anden måde kunne være at udfinde, var det langt bedre end at røre ved matriklen, som alt nærmere bliver at overlægge«. ¹⁵ Statens indtægtsbehov og en sænkning af skatterne harmonerede heller ikke på Christian VIs tid.¹⁶

Et problem for sig udgjorde i denne forbindelse de kongelige ryttergodser, der mod slutningen af 17. årh. var på ca. 44.000 td. htk. Under Store nordiske Krig skete en betydelig omlægning af rytterdistrikterne med det formål at samle hvert rytterregiments gods mest muligt.¹⁷ Tidligere amtsgoods gjordes til ryttergods, og en del af det i 1660 udlagte krongods, det s.k. relutionsgods, ind-

¹⁴ Projektprotokollen nr. 95.

¹⁵ Deliberationsprotokollen, Københavns amt.

¹⁶ Jfr. Jens Holmgaards anmeldelse af Glamann: Otto Thot, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. II, s. 478–83.

¹⁷ K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark*. Kbh. 1906–26. Bd. II, s. 62 ff.

løstes. Til gengæld solgtes størsteparten af det krongods, der lå uden for rytterdistrikterne. På Sjælland var køberne hovedsagelig proprietærer, hvorved godskoncentrationen fremmedes, hvorimod man i Jylland møder godsejere, borgere, præster og bønder som aftagere.¹⁸ At det kunne gå galt, viser udtalelsen fra Ørum og Vestervig amter om at »proprietærene selv så højlig forkøb sig ved ryttergodskøb in anno 1715«. Slutfacit blev, at det ny ryttergods, fordelt på 12 rytterdistrikter, kom til at omfatte 65.000 td. htk., ca. $\frac{1}{5}$ af det samlede hartkorn. Samtidig forlagdes rytteriet til de kongelige hoved- og ladegårde. Statsgælden efter krigen medførte et betydeligt salg af krongods; skattebyrden havde længe været nær bristepunktet, og jordsalg var nu som tidligere en naturlig løsning. Desuden var der ved omlægningen fremkommet arealer, som staten under de vigende konjunkturer ikke kunne forvente megen glæde af. Bemærkelsesværdigt er det derfor, at prisen var så høj som i gennemsnit 50 rdl. pr. td. htk., især når det tages i betragtning, at det store udbud trykkede priserne.¹⁹

Rytterbonden var, sammenholdt med den private fæster, privilegeret. Den normale ryttergård var på 8 td. htk. og ydelsen til rytteren omregnet fra naturalier til penge ca. 32 rdl. årligt. Til gengæld var han fritaget for landgilde, udskrivning til militæret, indkvartering, kontributioner, ægt og arbejde samt alle visse og uvisse udgifter. Dog skulle han betale kirke- og præstetiende samt udføre vej- og broarbejde. Til sammenligning måtte en fæster alene i hartkornsskatter årligt betale 3 rdl. pr. td.

Omlægningen af ryttergodset medvirkede i betydeligt omfang til at bedre statens finansielle forhold. Således gav krongodset før omorganisationen af rytterdistrikterne et overskud på omkring 100.000 rdl. årligt, men steg i tiden 1721–30 til ikke under 300.000 rdl. pr. år.²⁰

Da rytteriet forlagdes til de kongelige hoved- og ladegårde, ændredes rytterbondens afgift, således at han nu skulle betale 4 rdl. pr. td. htk. til rytterkasserne, altså det samme som den ældre naturalieydelse havde været omregnet til i penge. Men da afgiften

¹⁸ Jfr. Boisen-Schmidt: Studier over statshusholdningen i Frederik IV's regeringstid. Kbh. 1967, s. 323 ff.

¹⁹ Boisen-Schmidt: Fr. IV, s. 396 f.

²⁰ Boisen-Schmidt: Fr. IV, s. 210.

skulle regnes efter normalt hartkorn mod tidligere reduceret, var der tale om en reel stigning. Den store forandring skete dog først i 1732. Rytterbønderne skulle herefter svare skatter og landgilde på linje med øvrige fæstebønder. Årsagen var, at rytteriet atter var blevet flyttet, denne gang til købstæderne, hvorefter opretholdelsesudgiften ikke mere påhvilede rytterbønderne. Kronen havde ved denne transaktion forøget sine indtægtsmuligheder betydeligt, men samtidig begyndte klagerne at strømme ind. Især på Sjælland og Falster føler man sig ramt, mens besværlighederne fra Fyn – Assens og Hindsgavl amter – mere drejer sig om selve omlægningen end om det økonomiske efterspil. Fra Jylland mangler særskilte indberetninger om rytterdistrikterne. Amtmand Hans Simonsen, Assens og Hindsgavl amter, giver en dækkende beskrivelse af de ændrede vilkår og deres følger. Fæstere, der tidligere havde været gældfri, eller endog havde haft rede penge i forråd, var nu kommet i slet og pauver tilstand. Nogle har måttet forlade gården, og det »fornemmelig af det forrige og gamle ryttergods, som under det ny distrikt blev indkorporeret, af årsag de forhen havde afslag i matriklen, at de ikke svarede til rytterhold af nær så meget hartkorn, som deres iblandt meget højtskyldende gård står for, hvorimod de efter distriktets indretning præcise har måttet betale skatter og afgifter af deres fulde hartkorn og derfor ikke så almindelig nydt sådan nedsætning såsom: penge til bæsters indkøb, forstrækninger til sædekorn, eller aldeles deres restancers eftergivende, som de forhen i påkommende udkrævende tilfælde blev accorderede og hjulpen med . . .«. Blev regimentsavance-penge og andet, som blev opkrævet af Rentekammeret, ikke prompte betalt, blev bonden udsat for militær eksekution. Når han derefter ikke kunne betale mere, sattes han af gården, »som da med en anden mere formuende bonde må forsynes«.

Det er nævnt, at kollegiets stilling til skatteenedsættelser var, at kunne der findes andre udveje, burde sådanne først forsøges. Efterhånden som man nåede igennem de fynske og jyske indberetninger, blev de kommitterede imidlertid mere forstående over for sammenhængen mellem skatterestancer og faldende konjunkturer. Således i behandlingen af det sydsjællandske og fynske rytterdistrikt samt i svaret på et anonymt projekt »hvorfor den sjællandske og lollandske bonde skal befindes doven og uvillig«. ²¹ Om noget helhjertet stemningsskift er der næppe tale. Tilsyneladende erkendte man en

højere og anden sammenhæng: kronens pengebehov og skatternes inddrivning, eller med Otto Thotts forsigtige vurdering: »Men i hvad nytte sådan afslag end kunne medbringe, både fra hånden og i tiden, er dog vel nu aldeles derpå ej at tænke, siden de nærværende udgifter ikke lider revenuernes formindskelse, medmindre man kunne udfinde en anden vej til at stoppe dette tab, hvorpå dog vel var at tænke.«²² Kollegiet foreslog da også, at man ganske enkelt solgte rytterdistrikterne, idet de under de nuværende forhold gav »et meget slet facit«. »Og skulle da findes, at Deres Kongl. Maj. af et lige stort proprietærgods, hvorudi Deres Kongl. Maj.s kapital ikke stikker har haft langt mere, og kan altså ikke se andet end det var jo til Deres Maj.s største fordel med tiden at skille sig ved det meste og sletteste deraf.« Skattnedsættelser kunne herved erstattes af udsigten til mere sikre indtægter – og rådet blev da også fulgt.

Fæstegårdens skatter og udgifter

Landbrugets indtjeningsmuligheder forbedredes først fra omkring 1740, men de var langsomme og ustabile (kvægpesten 1746). Kunne godsejeren ikke få sine skatter på landgilden hjem, måtte han på tinge én gang om året få bekræftet sine tilgodehavender, idet han ellers ikke ville få dem anerkendt af landstingene. Nicolai Ostorff nævner i et af sine projekter, at godsejerne kunne svindle med restancetingsvidnerne, men afvises med, at »om restancetingsvidners urigtighed må vel projektanten, som en fordærvet foged tale af erfaring, men ellers holder man for, at der dog findes mange proprietærer udi landet, som er for retsindige til at practicere, hvad han her foregiver.«²³ I det følgende vil der nærmere blive redegjort for de økonomiske forholds indvirken på fæstevilkårene og den såkaldte folkemangel.

I projektprotokollen findes to regnskaber over en fæstegårds indtægter og udgifter.²⁴ Heraf ses, at de udgifter, der regnedes med, var hartkornsskatter, konge- og kirketiende, præstetiende samt folke-

²¹ Projektprotokollen nr. 93. Deliberationsprotokollen, Ålborghus amt.

²² Glamann: Otto Thott, s. 90. Deliberationsprotokollen, Assens og Hinds-gavl amter.

²³ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 2 og 14.

²⁴ Projektprotokollen nr. 95 og 132.

løn. Landgilde eller folke- og familieskatten nævnes ikke. Hermed bekræftes den formodning, som indberetningerne har efterladt, at landgilden kom i sidste række på budgettet og i mangfoldige tilfælde slet ikke blev betalt. Hvad angår folke- og familieskatten, blev denne fremdraget i to jyske relationer p.gr.a. de uheldige virkninger, den havde på selvejerbønderne. Mens gårdfæsterne klagede over skatternes bortforpagtning og den dermed forbundne hårdhændede indkrævningspolitik, fremgår det af indberetningerne fra Århus og Viborg stifter, at folke- og familieskatten kunne føre til en i sidste ende tragisk form for snyderi blandt selvejerne. Amtmændene Ditlev Trappaud, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter, og Selius Møller, Skivehus amt, har affattet næsten enslydende erklæringer om dette problem. »For at undgå bemeldte utålelige konsumtion«, hedder det hos Trappaud, »og ikke leve af skatteforpagternes direktion, sælger de pro forma deres påboende gårde til en proprietær, præst, borger eller en anden, som de har fortrolighed til, udgiver et formeligt skøde, lader samme læse til Landsting, tager fæstebrevskvitteringsbog og lader landgilde til et skin afskrive og derimod forsyner sig med en revers, ungefähr at disse dokumenter ikke skal komme dem eller deres arvinger til præjudice . . . Når nu besidderen af skødet dør, førend skødet til en anden protektor bliver transporteret eller til ejeren imod reversen udvekslet, dependerer det af arvingernes og kreditorernes diskretion at holde sig til så lovfaste dokumenter og at tage gårde i arv eller gældsbetaling uden nogen vederlag, hvorpå også kunne vises eksempler. Dør bonden først, så forretter dennes pro forma husbond skiftet uden nogens rettens middels overværelse og da dependerer det ligeledes af ham selv at tage hans i (dødsboet) befindende revers til sig og således gøre sig til virkelig husbond.« Ditlev Trappaud foreslår derfor, at folke- og familieskatten modereres. Som plaster på såret henviser han til, at selvejerbønderne i krigstider kunne tåle at betale mere i skat end fæstebønderne. De kommitte-rede bifalder forslaget, men henviser uden kommentarer til Rentekammeret.

Hartkornsskatten beløb sig årligt til 3 rdl. pr. td. htk. og betaltes dels i penge og dels i korn. I tiden 1731–35 og 1744–46 var der mulighed for at svare skatten udelukkende i penge, hvilket dog ikke betød at afgiften lå fast. I Rentekammeret opererede man med en omregningstabel for korn/penge, hvorefter kornet var sat til en

højere salgspris end den normale i dårlige år og omvendt i gode år.²⁵ Når udgiften til tiende og folkeløn lagdes sammen med hartkornsskatten, udviste de nævnte regnskaber i projektprotokollen et underskud pr. td. htk. på 1 rdl. $1\frac{1}{3}$ sk.²⁶ Projektanten tilføjer, at bonden »har intet at føde sig, kone og børn med samt betale husbonden sin landgilde af, så han tit og ofte må abandonere både karl og pige, sælge og leje sin jord og eng bort til andre og således ruinerer både sig og sit herskab, der i påkommende ulykkelige hændelse af ildebrand, misvækst og smitsom syge, må forsyne ham både med æde- og sædekorn.«²⁷ Udtalelsen er repræsentativ for store dele af landet, og tidligere stiftamtmand på Sjælland, Christian Frederik von Holstein til Cathrineberg, Roskilde amt, udtrykker også den almindelige proprietæropfattelse: »og fordi manglen på penge er så stor i landet, så må vel de fleste om nogle år ved disse omstændigheder lade deres gods gå konkurs.« De kommitterede tog da også projektantens regnskab alvorligt. I svaret hed det, at man ikke kunne undlade at gøre Hans Majestæt opmærksom på landgodsets slette tilstand. Alle ruineres, men da der ikke ses noget middel herimod, medmindre det går ud over kongens indtægter, »så er enhver øm over at røre derved.«²⁸ Spørgsmålet henvistes til Rente-kammeret.

Karakteristisk for de fynske og jyske skatteklager er den større forståelse, landbrugets to parter, godsejer og fæster, havde for hinandens besværligheder. Ingen af de implicerede kunne undvære hinanden; godsejeren måtte af egen nød holde sine fæstebønder i tilpas produktionstilstand, men for bonden blev hjælpen ofte af ensidig natur og en bremse på nødvendige eller rimelige forandringer i afgiftssystemet. Belærende er således de kommitteredes svar på et projekt, hvori indgik tiendeafløsning i penge: »Eksempel har man af ryttergodset, som med den nye indretning anno 1718 blev pålagt at svare i stedet for kongens anpart i tiende 2 mk. 8 sk. á td. htk., hvilket såvidt var godt nok for bonden i henseende til fodringen, men det er meget bekendt, at mange langt hellere havde

²⁵ H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider. Kbh. 1948, s. 50.

²⁶ Projektprotokollen nr. 95.

²⁷ Projektprotokollen nr. 95.

²⁸ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 95.

²⁹ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 2.

leveret tiende in natura.«²⁹ Et lignende forslag havde amtmand Lilienskjold, Ringsted amt, stillet. Enten skulle bonden betale en sum penge, eller også skulle han svare dobbelt så meget i skæppen som i kærven. Dette afvistes, thi var det end til gavn for et gods, var det måske til skade for et andet, »foruden andre inkommoditeter deraf kunne flyde«. Der var i det hele ingen stor lyst til at pille ved skatterne. Når det i et anonymt projekt forklaredes, hvorfor den sjællandske og lollandske bonde syntes doven, nemlig fordi han aldrig så resultatet af sine anstrengelser, modargumenteredes der med, at godsejeren aldrig modtog sine afgifter, men tværtimod ofte måtte lægge ud for skatterne.

Fæsteforhold og folkemangel

Forholdet ved den såkaldte folkemangel var ikke, at der var mangel på mandskab til at overtage ledige fæstegårde eller dyrke jorden, men derimod en udbredt ulyst blandt karlene til under de bestående forhold at blive fæstere. For godsejeren betød det, at han kun med stort besvær kunne få sine ledige gårde besat, og da slet ikke med de »velhavende karle« han sukkede efter. For fæsteren var der tilsvarende besvær med at få den nødvendige faste arbejdskraft, ifald han havde råd til den.

Klagernes antal og styrke følger det normale skema: flest fra socialt dårlige (Sjælland) og økonomisk dårlige (Nordjylland) egne. Med undtagelse af Tryggevælde amt er rytterdistrikterne vanskelige at bedømme p.g.r.a. et spinkelt materiale, men tilsyneladende ligger de på linje med forholdene i den pågældende landsdel.

Da Christian VI's første konseil behandlede spørgsmålet om Landmilitiets genindførelse, kommenterede det klagerne over folke-manglen ved at henvise til, at en del proprietærer bebyrdede deres bønder med for stærkt hoveri »og anden hård omgang«. Da nu mandskabet derved afskrækkedes fra at fæste en gård på deres gods, var det naturligt, at de søgte hen, hvor vilkårene var bedre, »og dette er det, som supplikanterne søger at hindre ved den af dem proponerede Landmilit, på det de samme, ligesom tilforn sket er, kunne misbruge og derved tvært imod loven og forordningerne true den uvittige bonde at blive ved godset og antage en øde gård, såfremt han ellers ikke vil være soldat«.³⁰ Man lagde kort sagt ansvaret for den manglende fæstelyst over på proprietærene selv. Dette synspunkt træffes også i de kommitteredes behandling af de

mange indkomne klager over vanskelighederne med at skaffe arbejdskraft. Når således proprietær Christian Welding til Edelgave, Roskilde amt, besværer sig over, at han ikke kan få sine øde gårde besat, afvises dette med, at så må der »stikke noget under«, thi han har i selv samme indsendte supplik erklæret, at der var folk nok, men at de var dovne og løstgite.³¹ Som helhed viser indberetningerne, at især to faktorer var centrale i folkemangelproblematikken. Dels de militsfrie år 1730–33 og dels pengemanglen blandt fæsterne.

Ses sagen fra bønderkarlenes side var der frygten for, at de ikke kunne få deres retmæssige løn, samt at det daglige underhold var af for ringe kvalitet. Stiftamtmand Joachim von Gersdorff, Sjællands stift, udtrykker det således: »Jeg finder det og fornødent, at bonden afskaffer sig her på amtet sine daglønnere og i stedet derfor holder sig en karl og en dreng enten på helt eller halvt år udi tjeneste, som bør nyde præference med et års fortjente løn for alle andre udgifter udi bondens bo.«

En ikke ualmindelig måde at løse lønproblemet på, var at betale med det, der var nok af, kornet. Lønnesæd nævnes i indberetningerne fra Århus stift, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter. Sammesteds hedder det, at bonden undertiden overlader karlen og pigen et stykke jord eller holder får for dem. De kommitterede vover, på trods af forbudet i forordningen af 19. januar 1701, at se igennem fingre hermed under hensyntagen til pengemanglen.

Imidlertid kan lønspørgsmålet ikke have været den vigtigste årsag til den manglende iver efter at blive karl eller fæster. Snarere var det udsigten til at få overdraget en fæstegård, der har været det reelle skræmmebillede. Skal man tro relationerne, var der derimod stor søgning på fæstehusene.³² Hans Philip Bockenholfer til Kattrup, Skanderborg og Åkjær amter, går så vidt, at han ikke mener, bonden tager udvisning af gården som nogen straf, siden han ofte som husmand »mageligere kan have brødet«. Fortjenesten ved dagleje nævnes at være så høj, at man ved to dages arbejde

³⁰ J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. Kbh. 1888, s. 74.

³¹ Deliberationsprotokol til supplikprotokol s. 49.

³² Odense og Ruggård, Nyborg og Tranekær, Ålholm og Maribo Kloster samt Ålborghus amter.

kunne leve 4–6 dage.³³ Utvivlsomt var det forholdet, at daglønnen ikke helt fulgte med det faldende prisniveau, der gjorde sig gældende. Alligevel er det svært at tro, at stillingen som daglejer skulle have været i den grad attraktiv. Netop i dårlige tider blev der sparet på lønudgiften, og hvad angår husmændene kunne de i modsætning til gårdfæsterne ikke forvente større hjælp fra gods-ejernes side, hvilket afspejler sig i de kommitteredes udtalelser. For mange husmænd eller inderster på et gods er af det onde.³⁴

Udover de midler Landmilitzen gav proprietærene i hænde, foreslås der adskillige midler til at få gårdene besat, varierende fra pengedusører til trusler. Især på Sjælland anses tvang for en nærliggende mulighed. Christian Frederik von Holstein mener således, at »dersom Deres Kongelige Majestæt ville have den nåde og give den ordre, at en tjenestekarl, når han var lovlig overbevist, at han ikke ville arbejde for kost og løn, som han skulle, måtte ved tinghuset løbe fire gange igennem spidsrod«. Da »dette er en eksekution, hvorved et ærligt navn og rygte krænkes, og mest indløber i det militære«, afvises forslaget af de kommitterede. Derimod mente de, at en tilsigelse fra præsten på prædikestolen om at give sig i arbejde til næste Fardag var at overveje, og at man, hvis dette ikke hjalp, kunne sørge for, at de »nogen straf blev pålagt, hvorved de bedre kunne holdes i tvang«. Fra Tryggevalde amt meddelte amtmand von Bülow, at proprietærene, hvis de ikke med mange gode ord og stor hjælp kunne overtale karlene til at fæste, da »undertiden ligesom med tvang må formå dem dertil«. Lignende udtalelser træffes endvidere i indberetningerne fra Nyborg og Tranekær amter, Falster og Ålborghus amter. I to projekter, Nicolai Ostorffs (nr. 14) og det tidligere nævnte anonyme (nr. 93), nævnes fæstetvang, og det er i besvarelserne herpå de kommitteredes indstilling til hovedgårdssystemet træder tydeligst frem. »Hvad han (Ostorff) skriver om fæstetvang, at den fæstende iblandt bliver tvunget til en øde gårds antagelse imod sin vilje, samt må svare til de for hans (forrige fæstere) opløbne restancer m.v., er lige så lidt samling udi, som i det foregående. Han taler vel om lovens pag. 668. (Danske Lov 5–1–14) og om forordningen af 21. februar 1702 til bondens forsvar, mens han forbigår forord-

³³ Projektprotokollen nr. 8.

³⁴ Deliberationsprotokol til supplikprotokol s. 49.

ningerne af 9. juni 1683 og 11. december 1688, som obligerer proprietæren at svare skatterne, når bonden ikke kan; og når nu en gård er øde og slet, må vel proprietæren være glad til, når han skal persuadere en til at tage sådant et sted med en og anden frihed og duceur, samt sætte ham derhos i stand, endsig at han skulle tænke på at få igen restancerne . . .«. De kommitterede finder ingen årsag til at gribe ind i forholdet mellem fæster og proprietær, »thi jo mere en proprietær bindes hænderne og gøres indgreb i hans husholdning, til præjudice i hans dispositioner over det han ejer og for hans penge er købt, jo slettere bliver jordegodset og jo mindre liebhavere vil dertil findes«. Og videre i svaret på det anonyme projekt: »Her tales vel om at en proprietær er hård, og hvad han ikke er, da hans foged, men her tales ikke om en hårdnakket og doven bondes onde natur. Så når han ikke er i ave, er der ikke noget godt af ham at forvente.«³⁵

Trods ovenstående eksempler og forslag giver indberetningerne ingen grund til at formode, at tvang har været det mest benyttede middel til at få ledige gårde besat. Derimod at tvang ikke lå samtiden fjernt som led i godssystemets opretholdelse.

Tjenestepiger, der ikke var pålagt noget Stavnsbånd, synes at have været en mangelvare flere steder, tilsyneladende mest føleligt på Fyn. Amtmand Sehested og amtsforvalter Johan Frederik Friis, Odense og Ruggård amter, ville have pigerne til at betale en høj »skat«, hvis de ikke ville tjene. Lystrupgårds ejer, Obritz Beenfeld, Tryggevælde amt, spurgte, om det ikke var rådeligt, at pigerne »holdtes til godset«, men dette afvises. For nævnte amtmand Sehested var kvinder i al almindelighed en af årsagerne til landvæsenets slette tilstand. De giftede sig i en tidlig alder og fik et barn hvert år. Familierne blev p.gr.a. børnerigeligheden forarmede og dermed uegnet til gårdfæste. De kommitterede afviser tankerne om kvindestavnsbånd og peger på, at de tidlige ægteskaber tjente til landets »peuplering«, en af merkantilismens mærkesager.

For at undgå at fæste en gård rømmede karlene ofte fødegodset, ligesom bønderne i mange tilfælde »bortpracticerede« deres børn til den nærmeste købstad. Især bliver rømningerne i de militsfrie år angivet som årsag til folkemanglen, og Landmilitisens genindførelse var det middel godsejerne satte deres lid til i tiden fremover.

³⁵ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 93.

Stiftamtmand Peter Neve, Lolland-Falster stift, siger, at der vel er dem som mener, at den frihed, der forundes bønderkarlene efter 6–8 års tjeneste, giver anledning til rømninger. Thi de én gang indrullerede og udtjente er ikke sikre på igen at være frie, hvorfor de for en sikkerheds skyld rømmer. Det var derfor bedre, om friheden helt ophævedes. Amtmændene over Viborg og Ålborg stifter mener samstemmende, at den korte militstid »gør landsoldaten opsætsig noget sted i fæste at antage«. ³⁶ Amtmand Selius Møller, Skivehus amt, anser det for en uskik, at den udtjente karl kan søge hvorhen han lyster, og at det var bedre om han forblev i rullen, så længe han var tjenstdygtig. Denne ordning ville hindre, at karlene flyttede fra dårlige til gode egne af landet. De kommitterede kan ikke gå med til en sådan forandring, fordi det ville betyde »en art vornedrettighed, som ved forordningen af 21. februar 1702 er ophævet«. ³⁷ Af øvrige besvarelser ses det, at de kommitterede endnu ikke var inde på tanken om en udvidelse af Stavnbandet, således som det skete i januar 1739. Man holdt sig til forordningens ordlyd om lovlig opsigelse, udstedelse af pas med efterfølgende fri fæsteret. Det påpeges, at indberetningerne viste, at landet som helhed ikke led af nogen folkemangel, men at tilstandene i visse egne måske var så slette, at folkene ikke fik deres løn eller rimelige underhold, og derfor søgte hen, hvor behandlingen var bedre. Rømningerne forklaredes med de dårlige forplejningsforhold.

Af amtmand Ditlev Trappauds beretning fremgår det, at karlene kunne have besvær med at få udstedt pas efter endt militstid og lovlig opsigelse. I stedet benyttede karlene så følgesedlerne som pas. »Oprindelsen til sådant misbrug er fornemmelig, at husbonden, der efter tidernes forandring ofte savner det fornødne unge mandskab til indrulleringen og gårdfæstning, vægrer sig ved at give en karl pas, så snart han ej kan få tjeneste i sognet eller på godset, hvor han er født, og om han skønt indretter passet som en følgeseddel med alle hånd reservationer, så dog, siden det skal være på lige sort papir, hindrer stilen ikke at ej karlen dermed rejser og flytter videre end ham er tilladt, nyder påskrift af en anden husbond og følgelig videre skudsmål af præsten, ja undertiden rejser ganske ud af landet.«

³⁶ Projektprotokollen nr. 77.

³⁷ Deliberationsprotokollen, Roskilde amt.

Rømninger ud af landet indberettes der om især fra de jyske vestkyst-amter, hvor karlene tog hyre på hollandske eller engelske skibe eller drog over land til Holsten og Nederlandene. Der er grund til at tro, at indberetningerne overdriver på dette punkt. Vandringerne har i langt de fleste tilfælde været mellem de enkelte godser. Udvandring i det omfang der berettes om, ville have medført en egentlig folkemangel.

Kollegiet kunne ligså lidt som godsejerne eller gårdfæsterne hindre karlenes rejselyst. Man henviser til forbuddene i forordningerne fra 1731 og 1733, og at spørgsmålet om rømninger af karle indskrevet i lægdsrullen og af drenge under 14 år var til behandling i Danske Kancelli.³⁸

Fra amtmand Engelke von Bülow, Tryggevælde amt, foreligger et forslag indsendt til Rentekammeret 22. august 1734, der bestemt ikke tyder på nogen folkemangel. Han mener, »at den 3die del af hver bys beboere, hvor man fandt det gørligt, skulle afskaffes, og deres jorder med græs og høslette imellem de øvrige to dele af byen rigtig ombyttes«. Gårdene skulle besættes med »de i byen tilbageblevne beboere, som bliver udledet af de aller dygtigste folk«. Disse skulle hjælpes på forskellig måde i starten. »Og for at se de i de afbrudte gårde nu boende familier konserveret til godsets nytte og fordel, måtte der blive stående for dem 6 fag hus samt kålhave, som deraf kunne svare som husmænd til hjælpeskatter for de to bønder, som har delt sig i hans gårds marker, eller man kunne tillægge disse husmænd en del af bøndernes hoveri . . .« Tilsvarende tanker findes i indberetningen fra Ålborg stift, Dronninglund og Hals birker. Ved dødsfald skulle gårdene udvides, thi med den nuværende størrelse er der ingen basis for folkehold. Bülows forslag er givetvis effektivt, og han argumenterer også med, at de udvalgte »aller dygtigste folk« på de udvidede gårde, langt bedre ville blive i stand til at betale skatter og afgifter samt forrette hoveri. De menneskelige hensyn lader derimod en del tilbage at ønske, set med nutidens øjne.

Gårdfæsteren var efter Danske Lov 3-13-1 beskyttet af livsfæstet. Men godsejerens interesse i at holde på en god fæster og slippe af med en dårlig var helt afgørende under de faktiske forhold. Forsiddelser nævnes ofte i indberetningerne, men noget klart

³⁸ Deliberationsprotokollen, Lolland-Falster stift.

billede af omfanget eller den geografiske fordeling giver materialet ikke. Projektprotokollen indeholder dog to forslag, hvori forsiddelse og tvangsforflytning er nævnt. I det anonyme projekt (nr. 93) klages der over, at hvis en bonde har forset sig, kan han blive forflyttet til en dårligere gård eller ad rettens vej dømmes til forsiddelse. Nicolai Ostorffs projekt (nr. 69) indeholder et forslag om, at fæstere af proprietæren skulle modtage en ekstrakt af love og forordninger vedrørende landvæsenet. Samme skulle desuden oplæses for ham en gang årligt. Mens de kommitterede ikke mente proprietæren havde nogen interesse i at udvise en bonde, fandt de Ostorffs andragende både latterligt og absurd. De mente, der fandtes nok af »fordærvede prokuratorer«, der søgte at »eksercere« bonden i love og forordninger. Den bonde, der lagde vind på sin avling og sit arbejde, ville altid stå sig bedre end den, der bekymrede sig om processer og ville være lovkyndig.³⁹

Landmilitisforordningen var blevet til ud fra de præmisser, at landbruget manglede dyrkningsmandskab, og at en fortsættelse af denne situation ville medføre faldende indtægter i statskassen. Bemærkelsesværdigt er det dog, at man ikke på forhånd havde undersøgt, hvor meget hold der var i klagerne over arbejdskraftmanglen. Da dette skete med befalingen til stiftamtmandene 25. juni 1735, viste det sig, at landet ikke led under nogen folkemangel. Om Stavnsbåndets rimelighed kan der følgelig rettes tvivl. Selv om rømningerne havde været store, kunne befolkningstabene ikke være blevet dækket på 3 år. Stavnsbåndets hovedopgave måtte derfor være at hindre vandringerne mellem godserne. Set ud fra Landmilitisforordningen var problemet det, at karlene ikke var til at bringe til at fæste eller tage tjeneste hos bønderne. Om årsagen hertil kunne følgende tænkes. Lægderne var nu på 60 td. htk., næsten en fordobling i forhold til den tidligere Landmilitis. Behovet for soldater var altså tilsvarende mindre. For godsejerne var det af principiel betydning, at man havde et så stort udvælgelsesmateriale som muligt, da landmilitisordningen derved kunne udnyttes kvalitativt. Proprietæren ville normalt være tilbageholdende med at udstede frihedspasser og i stedet sørge for, at bønderne havde det tilstrækkelige antal tjenestefolk. De karle, der blev afgivet til militsen, kunne efter endt tjenestetid og med lovligt varsel kræve deres afsked, hvor-

³⁹ Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 69.

for det kunne være i godsejerens interesse at udskyde indrulleringen længst muligt. Karlernes flyttelyst var hermed dæmpet. En anden løsning ville have været at kræve Stavnsbåndet udvidet, således som det skete i 1741. Noget sådant ville ikke stride imod militærets interesser, idet man tværtimod sikredes yngre soldater. Derimod skulle man tro, at truslen om at afgive fæsteulystne karle til de hvervede regimente, måtte have haft en vis slagkraft, men herimod taler det faktum, at adskillige karle i tiden 1730–33 lod sig hverve. For godsejeren var en sådan trussel et tveægget sværd, fordi karlen herved blev ganske uproduktiv.

Det siger lidt om landmilitørsordningen, at alt andet tilsyneladende var bedre, end at blive gårdfæster. Rømningerne var ikke blevet bragt til standsning, og ordningen var altså ikke effektiv nok set fra et godsejersynspunkt. Følgen måtte nødvendigvis blive en stramning i de kommende år.⁴⁰

Synet på bondestanden

Det danske samfund var på Christian VI's tid udpræget patriarkalsk. Næsten alle havde nogen under sig, og dette herre-tjener-forhold følte af mange som en forpligtelse til at holde de lavere rangklasser i ave, at de bestilte noget og ikke henfaldt til ukristelige udskjelser som øl- og brændevinsdrikning samt kortspil. Hvor meget det pietistiske kongehus har smittet af på trangen til at moralisere, kan ikke afgøres ud fra indberetningerne, men meget tyder på, at forargelsen over bøndernes livsførelse er begrænset til de egne, hvor den i forvejen var ret spartansk. Klager over umådeholdent forbrug af brændevin og tobak træffes mest i Jylland. Bagved lå den tankegang, at krobesøg kostede tid og penge, og at begge dele kunne være udnyttet bedre på fæstegården.

På Sjælland repræsenterer Cathrinebergs ejer, Christian Frederik von Holstein, Roskilde amt, moralens overdrev. Årsagerne til landets slette tilstand mener han at finde i bøndernes og karlernes udsvævende levned. Tjenestefolkene er så obstinate, at de ikke ved, om de gider arbejde eller ej. Det unge mandskab er i den grad forfaldent til drik og spil, at der på egnen spilles mere triktrak end i hele København. Omvendt er der mangel på fornuftige folk, der vil overtage en fæstegård. Proprietæren må lide under, at der rundt

⁴⁰ Fridericia: Aktstykker, s. 102–117.

omkring på gårdene sidder folk, der med »liderlighed og drik totaliter ruinerer« disse. Er det ikke bonden, der er på afveje, er der efter Holsteins mening store chancer for, at det er hans kone, det er galt fat med. Som gammel militærmand fandt Holstein sit universalmiddel i hårde straffe. Mændene skulle løbe fire gange spidsrod, og konerne gå fire timer foran tinghuset med fedelen, foranstaltninger de kommitterede ikke kunne bifalde. En mere moderat, men alligevel typisk indstilling, lægger amtmænd von Gram, Frederiksborg og Kronborg amter, for dagen. For at forbedre bondens økonomi skulle man holde øje med hans husholdning, holde ham borte fra de ting, der skadede ham, og vise ham, hvad der tjente til gavn og gode. Noget sådant gik kollegiet helt og fuldt ind for.

Tidlige ægteskaber og de dermed forbundne børnefødsler var som ovenfor berørt en torn i øjet på en del amtmænd. Et i denne forbindelse mere kuriøst forslag stiller C. Steenild fra Sortemøllehus. Landets og bøndernes økonomi kunne forbedres ved vel tilrettelagte ægteskaber, nemlig hvis en rig tog en fattig til ægte og omvendt.⁴¹

I Jylland betragtes som nævnt bondens levevis med stor strenghed. Amtmand Ludvig Woyda, Skanderborg og Åkjær amter, mener det var gavnligt for kongens indtægter og købstædernes fremgang, om ulovligt krohold overvågedes og afskaffedes. Thi herved hindres, at bonden sælger sit korn til unyttige formål, samt at »drukkenskab, fylderi og bondens arbejdsforsømmelser og andet skadeligt, som ellers ville gå i svang, meget hæmmes«. I forbindelse med de mange ildebrande klager han over tobaksrygningen blandt det unge mandskab. Til denne last går der halvdelen af karlens løn, foruden at han søger hen til øl- og brændevinshuse. »Om de end har tjent en temmelig tid og burde at kunne antage gårde eller huse, fast ikke har uden klæderne på kroppen.« Tobaksrygning skulle derfor ikke være tilladt før efter det 24. til 26. år. Amtsforvalter Lars Hauch, Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter, supplerer med, at det er stor skade, at bønderne på grandestævner omsætter bøder i våde varer og »continuerer til ud på natten eller mandag morgen«.

De kommitterede tog ikke de nævnte klager alt for alvorligt. Man

⁴¹ Projektprotokollen nr. 54.

har sikkert regnet med, at husbonden i kraft af sin tugtelsesret kunne udøve den nødvendige disciplin. Påfaldende er det imidlertid, hvor stor en plads disse besværinger optager.

Afsluttende bemærkninger

Det har været denne oversigts primære formål at belyse to problemer, den økonomiske krise og folkemanglen. Hvad angår krisen turde det være fastslået, at det drejer sig om en afsætningskrise omfattende de vigtigste eksportvarer, korn og stude. De faldende priser medførte en for bondestanden yderst uheldig udvikling, eller om man vil, fremskyndede tendenser, der længe havde været synlige. For at dække underskuddet fra bøndergodset krævede hovedgården mere hoveri. Krisen styrkede troen på hovedgårdsdriftens bæredygtighed, og regeringens hjælp havde det ene formål at stabilisere denne, dog kun så langt hensynet til de kongelige indtægter kunne bære. Pengemanglen var den pude, hvortil de kommitterede kunne hælde deres hoveder i så ømtålelige spørgsmål som pengeafløsning af tiende, skattenedsættelse, oprettelse af kornmagasiner osv.

Relationerne viser med al tydelighed, at folkemanglen burde om døbes til fæsteulyst. De elendige forhold, gårdfæsterne måtte arbejde under, virkede ikke just tillokkende, og karlene forsøgte derfor på alle måder i det mindste at komme hen til godser, hvor vilkårene var tålelige. Forestillingen om de store rømninger ud af landet har været overdrevne. Hvad Stavnsbåndet tilsigtede var da også at begrænse flytningerne godserne imellem, at holde på arbejdskraften til det forøgede hoveri, »thi hoveriet er vel det samme og fast det eneste, som de fleste proprietærer på mange steder nu om stunder kan gøre regning på at få af deres bønder«. ⁴²

Sluttelig har det ved beskrivelsen af krise og folkemangel været hensigten at gøre opmærksom på en materialesamling, der for landbrugets vedkommende tegner et klart billede af forudsætninger for og følger af Landmilitis og Stavnsbånd.

⁴² Deliberationsprotokol til projektprotokol nr. 93.

Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele

AF HANS KARGAARD THOMSEN

Allerede i begyndelsen af 1919 blev spørgsmålet om de nordslesvigske embedsarkiver taget op over for det danske arkivvæsen af det udvalg, som statsministeriet december 1918 havde nedsat vedrørende »foranstaltninger, som vil være at foretage ved Slesvigs eventuelle tilbagevenden til Danmark«. Udvalgets formand, kabinetssekretær, kammerherre A. Krieger, anmodede rigsarkivar Kr. Erslev om at overveje »hvilke arkivsager, Nordslesvig vedrørende, man fra dansk side, dels af praktiske, dels af historiske og nationale grunde må fordre, henholdsvis ønske udleveret« af Preussen og det tyske rige. I sit svar til udvalget (marts 1919) understregede Erslev, at landsarkivet i Viborg ikke havde plads til at modtage sønderjyske lokalarkiver, men at man nu enten måtte realisere gamle planer om en udbygning af det allerede fyldte nørrejyske landsarkiv eller overveje oprettelsen af et nyt landsarkiv »som i så fald antagelig burde omfatte ikke blot Nordslesvig, men også de to sydlige amter af Nørrejylland (mulig hele Ribe stift), således at arkivet i Viborg derved kunne blive aflastet for en del af dets sager«. Det var åbenbart denne sidste løsning, Erslev satsede på. Samme forår skrev han til stud.mag. Frode Gribsvad, at der nok snart ville blive 2–3 ledige stillinger i arkivvæsenet »idet der må komme et nyt landsarkiv for Slesvig, hvorunder vel bliver lagt noget af Nørrejylland, da LA Viborg er fuldt stoppet«, og at det nye arkiv kunne forventes oprettet i løbet af et års tid og antagelig ville komme til at ligge enten i Haderslev eller Åbenrå.¹

Der skete dog foreløbig intet med hensyn til et nyt landsarkiv, og 1920 stod man i det hele uforberedt over for de arkivmæssige konsekvenser af genforeningen med Nordslesvig. Et foreløbigt overblik over tilstandene ved en del af de nordslesvigske embedskon-

¹ Franz v. Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900–1937 II nr. 55. Krieger til Erslev 1/2, Erslev til Krieger 4/3 1919 (RA. Arkivvæsenets arkiv C 348, Sager vedr. Landsarkivet i Åbenrå, dets oprettelse, bygning m.m. 1921–28; i det flg. citeret: C 348). — Erslev til Gribsvad 24/5, 30/5 1919 (Frode Gribsvads papirer).

torer fik man i løbet af 1921, da undervisningsministeriet på foranledning af udenrigsministeriet februar 1921 beordrede underarkivar Hans Knudsen fra landsarkivet i Viborg på en inspektionsrejse til de sønderjyske landsdele. Det danske arkivvæsen stod tøvende over for problemerne. Ingen kendte her videre til moderne tysk lokaladministration og dens arkivalier, og i konsekvens heraf så Erslev sig ikke i stand til at udarbejde en egentlig instruks for Knudsen, som foreløbig skulle indskrænke sig til at meddele en »orienterende oversigt« til København over forholdene i et enkelt af de sønderjyske amter, Haderslev. Den ministerielle beslutning om Knudsens udsendelse overrumplede Erslev, som i det mindste havde ventet en skriftlig forespørgsel forinden og i det hele fandt, at ministeriet »denne gang – mod sædvane – havde været meget rask i vendingen«. At valget traf Knudsen hang sammen med, at denne som den eneste danske arkivmand havde haft kontakt med et nordslesvigske embedskontor efter genforeningen, idet han det foregående efterår havde hjulpet amtstuen i Tønder med at ordne og flytte dens gamle arkivalier op på amtshusets loft efter at landsarkivet i Viborg af pladsgrunde havde nægtet at huse sagerne.²

Knudsen høstede med rette anerkendelse for sit arbejde i Sønderjylland foråret 1921. Med utrættelig energi puklede han under ofte meget besværlige forhold for at tilvejebringe en oversigt over beholdningen af arkivalier ved embederne. Efter godt tre uger var pionerarbejdet inden for Haderslev amts område afsluttet, og han fik mulighed for at fortsætte, men ikke færdiggøre et tilsvarende arbejde med resten af de nordslesvigske amts-, amtsforvalter-, dommer-, politimester- og borgmesterkontorer. Sommeren 1921 havde man i København så nogenlunde et indtryk af tilstandene. Det viste sig bl.a., at afleveringerne til statsarkivet i Slesvig i den foregående periode ikke havde været af større omfang, og at mange embeder stadig lå inde med undertiden meget gamle sager. Ganske vist lod opbevaringsforholdene undertiden meget tilbage at ønske, men et omfattende lokalt materiale til grænselandets historie var endnu i behold – de preussiske kassationer havde hovedsagelig bestået i løbende kassationer i de nyere akter fra tiden efter administrationens

² C 348: Underv.min. til Erslev 14/2 1921. Erslev til landsarkivar G. Saxild 16/2, til underv.min. 22/2 1921. Underv.min. til Erslev 4/3 1921. Tønder amtstue: (bl.a.) Erslev til underv.min. 8/12 1920.

omlægning i Sønderjylland fra dansk til tysk 1867 ff.³

Genindførelsen af dansk administration havde samtidig rejst problemet hvad man skulle gøre ved de nedlagte embeders arkiver, og kirkeministeriet ville i forbindelse med nybesættelser af præstembederne i Nordslesvig have spørgsmålet om aflevering til arkivvæsenet af de ældre ministerialbøger taget op. Hvad det første angik understregede Erslev over for undervisningsministeriet december 1920, at der først kunne ske en varig løsning, når man »klarer sig, om der skal oprettes et særligt landsarkiv for de sønderjyske landsdele, eller om arkivalierne derfra skal afgives til et af de bestående landsarkiver, det være nu i Viborg eller Odense«, men, fortsatte han, »da jeg ikke kan tænke mig, at det er dette spørgsmål, som ministeriet i øjeblikket ønsker at rejse« ville han nøjes med at foreslå Sønderborg slot som midlertidigt arkivdepot for de nedlagte embeder. Tanken om et midlertidigt depot synes Erslev dog hurtigt at have fortrudt. Selv om der øjensynligt ikke havde været grundlag for hans forvisning 1919 om en hurtig afklaring af de nordslesvigske arkivproblemer, overbeviste Knudsens rapporter ham om, »at man nok må kunne klare sig uden et sådant depositum i den dog ikke uoverskuelige tid, inden hvilken selve landsarkivspørgsmålet må løses«, ligesom Knudsen indstændigt frarådede tanken om Sønderborg slot, der var brandfarligt, i øjeblikket beboet af husvilde og i det hele taget uegnet til formålet. I stedet foreslog Knudsen, at man skulle opmagasinere arkivalierne på loftet i de retsbygninger i Nordslesvig, hvor der endnu var ledig plads.⁴

De gejstlige arkiver havde ikke været omfattet af Knudsens undersøgelser. Som følge af kirkeministeriets ønske om aflevering fra embederne af ældre ministerialbøger havde Erslev imidlertid med tilslutning hos landsarkivar i Viborg, Georg Saxild, foreslået, at disse blev overført til landsarkivet i Odense, hvor der var bedre plads end i Viborg, og hvor man desuden kunne få besørget kirkebogudskrifter, hvad der ville være en umulighed, hvis ministerialbøgerne blev overført til et eller andet lukket depot. Landsarkivar

³ C 348: Knudsens indberetninger til Erslev, især 13/4 1921, m. bilag. — G. Saxild: Om arkivvæsen. Fire forelæsninger holdt på statens biblioteksskole (1923) s. 30 f.

⁴ C 348: Erslev til underv.min. 8/12 1920, til Knudsen 7/6 1921. Knudsen til Erslev 9/6 1921, jfr. underv.min. til Erslev 12/11 1921.

Gustav Wad i Odense var alt andet end begejstret ved tanken om at skulle modtage de fremmede ministerialbøger og skuffet over, at man ikke kunne lade dem blive, hvor de var »indtil en endelig løsning er truffen med hensyn til det sønderjyske arkivvæsen, som jeg troede skulle have sit eget landsarkiv, forenet måske med dele af det nørrejske«, men Erslev betonedede over for Wad januar 1921, at han ville anse Odense for en god løsning, »da der herfra er så god forbindelse med Sønderjylland og desuden, hvad jeg dog ikke nu vil nævne over for ministeriet, den endelige ordning måske bedst kunne blive, at Odense blev landsarkiv for Sønderjylland«. ⁵ Samme argumentation findes i et brev fra Erslev til Knudsen sommeren 1921, hvor det i forbindelse med ministerialbøgerne om landsarkivspørgsmålet hedder, at »jeg vil helst ikke trænge på [over for ministeriet], bl.a. fordi man ved en udsættelse lettest når til den løsning, jeg anser for den bedste: Landsarkivet i Odense som gemmest ed også for Sønderjylland, hvorved man slipper for at få et nyt, alt for lille arkiv«. ⁶

Det alt for lille arkiv var Odense, og tanken om at kombinere en udbygning af det fynske landsarkiv med hjemtagningen af de nordslesvigske embedsarkivalier som helhed er grundtanken i den skrivelse af 1. december 1921 til undervisningsministeriet, hvori rigsarkivaren – på opfordring af ministeriet – omsider officielt rejste spørgsmålet om den endelige ordning af arkivforholdene i de sønderjyske landsdele. Det hedder heri bl.a.:

»Det ligger nærmest at tænke på at oprette et *særligt landsarkiv* for de sønderjyske landsdele, som udgør et område endda lidt større end det, der er henlagt under landsarkivet i Odense, og det er sikkert, at man i selve landsdelene venter denne løsning. Fra Haderslev foreligger en udtalelse om, at landsarkivet bør anbringes i denne by som stiftshovedstaden; snarere vil man dog tænke på *Sønderborg* og nærmere på slottet her, hvor der så vidt vides skal være et museum. Hvis slottets første sal forbeholdes dette, kunne landsarkivet anbringes på anden sal«. Sønderborg, konstaterer Erslev, frembyder imidlertid »ikke ringe betænkeligheder« p.g.r.a. brandfaren og de almindelige ulemper ved slottet som arkivhus,

⁵ C 348: Erslev til Wad 7/1, til underv.min. 12/1 1921. Saxild til Erslev 10/1 1921, Wad til Erslev s.d.

⁶ Anf. brev fra Erslev til Knudsen 7/6 1921.

og man måtte desuden forudse en gentagelse af de »alvorlige vanskeligheder« som man kendte dem fra det lille landsarkiv i Odense, hvor sygdom eller andet fravær blandt det fåtallige personale medførte stadig risiko for standsning af alt ekspeditionsarbejde. Opretholdelsen af en lille statsinstitution som landsarkivet i Odense var desuden en forholdsvis kostbar affære for samfundet. Hvis man derimod bestemte sig for at udbygge Odensearkivet, som alligevel en skønne dag ville være i pladsnød, kunne man samtidig gøre det til hjemsted for de nordslesvigske arkivalier, og i stedet for to små uhensigtsmæssige og dyre arkiver opnå en i det lange løb både mindre bekostelig og i det daglige mere rationel løsning.⁷

Rigsarkivaren sluttede sin skrivelse: »Set fra administrationens og befolkningens synspunkt er det naturligvis mere tiltalende at have et landsarkiv på sønderjysk grund. Dog må det erindres, at forbindelsen fra Sønderjylland til Odense dels er, dels vil blive meget god allerede af den grund, at Odense ligger på vejen til København; fra intet sted i Nordslesvig vil man få så stor afstand til landsarkivet som adskillige nørrejyder har til Viborg. For administrationen, som væsentlig kun står i skriftlig forbindelse med landsarkivet, har forskellen kun ringe betydning. For befolkningen kan det betyde mere, men man bør her lægge mærke til, at de arkivalier, der foreløbig vil indgå i landsarkivet, så godt som alle vil være skrevne på tysk og derved stå befolkningen noget fjernt. Overhovedet kan man jo ikke sammenstille et landsarkivs kulturelle betydning med f.eks. et museums eller biblioteks; når man ser, at landsarkiverne i Odense og Viborg gennemsnitlig kun har omtrent 3 besøgende om dagen, og af dem, der bruger arkiverne, i det mindste i Odense langt det største antal er hjemmehørende i selve byen, har man dog grund til at tvivle om det berettigede i at forlange et nyt landsarkiv, som sikkert vil blive endnu mindre benyttet. For arkivtjenestemændenes vedkommende vil ikke blot selve sysselsættelsen med arkivalierne føre dem ind i Sønderjyllands forhold, men de vil også ved de før berørte eftersynsrejser komme i levende forbindelse med landet og folk dernede.

For mig står det da således, at overvejende grunde taler for at give de sønderjyske arkivalier deres hjem i Odense, og det glæder mig

⁷ C 348: Erslev til underv.min. 1/12 1921 (med forskellige oplysninger vedr. eventuel udvidelse af LA Fyn).

at kunne sige, at jeg herved er kommet til den samme løsning som allerede *A. D. Jørgensen* anså for den rette.

Endnu skal tilføjes, at jeg også har overvejet den mulighed at lægge et nyt landsarkiv tæt nord eller syd for Kongeåen og så lade det foruden de sønderjyske sager tillige optage sagerne fra Nørrejylland's to sydligste amter, Vejle og Ribe. Man ville derved opnå at aflaste Viborgarkivet, men udsondringen af de to amters sager er dog meget betænkelig, så meget mere, som dette område ikke falder sammen med hele Ribe stift, og jeg må være enig med landsarkivar Saxild i, at denne udvej ikke kan anbefales«.

Tanken om det udvidede Odensearkiv var nok Erslevs egen idé, men den var ikke det faste punkt for ham i denne sag, sådan som det fremstilles i Axel Linvalds rids af det sønderjyske landsarkivs oprettelsehistorie (i Meddelelser om landsarkiverne 1921–1955 (1960) s. 11). Allerede halvanden måned efter at have fremsat arkivvæsenets ønskeløsning⁸ i officiel form over for ministeriet blev denne i realiteten opgivet af Erslev under en samtale med undervisningsminister Appel 19. januar 1922. Appel havde i mellemtiden under indtryk af stemningen i Sønderjylland og H. P. Hanssens ønske om et landsarkiv i Åbenrå forhandlet med sønderjyske rigsdagsmænd og »fået dem til at gå med på« et landsarkiv i Kolding, selv om man i ministeriet »egentlig« ville have foretrukket Erslevs forslag om Odense. Hertil svarede Erslev blot, at han selv tidligere havde haft Kolding i tankerne, og at han også nu var indforstået med denne løsning på spørgsmålet.⁹

Dette omsving i rigsarkivarens holdning førte i de kommende måneder til en meningsudveksling mellem Erslev og landsarkivar Saxild, som i undertiden temperamentsfulde vendinger og med trussel om at ville tage sin afsked søgte at tvinge sin chef til at

⁸ Det er vist et spørgsmål, i hvor høj grad Wad sympatiserede med tanken. Han skrev 15/1 1922 til Erslev: »Min eneste erindring om A. D. Jørgensens plan vedrørende de sønderjyske arkiver er den, at han en gang under et besøg her en passant ytrede, at disse arkiver, når vi fik Sønderjylland tilbage, burde anbringes her i Odense. Såvidt jeg mindes, blev sagen ikke videre omtalt, og jeg fandt unægtelig – det er over 25 år siden – tanken ganske utopisk«. Det utopiske sigter måske ikke alene til muligheden af en genforening bedømt ud fra situationen i 1890'erne (C 348).

⁹ C 348: Erslev til Saxild 19/1 1922. – Berlingske Tidende 24/1 1922 om den sønderjyske aktivitet, bl.a. en deputation i Kbh. fra Tønder.

holde fast på afvisningen af Kolding. Saxild kunne erklære sig indforstået med planerne om Odense, han kunne til nød acceptere et særligt sønderjysk landsarkiv i Nordslesvig – »i himlens navn, vil d’herrer sønderjyder af lokalpatriotisme have deres eget arkiv, lad dem så dog få det«¹⁰ – men han ville ikke nu under nogen omstændigheder gå med til oprettelsen af et landsarkiv i Syd- eller Sønderjylland, som skulle omfatte dele af det nørrejske landsarkivs område.¹¹ Det var, sagde han, at gentage A. D. Jørgensens fejltagelse, da denne i sin tid havde villet udskille Ribe og Vejle amter af Nørrejylland og lade disse to amter henhøre under landsarkivet i Odense, en opfattelse, som til alt held ikke deltes af den daværende rigsdag, der i modsætning til arkivvæsenet havde æren af at have skabt »den lykkelige basis« for de eksisterende landsarkiver, nemlig den landskabsmæssige. Landsarkivet for Nørrejylland var, fortsatte han, et godt og brugbart arkiv som det var, og ved at forene embedsarkivalierne fra et samlet geografisk område under et tag besad det netop alle de fordele for administrationen og historikeren, som V. A. Secher med rette aldrig var blevet træt af at fremholde som et af de mest værdifulde træk ved de danske landsarkiver. Nu risikerede man at ødelægge det hele og få »to ganske ufyldestgørende« arkiver i stedet: »At udskille Ribe og Vejle amter fra det nørrejske landsarkivs område lader sig nemlig ikke forsvare, og det er i så henseende ligegyldigt om man vil sammenlægge dem med Fyn eller med de sønderjyske landsdele. Det afgørende er at de kommer bort fra de øvrige jyske amter, med hvilke de i arkivmæssig henseende er organisk forbundne«.¹²

¹⁰ C 348: Saxild til Erslev 20/1 1922. – Læserbrev fra Sønderborg i Hejmdal 9/1 1922: »Vi ønsker, at vort arkiv bliver i vor egen landsdel, det er ikke nødvendigt at vore dokumenter slæbes til Odense eller Viborg. En sådan flytning ville være noget unaturligt. Og når der er tale om oprettelsen af arkiv i en af de sønderjyske byer, så er dette kun et berettiget krav. Det gamle Sønderborg slot ville være en passende arkivbygning – – – der er ingen mening i, at folk herhjemme fra skal rejse til Odense eller Viborg for at se vort eget arkivmateriale. Ordningen af dette spørgsmål ville være mere betydningsfuldt end mangt et havne- eller landevejsprojekt«.

¹¹ Fyns Venstreblad gik 10/3 og 16/3 1922 ind for at placere et nyt landsarkiv i Nordslesvig og permanent overføre en del af de nørrejske arkivalier dertil for at aflaste LA Nørrejylland.

¹² C 348 og LA Nørrejylland: A I 191 Om oprettelsen af landsarkivet for de sønderjyske landsdele: Saxild til Erslev 20/1, 27/1 1922. – Saxild: Op. cit. s. 60 f.

Foruden administrationshistoriske hensyn anførte Saxild også folkepsykologiske betragtninger som argument for at bevare et udelt nørrejysk landsarkiv. Endelig gjorde han opmærksom på, at den forestående »lemlæstelse« af Viborg ville være uden betydning som afhjælpning af pladmangelen i landsarkivet, idet kun 18 % af hyldekapaleten ville blive frigjort, hvilket var aldeles utilstrækkeligt over for de foregående 30 års ophobning af arkivalier ved de nørrejyske embeder.¹³ I stedet burde man iværksætte den forlængst planlagte udvidelse af arkivet, og den rigtige løsning på det sønderjyske arkivproblem ville i virkeligheden være at indlemme de sønderjyske arkivalier i et udbygget nørrejysk landsarkiv, så man på den måde fik et landsarkiv for hele det nørre- og sønderjyske område, et jysk landsarkiv.

Erslev ville stadig ikke tilslutte sig tanken om et specielt sønderjysk landsarkiv og skrev til Saxild, at han hvad Odense angik havde været »naturligvis i høj grad forberedt på, at planen af højere hensyn ikke ville vinde bifald« i ministeriet.¹⁴ Han var et par dage efter samtalen med Appel blevet opfordret af denne til at fremkomme med en nærmere redegørelse for konsekvenserne af en eventuel anbringelse i Kolding, Ribe eller Åbenrå af arkivalierne fra Nordslesvig og de to sydjyske amter.¹⁵ Herpå gentog Erslev 6. februar, at han »i det hele og store« ligesom i skrivelsen 1. december kunne erklære sig enig med Saxild i dennes synspunkter, som han samtidig gjorde ministeriet fuldt bekendt med. Det fremgår imidlertid af Erslevs skrivelse 6. februar, at han ikke havde til hensigt at modsætte sig tanken om en udsondring af de to sydjyske amter fra Viborg landsarkivområde – dog under den udtrykkelige forudsætning, at de verserende planer om administrative sammenlægninger af de sønderjyske landsdele og de to sydjyske amter i kirkelig og helst også verdslig henseende blev realiseret.

Saxilds dramatiske stemmeføring i hans breve til rigsarkivaren og hans ord om at ville gå sin vej hvis man rørte ved det nørrejyske landsarkivområde påvirkede næppe Erslev synderligt. I realiteten stod Saxild nok så svagt i denne sag over for rigsarkivaren,

¹³ Erslev var skeptisk m.h.t. Saxilds beregninger, som han fandt for pessimistiske (skr. til underv.min. 6/2 1922 i C 348).

¹⁴ C 348: Erslev til Saxild 19/1, 23/1 1922.

¹⁵ C 348: Underv.min. til Erslev 21/1 1922.

idet han selv oprindelig havde været med til at fremmane ideen om et arkiv i Kolding. Det fremgår nemlig af brevvekslingen mellem de to mænd januar 1922, at de »dengang genforeningen var forestående« havde diskuteret arkivproblemer i samme anledning, og at Saxild da havde været ikke blot indforstået med oprettelsen af et nyt arkiv i Kolding, men også villig til at lede samme og flytte dertil fra Viborg. Som det endvidere fremgår – i øvrigt også af Erslevs i det foregående citerede bemærkninger fra 1919 – havde det 1919 lige som nu i 1922 været meningen, at det nye arkiv i Kolding (eller andetsteds i Syd- eller Sønderjylland) skulle omfatte såvel de nordslesvigske som de to sydjyske amters arkivalier. Undervisningsminister Appel kendte tilsyneladende også udmærket Saxilds tidligere holdning i spørgsmålet, og Erslev kunne derfor ikke modstå at komme med en bemærkning til landsarkivaren om at Appel »vil have vanskelighed ved rigtig at tro på Dem som ivrig modstander« af Koldingarkivet. »I Deres sted«, tilføjede Erslev, »ville jeg tage tyren ved hornene og åbent udtale, at opfattelsen er forandret«.

Det skal anføres, at Saxild fra første færd synes at have foretrukket en udbygning i Viborg, men hans holdning i spørgsmålet var utvivlsomt »forandret« siden han 1919–20 efter eget udsagn »betingelsesvis« havde tilsluttet sig den samme plan, som han nu tog sig på at bekæmpe bl.a. ved artikler i dagspressen.¹⁶ Det har formentlig under alle omstændigheder spillet en rolle, at Saxild efterhånden

¹⁶ I Fyns Venstreblad 12/3 og 19/3 1922 (jfr. note 11). – I Jyllandsposten 31/1 1922 agiterede lokalhistorikeren C. Klitgaard (»Arbejd af alle kræfter mod et bastardarkiv i Kolding!«) med argumenter, der tyder på inspiration fra Saxild. Omvendt påstod Saxild at Erslev og Appel var under påvirkning af P. Eliassen, som i Hejmdal og Jyllandsposten gik ind for Kolding, Ribe eller Haderslev og under alle omstændigheder ønskede en deling af landsarkivet i Viborg: »Arkiverne har mere end nogensinde en mission. Deres opgaver er større end tidligere, og koncentrationen af arkivalier bør ikke fremmes yderligere. En deling af det ene jyske landsarkivs område i to dele vil fremme så meget godt, at det langt vil opveje de små indvendinger, der kan gøres gældende – – arkivet i Viborg for hele Jylland var, er og bliver et fejlgreb« (Jyllandsp. 4/2 1922). – Erslev fralagde sig at tage hensyn til Eliassens artikler, han mente de havde »sikkert kun haft ganske minimal betydning« (anf. breve fra Saxild til Erslev 20/1 og fra Erslev til Saxild 23/1 1922).

følte sig tilsidesat af bl.a. rigsarkivaren,¹⁷ som allerede i juni 1921 havde forhandlet privat med Knudsen om løsningen af de sønderjyske arkivproblemer og dengang ikke lagde skjul på, at Saxild burde holdes udenfor. Knudsen var Erslevs nye mand.¹⁸

I begyndelsen af april 1922 indtrådte en ny vending i sagen. Rigsarkivaren havde da atter en samtale med minister Appel, som nu i stedet for Kolding ønskede »et landsarkiv i Åbenrå kun for de sønderjyske landsdele«, dog blot i form af »en filial af Viborg med en underarkivar i spidsen, fordi området var så lille (og tillige af sparehensyn)«, muligvis dog som en filial direkte under rigsarkivaren. At dømme efter et brev fra Erslev til Saxild om samtalen¹⁹ synes Erslev ikke over for ministerens ønske om en hurtig behandling af sagen at have ydet modstand til trods for tidligere at have fremholdt et lille sønderjysk arkiv som den dårligste af alle tænkelige løsninger. Ministeren var, skrev han, »åbenbart« under tryk fra både sønderjysk og nørrejysk side og samtidig ubehagelig berørt ved Saxilds udtalelser i dagspressen om placeringen af arkivet.²⁰ Appel havde i samtalen været inde på, at der skulle være bygningsfællesskab mellem arkiv og centralbibliotek i Åbenrå, og Erslev kommenterede for egen regning over for Saxild, at »man kunne dog måske tænke sig en fælles læsesal med en særlig afskildret del for arkivalier (og bibliotekets håndskrifter); det vil spare tilsyn«. Spørgsmålet var for Erslev navnlig, om Knudsen var villig til at tage Åbenrå i påkommende tilfælde.

Det var Knudsen meget lidt stemt for. Bl.a. mente han at ville

¹⁷ Anf. brev fra Saxild til Erslev 27/1 1922: »Skønt der siden disse drøftelser [med rigsarkivaren forud for genforeningen] har været adskillige planer fremme om løsningen af det sønderjyske arkivproblem, hvorved min kandidatur til arkivarpladsen, så vidt jeg har forstået, ganske er gået ud — «.

¹⁸ C 348: Anf. brev fra Erslev til Knudsen 7/6 1921, med Erslevs påtegning på kopien: »Journaliseres ikke«. Knudsen, som var Erslevs kandidat til chefsposten ved et evt. udvidet landsarkiv i Odense (jfr. brev fra Knudsen til Erslev 6/4 1922) mente heller ikke, at et Koldingarkiv ville være »en sådan ulykke, som Sx. fik banket det op til« (brev til Erslev 18/4 1922); jfr. Erslev til Saxild 5/4 1922 om Kolding: »At De kommer til at miste Hans Knudsen, har De vel været forberedt på«.

¹⁹ Anf. brev fra Erslev til Saxild 5/4 1922.

²⁰ Saxild var ikke indstillet på at forholde sig tavs, skønt Appel — iflg. Erslev — ønskede en »yderst diskret« behandling af spørgsmålet (Saxild til Erslev 6/4 1922 i C 348).

lide økonomisk tab ved forflyttelsen, og »det sammensurium af et bibliotek og et arkiv der påtænkes« taltale ham overhovedet ikke.²¹ Som følge af denne negative reaktion søgte rigsarkivaren derefter at påvirke Åbenrå-planen – »ministerens plan, der kom mig ganske overraskende« – i en for Knudsen mere tillokkende retning, navnlig ved nu over for ministeriet at gå ind for oprettelsen af et selvstændigt landsarkiv for de sønderjyske landsdele. Det kunne Erslev imidlertid ikke opnå. I stedet opfordrede ministeriet 2. juni Erslev til at stille forslag om en provisorisk løsning, og rigsarkivaren anbefalede derefter 6. juni 1922, »at der i de sønderjyske landsdele oprettes et midlertidigt arkivdepot til at modtage og foreløbig ordne de sager, der afgives fra de lokale embeder, samt den del af de ventede afleveringer fra Tyskland, der ikke givetvis skal gå til hovedarkivet«. Depotet skulle rumme ca. 5000 lm og kunne indrettes enten i Sønderborg slot eller i Navigationsskolen i Åbenrå. Det skulle være klar til at modtage sagerne i begyndelsen af 1923 og henlægges direkte under rigsarkivaren under ledelse af en underarkivar. Erslev foreslog underarkivar Frode Gribsvad fra det sjællandske landsarkiv som depotets bestyrer, og at Knudsen »ved hyppige besøg af depotet passer arbejdets udførelse på rigsarkivarens vegne«. Der skulle ikke være adgang for almenheden, depotet skulle alene varetage arkivvæsenets forbindelse med embederne.²² – Den her skitserede ordning blev i det væsentlige grundlaget for oprettelsen af det midlertidige arkivdepot i amtshuset i Åbenrå januar 1923. Her kunne ganske vist kun være 700 lm, men Erslev var efter at have beset lokalerne om efteråret optimistisk og fandt udvidelsesmulighederne tilstrækkelig gode. Af inventar anbefalede han over for ministeriet bl.a. anskaffelsen af et »skuffedarium« til opbevaring af papirer samt – »indtrængende« – en skrivemaskine.²³

Saxild kunne med tilfredshed notere, at Appel dog havde opgivet at »ødelægge« det nørrejske landsarkiv. Hele spørgsmålet ville gå i stå af sig selv p.gr.a. den økonomiske situation, mente han. Det

²¹ Anf. brev til Erslev 6/4 1922.

²² C 348: Erslev til Appel »personlig« 7/4 1922.

²³ C 348: Erslev til underv.min. 25/10 1922. – Sønderborg slot spøjte dog stadig, og Erslev var på besøg her om efteråret for at bese »de mulige lokaler« (Hejmdal 1/12 1922).

fik Saxild ikke ganske ret i – men, lød det helt profetisk fra Viborg: »Ingen ved hvad der kan ske i dette forunderlige lille land«. ²⁴

Oktober 1923 rejste sønderjyden Christen Ernst Christensen under folketingets finanslovsdebat krav om en permanent løsning af det sønderjyske arkivspørgsmål, idet han i en stemningsbevæget tale i tinget om landsdelens historiske omskiftelser sluttede med at udtale: »Her lød sværdenes gny fra Lyrskov hede over Dannevirke og Dybbøl, her talte P. Hiort Lorenzen dansk i stændersalen i Slesvig, her led Matthias von Köller sit afgjorte nederlag i kampen mod den sønderjyske bonde, her proklamerede H. P. Hanssen friheden for en tusindtallig folkemængde hin uforglemmelige novemberdag i 1918, her klinger af guld det sorte muld, her klinger det af historie for hvert skridt, man gør på denne minderige jord, her, mine herrer, er stedet til at oprette ikke et midlertidigt arkivdepot, men et landsarkiv, der skal rumme vort lands rige historiske minder«. Undervisningsminister Appel svarede imødekommende, men i realiteten helt uforbindende. ²⁵ Til gengæld konstaterede H. P. Hanssens presseorgan i Åbenrå, Hejmdal, at Christensens ord ville vinde »almindelig genklang i Sønderjylland«, hvor det hos såvel dansk- som tysksindede var »et enstemmigt ønske at få oprettet et selvstændigt sønderjysk landsarkiv«. ²⁶ I forvejen havde bladet citeret en advarsel i det slesvig-holstenske tidsskrift Die Heimat mod en også for de tyske nordslesvigere utilfredsstillende løsning, fx i form af overførelse af arkivalierne til Odense. ²⁷ Endelig gjorde Hejmdal opmærksom på et andet moment, nemlig at et arkiv i selve landsdelen ville »blive et samlingssted for et meget rigt materiale til belysning af Sønderjyllands historie fra 1830 opad, bestående af brevsamlinger, som nu er i privat eje, men som man hverken vil kunne samle i Odense eller Viborg«. Hvis dette selvstændige landsarkiv imidlertid ikke blev til noget, pointerede Hejmdal, »vil der blive oprettet et særligt sønderjysk arkiv på »Folkehjem«, og ældre nulevende sønderjyder vil utvivlsomt lade deres

²⁴ Anf. brev til Erslev 6/4 1922.

²⁵ Rigsdagstidende. Folketinget 1923–24, sp. 871 f., 1161 f.

²⁶ Hejmdal 26/10 1923.

²⁷ Sstds. 7/4 1923 (m. bl.a. flg. citat fra Die Heimat: »Intet under, at vore tyske landsmænd i Nordslesvig under disse omstændigheder mere end nogensinde ønsker, at hovedmaterialet må blive der, hvor det nu er: i Kiel«).

samlinger gå til »Folkehjem« i Åbenrå, sprogforeningens domicil, som i forvejen lå inde med værdifulde sager fra tiden før 1920.²⁸

H. P. Hanssen var hermed begyndt at køre skytset i stilling, men foreløbig var det blotte syn af kanonen ikke nok til at virke skræmmende i København, hvor Erslevs efterfølger som rigsarkivar, Laust Laursen, september 1924 over for ministeriet erklærede sig som modstander af tanken om et selvstændigt sønderjysk landsarkiv: Hvis dette blev realiseret, ville det være et udtryk for politiske hensyn og ikke repræsentere arkivvæsenets ønsker. Laursens synspunkter er i delvis overensstemmelse med Erslevs redegørelse fra december 1921, idet Laursen som Erslev dengang tillige afviser Kolding og i stedet peger på udbygningen af landsarkivet i Odense som en god løsning. Efter at have været på inspektion i Odense, Åbenrå og Viborg mente Laursen dog, at en udvidelse af landsarkivet i Viborg til også at kunne tage de nordslesvigske arkivalier måske ville være det bedste, idet man i Viborg nødvendigvis måtte bygge alligevel p.gr.a. pladsforholdene, hvorimod Odense ikke foreløbig var i pladsnød, medmindre det tillige skulle rumme de nordslesvigske arkivalier. Hvis man bestemte sig for Viborg, ville det altså blive omtrent dobbelt så dyrt som en udvidelse af Odense (ca. 400.000 kr., Odense ca. 200.000 kr.). På den anden side var de administrative forbindelser mellem Nørre- og Sønderjylland tættere end mellem Sønderjylland og Fyn, og sandsynligvis ville de blive snævrere endnu. Trafikudviklingen ville sikkert også i nogen grad afhjælpe det forhold, at Odense 1924 var nærmere Nordslesvig end Viborg var det. Men under alle omstændigheder ville man spare betydeligt i driftsudgifter ved at udnytte det bestående apparat og undgå et nyt, fjerde landsarkiv.²⁹

Såvidt rigsarkivar Laursen. Foreløbig var sagen dog tilsyneladende kørt fast. Den nye undervisningsminister Nina Bang aflagde nogle besøg i arkivdepotet i Åbenrå, første gang »vistnok efter opfordring af H. P. Hanssen«,³⁰ hvor Gribsvad søgte at gøre hende de elendige arbejds- og opbevaringsforhold klart: Hovedparten af

²⁸ Hejmdal 15/10 1924. Sstds. 7/2 1929 en nærmere redegørelse for samlingerne i »Folkehjem«.

²⁹ C 348: Laursen til underv.min. 4/9 1924. Laursen udtalte her, at han fra først af havde været tilhænger af et selvstændigt sønderjysk landsarkiv, men havde skiftet standpunkt »efter at have tænkt nærmere over sagen«.

³⁰ C 348: Gribsvad til Laursen 2/10 1924.

arkivalierne ville være fortabt i tilfælde af brand, bl.a. fordi man af pladsnød havde måttet stuve en del af sagerne sammen på amts- husets mørke loft, andre arkivalier led af fugtskader efter at man havde måttet anbringe dem i kælderens. Det ville også være noget nær en skandale, hvis man af pladsgrunde ikke kunne modtage og opbevare de nordslesvigske lokalakter standsmæssigt, som man kunne forvente udleveret fra tysk side ved afslutningen af arkiv- forhandlingerne mellem de to regeringer. Endelig var der en sti- gende utilfredshed i offentligheden med det lukkede depot, som ingen udenforstående havde adgang til. Nina Bang udtalte, at »sagen lå hende meget på sinde, men det var jo galt med pengene«. ³¹ Dertil kan være kommet andre hensyn. Rigsarkivaren havde en for- nemmelse af at løbe panden mod en mur: »Skønt jeg både mundt- ligt og skriftligt har bombarderet ministeriet«, hedder det til Grib- vad december 1925, »er det dog endnu ikke lykkedes at få det til at tage endelig stilling til sagen. Det ulykkelige er, at der er gået politik i spørgsmålet«. Denne tilbageholdenhed på højere steder er vel forklaringen på, at Laursen 1926 »af forskellige grunde« ikke ville sige ja eller nej til følere fra bl.a. H. P. Hanssens side. ³²

1923 havde Erslev regnet med, at arkivdepotet som en midler- tidig nødløsning højst ville få en levetid på et-to år. 1926 måtte arkivledelsen erkende, at der ville gå i hvert fald to-tre år endnu. Den dispenserede derfor på egen hånd fra det ministerielle forbud mod privates adgang til depotet, hvor de besøgende begyndte at indfinde sig fra sommeren 1926 »væsentligst for at drive kirke- bogsstudier«. ³³ En vis afhjælpning af pladsmangelen blev opnået ved at amtet samtidig rømmede nogle lokaler i amtshuset – men, fremhævede Laursen over for ministeriet, dette burde ikke friste myndighederne til at lade spørgsmålet ligge, amtshuset i Åbenrå var af plads- og navnlig sikkerhedsmæssige grunde absolut uegnet

³¹ C 348: Gribsvad til Laursen 5/10 1925; Nina Bang synes iflg. Gribsvad at have antydnet, at rigsarkivaren burde forhandle med hende og ikke med departementschefen, hvis han ville opnå noget. – Laursen til underv.min. 15/10 1925.

³² C 348: Laursen til Gribsvad 22/12 1925 og til underv.min. 30/9 1926; jfr. Gribsvad til Laursen 8/9 1926.

³³ Anf. brev fra Gribsvad 8/9 1926. Før 1926 havde – foruden H. Hjelholt – bl.a. Th. O. Achelis haft lejlighed til studier i depotet, jfr. Achelis i Ham- burger Nachrichten 29/1 1929.

som permanent opbevaringssted.³⁴ Ifølge rigsarkivaren var Nina Bang »tilsidst, så vidt jeg forstod« modstander af et særskilt arkiv i Sønderjylland, hvilket indicerer en ændret holdning hos ministeren. Om »politiske« eller økonomiske hensyn, eventuelt begge dele, kan have bevirket et omslag, får stå hen. Fru Bangs efterfølger som undervisningsminister, Jens Byskov, var derimod fra begyndelsen modstander af et særligt landsarkiv, angiveligt af økonomiske grunde.³⁵ Efteråret 1926 anmodede ministeriet i hvert fald de kgl. bygningsinspektører Packness og I. V. Petersen om at udarbejde forslag til og overslag vedrørende byggearbejder ved landsarkiverne i Viborg og Odense med henblik på de nordslesvigske arkivalier.³⁶

Det var på denne baggrund, Historisk Samfund for Sønderjylland gik til aktion ved foreningens årsmøde i Gram slotskro september 1927, hvor bestyrelsens formand H. P. Hanssen fik følgende resolution enstemmigt vedtaget: »Historisk Samfund for Sønderjylland, samlet til årsmøde i Gram, udtaler i betragtning af det omfattende historiske arbejde, der udfoldes sydfra, den sikre forventning, at det sønderjyske arkivdepot i en nær fremtid må blive omdannet til et sønderjysk landsarkiv, der kan stå som et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie«. Efter Hejmdals referat at dømme gav resolutionsforslaget ikke anledning til kritiske bemærkninger på mødet,³⁷ udtalelsen vakte ifølge bladet også »opmærksomhed – – – interesse og forståelse overalt«, således i København hos Byskov, hvis kommentarer (til Berlingske T.) Hejmdal udlagde derhen, at der »uden vanskelighed« ville kunne nås et positivt resultat.³⁸ Til gengæld var man i interesserede sønderjyske kredse ikke enig om, hvor i landsdelen man ville have arkivet placeret. I de følgende måneder kom uenigheden så stærkt frem i pressen,

³⁴ C 348: Laursen til underv.min. 2/2 1926. Gribsvad var mere positiv over for tanken om amtshuset som evt. landsarkiv, omend navnlig for omsider at få en ende på sagen.

³⁵ Laursen til Gribsvad 22/3 1927 (Gribsvads papirer).

³⁶ C 348: Underv.min. til Laursen 2/11 1926.

³⁷ M. Refslund Thomsen gjorde dog opmærksom på, at »rundt i hjemmene ligger der mange gamle papirer, der bringer os i forbindelse med fortiden. Vi bør ikke have det altsammen til arkiverne; de giver baggrund for den historiske interesse« (Hejmdals referat 12/9 1927).

³⁸ Hejmdal 14/9 1927. – Formentlig var rigsarkivaren påvirket af Byskov, da han til Hejmdal 15/9 udtalte, at han »hellere end gerne ser, at der oprettes et landsarkiv for Sønderjylland«, stik modsat tidligere.

at højskoleforstander Hans Lund i Rødning advarede en splittet bestyrelse for Historisk Samfund om, at fortsat debat kun ville forhale ministeriets afgørelse og måske medføre, at man overhovedet ikke fik noget landsarkiv.³⁹

Med behændighed var H. P. Hanssen på Grammødet styret uden om enhver diskussion af landsarkivets nærmere placering, og resolutionsudkastet, som det forelå, kunne derfor vedtages af samtlige tilstedeværende⁴⁰ og således få den nødvendige slagkraft – oktober 1927 rettede omkring fyrrer historikere henvendelse til undervisningsministeren om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele »rigeligt udstyret med videnskabeligt personale«. H. P. Hanssen havde ved årsmødet peget på, at sagen også havde hast, fordi dansk historieforskning i disse år stod i fare for at blive overfløjet af den tyske, hvad arbejdet med Slesvigs historie angik, og at det af nationale grunde var nødvendigt med en oprustning på dansk side for ikke at »miste overtaget« over for Kielhistorikerne Otto Brandt og Otto Scheel eller en Paul v. Hedemann Heespen, forskere hvis videnskabelige integritet nok var uangribelig, men som når alt kom til alt »er tyskere og behandler Nordslesvig ud fra tyske synspunkter«. Vore unge historikere måtte derfor stimuleres til at arbejde i dybden med de nordslesvigske problemer, og et kommende landsarkiv i Nordslesvig – jfr. resolutionen – ses som et »centralsted« for denne forskning. Over for dem, som ønskede arkivet anbragt i Løgumkloster eller Tønder, pegede han (Hejmdal) og meningsfæller under de følgende måneders diskussion bl.a. på Åbenrås centrale beliggenhed som trafikknudepunkt i landsdelen samt på den omstændighed, at Åbenrå allerede besad det for arkivstudierne absolut nødvendige landsdelsbibliotek.

³⁹ Hans Lund til Thade Petersen 27/10 1927 (LA Åbenrå. Hist. Samf. f. Sønderjyllands arkiv: Forskelligt 1922–46). Om bestyrelsens uenighed jfr. Hejmdal 13/12 1927. Sstds. 15/12 beklagede Morten Kamphövener (»mr. Kaa«) at lokalpatriotismen fik lov at dominere debatten til skade for sagen.

⁴⁰ Det havde ikke noget på sig, når forretningsudvalget for Hist. Samf. f. Sønderjylland senere påstod, at resolutionen ikke udtrykkelig havde anført Åbenrå bl.a. fordi »det betragtedes den gang af *alle* som en selvfølge, at arkivet ville blive lagt i Åbenrå som det i Nordslesvig mest centrale sted« (udat. skrivelse til udvalget for forslaget til lov om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele i underv.min. 2. ktr. journalsag 1300/1932, RA).

Måske var det H. P. Hanssens tanke, at man af forskningsmæssige hensyn burde organisere det kommende nordslesvigske landsarkiv principielt anderledes end de øvrige danske landsarkiver. Fra Aage Friis lød en advarsel mod enhver tanke om »særlige forskningsinstitutter«: Dansk historisk forskning, udtalte Friis kort efter til Hejmdal, hvilede på den fri individuelle forsknings grundlag – »vi bør, tror jeg, ikke være ivrige for at efterligne de tyske arbejdsmetoder, de passer i alt fald ikke altid for os«. At man på tysk hold netop i disse år »med dygtighed og interesse« dyrkede sønderjysk historie skulle man efter hans mening heller ikke »tage tragisk« herhjemme, tværtimod – »en alsidig videnskabelig udforskning er kun af det gode«. Men et landsarkiv efter traditionelt tilsnit i Åbenrå kunne han i høj grad gå ind for. I virkeligheden var det efter Aage Friis' opfattelse »ganske utilladeligt« at myndighederne havde smølet hele syv år med at få sagen klareret, det var »ganske forargeligt« og udtryk for »den utilgivelige ubeslutsomhed og sendrægtighed, der i slige spørgsmål ofte gør sig gældende«. ⁴¹

H. P. Hanssen tillagde det nationale moment vægt ved afgørelsen af, hvor i Nordslesvig det kommende landsarkiv burde placeres.

⁴¹ Aage Friis i Hejmdal 23/9 1927: »Vi bør hurtigst mulig have et arkiv i Sønderjylland og vel at mærke et, der ikke udrustes for karrigt, men hvor der anbringes en helst specialkyndig landsarkivar, en underarkivar og anden nødvendig hjælp således, at arkivet, selv om det er lille, også kan løse vigtige opgaver, fremme indsamling af historisk kildemateriale i Sønderjylland, der ikke måtte gå til grunde, give håndsrækning ved tilrettelægning og udførelse af vigtige lokalhistoriske opgaver, kort sagt, virke tilskyndende og fremmende i grænselandets historiske forskning«. – Aage Friis vurderede i disse år mulighederne for et dansk-tysk videnskabeligt samarbejde om udforskningen af Sønderjyllands historie anderledes positivt end H. P. Hanssen og Vilh. la Cour, jfr. bl.a. kronikker af Friis i Hejmdal 4/1 og 22/6 1927, smlgn. la Cour bl.a. i Hejmdal 16/9 og i Grænsevagten s.å. s. 292 ff. (»København og Kiel«). – Med særlige forskningsinstitutter hentydes til det af Scheel ledede Baltische historische Forschungsinstitut i Kiel, hvor Scheel var professor i slesvig-holstenske landshistorie. Tanken om oprettelse af et professorat ved Kbh.s universitet i sønderjysk historie nød heller ikke støtte hos Aage Friis, jfr. bl.a. Hejmdals interview med Friis 6/3 1925. Et ønske om det sønderjyske professorat blev fremsat i folketinget efteråret 1927 (af Holger Andersen), men undervisningsministeren ønskede ikke at tage initiativ i spørgsmålet, medmindre der kom en opfordring fra Kbh.s universitet (Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 581 f., 1069).

Over for offentligheden strejfede Hejmdal kun i forbifarten dette problem, men over for Christiansborgs politikere gav H. P. Hanssen udtryk for, at det (bl.a.) af nationale grunde gjaldt om at undgå Vestslesvig.⁴² Andre pegede derimod på, at Vestslesvig var for sømt område i sammenligning med byerne ved østkysten, som man begunstigede ved institutionsplaceringer og -byggeri efter 1920,⁴³ ligesom de understregede, at det netop kunne være hensigtsmæssigt at anbringe landsarkivet vestpå, i Tønder eller Løgumkloster, som et led i det dansk-nationale og kulturelle arbejde i den gevundne landsdel.⁴⁴

Dommer Stegmann i Løgumkloster gjorde historiske synspunkter gældende, da han – vist som den første – foreslog Løgumkloster med »den gamle klosterfløj, der findes tilbygget til den store kirkes sydskip«: »Denne klosterfløj er den østlige del af det store kompleks af bygninger, som cisterciensermunkene i det trettende århundrede byggede her sammen med kirken, de øvrige bygninger er nedrevne. Det er en af de ældste bygninger i Sønderjylland, og klosteret var i middelalderen et af de betydeligste kulturcentre hernede, så et landsarkiv her ville på historisk sted i værdige omgivelser

⁴² Hejmdal 13/12 1927 ang. Tønder som muligt sæde for landsarkivet: »Hvis det skulle bekræfte sig, vil vi se os nødsaget til udfra vel overvejede national-politiske synspunkter straks at tage afstand fra det«. – H. P. Hanssen i tale til udvalget for oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele under udvalgets besøg i Åbenrå, hvor det som et af argumenterne for Åbenrå hedder: »At vi i Tønder lægger studiet af vor historie så godt som muligt til rette for tyskerne, som har deres hovedkvarter i Tinglev og Tønder og vanskeliggør det for danskerne« (udat., muligvis efterår 1928. LA Åbenrå. Hist. Samf.s arkiv: Forskelligt 1922–46).

⁴³ Hejmdal 17/9 1927 (H. H. Stegmann, Løgumkloster), 17/10 (H. Jepsen Christensen). Sstds. 15/11 søgte Jakob Petersen (Åbenrå) tværtimod at påvise, at »det er påfaldende, så stedmoderligt staten har behandlet Åbenrå« i forhold til bl.a. Tønder, jfr. Chr. Ernst Christensen i folketinget 26/10 1927 (Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 768).

⁴⁴ Jfr. Jakob Petersens indlæg i Hejmdal 7/10 1927 mod artikler i Flensborg Avis, som af nationale grunde forfægtede Tønders kandidatur, sstds. 15/11 mod Jepsen Christensens udtalelser til Vestslesvigsk Tidende om det nationale aspekt i sagen. – Af nationale og andre grunde ønskede bl.a. H. Lausten Thomsen, at landsarkivet kom til Løgumkloster eller Tønder (skrivelse til formanden for Hist. Samf. f. Sønderjylland 22/10 1927. LA Åbenrå. Hist. Samf.s arkiv: Forskelligt 1922–46).

knytte tråde med fortiden«. ⁴⁵ Den historiske argumentation tiltalte adskillige, deriblandt undervisningsministeren, hvorimod andre fandt beliggenheden for isoleret og faciliteterne for dårlige. ⁴⁶ Fra Rigsarkivet blev to arkivarer sendt på inspektion i området. Efter deres hjemkomst tog rigsarkivar Laursen afstand fra enhver tanke om Løgumkloster. Flækken lå, udtalte han, for afsides, og den gamle bygning var uegnet og dyr at ombygge til formålet. Heller ikke en Tønderløsning sympatiserede han med – »da man i sin tid lagde landsarkivet i Viborg, begik man en dumhed. Det burde naturligvis have ligget i Århus«, det ville for Nordlesvigs vedkommende sige Åbenrå, som havde den bedste beliggenhed og et centralbibliotek. ⁴⁷

Undervisningsminister Byskov stillede i folketinget november 1927 en hurtig løsning i udsigt, men ville ikke udtale sig om beliggenheden. Noget tydede på at afgørelsen ikke ville blive efter arkivvæsenets ønske. Frode Gribsvad mente omtrent samtidig at vide besked med at »i ministeriet er der stærke kræfter som arbejder for Tønder, og man vil have det gjort så billigt som muligt, selv om det så ikke bliver så godt«. ⁴⁸ Sidst på året 1927 gav Byskov varsel om, at Tønder ville få landsarkivet. Søgelyset var rettet mod den tidligere rigsbankbygning i Tønder, som efter genforeningen var blevet benyttet som telegrafbygning, men som ministeriet for offentlige arbejder nu ønskede at rømme. Besparelsen for staten ved at omdanne den ledige statsbygning til landsarkiv med plads til 3000 m arkivalier beregnedes til mere end 100.000 kr., og arkivledelsen måtte over for dette argument lade ethvert håb om et nybyggeri fare og affinde sig med situationen. ⁴⁹

Marts 1928 fremsatte regeringen lovforslag i folketinget om op-

⁴⁵ Hejmdal 17/9 1927. I Løgumkloster byråd støttedes tanken »fra alle sider« (sstds. 21/9).

⁴⁶ M. Mackeprang i Hejmdal 21/9 1927 (bl.a. om Byskovs holdning). Mackeprang var meget kritisk over for andre muligheder end Åbenrå.

⁴⁷ Hejmdal 3/10, 11/10 1927.

⁴⁸ Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 1069 f. – Gribsvad til moderen Karoline Petersen 25/10 1927 (Gribsvads papirer).

⁴⁹ Hejmdal 13/12 1927. Laursen til Gribsvad 17/12 1927 (C 348). – Telegrafbygningen i Tønder og amtshuset i Åbenrå var efter rigsarkivarens mening lige uegnede til formålet: der var for mange værelser og for højt til loftet; et arkiv skulle være en lang lavloftet sal (Hejmdal 25/10 1927).

rettelse af et landsarkiv i Tønder. I bemærkningerne til lovforslaget blev det understreget, at telegrafbygningen i Tønder var den billigste af alle tænkelige muligheder, idet landsarkivet kunne installeres her for ca. 50.000 kr., og »da ministeriet i øvrigt må give de fra mange sider fremsatte ønsker om et sådant, til Sønderjylland knyttet landsarkiv sin tilslutning, har man ment at burde opgive tanken om tilknytning til et af de andre landsarkiver under forudsætning af en, også i økonomisk henseende tilfredsstillende løsning«.

Under første behandling ønskede den socialdemokratiske ordfører (Axel Sneum) en nærmere undersøgelse af alternative muligheder så som den statsejede navigationsskolebygning i Åbenrå, der for ham at se kunne være lige så anvendelig som telegrafbygningen i Tønder,⁵⁰ men i øvrigt fandt han, at »den bedste og i længden den billigste ordning af den foreliggende sag vil være at flytte de sønderjyske arkivalier enten til arkivet i Odense eller til arkivet i Viborg – – det er i hvert fald givet, at driften af to landsarkiver i Jylland vil blive dyrere end driften af ét større landsarkiv«. Både den konservative Holger Andersen og den radikale P. Munch var i deres indlæg inde på den gamle tanke, at man burde overføre dele af de nørrejyske arkivalier til et nyt sønderjysk arkiv, P. Munch ud fra det principielle spørgsmål »om det er rigtigt, hver gang vi træffer en ordning på sådanne områder, da altid at holde os til Kongeågrænsen«. Alle ordførere kunne gå ind for, at der skulle foretages en nærmere analyse af placeringsproblemet – venstremanden C. O. Pedersen, som havde anbefalet Tønder, var i øvrigt kommet med en bemærkning om, at »det er jo ikke så afgørende, hvor et arkiv ligger«. I svaret til ordførerne oplyste Byskov, at udgifterne ved overførelse af arkivalierne til Odense efter den kgl. bygningsinspektørs beregning ville blive ca. 200.000 kr., og til Viborg – med det nørrejyske landsarkivs pladsproblemer in mente – ca. 400.000 kr. Lovforslaget sendtes i udvalg, som imidlertid p.g.r.a. det fremrykkede tidspunkt under samlingen næppe nåede at komme igang med arbejdet.⁵¹

⁵⁰ Navigationsskolen i Åbenrå havde tidligere været fremme i den offentlige debat som muligt landsarkiv. Efter at have orienteret sig om forholdene på stedet efteråret 1927 mente rigsarkivaren, at navigationsskolen efter ombygning ville frembyde de bedste forhåndenværende muligheder (Hejmdal 26/10 1927).

Oktober 1928 genfremsatte Byskov lovforslaget i folketinget. Under en kort ordførerdebat betonedede Sneum på socialdemokratiets vegne stærkere end før, at løsningen måtte være en udbygning af et af de bestående landsarkiver, og at navnlig Viborg måtte ind i billedet, hvis man alligevel inden for overskuelig fremtid måtte tænke på afhjælpning af pladsforholdene der, da »det forekommer os noget uheldigt at oprette et selvstændigt arkiv for et så lille landområde, som de sønderjyske landsdele er« med de betydelige driftsudgifter, der trods alt ville følge med (ca. 20–30.000 kr.). I forstærket form kommer Sneums argumentation frem i en udtalelse, Saxild kort efter fremsatte i et interview til Viborg Stifts Folkeblad i anledning af hans forestående afgang som landsarkivar, hvor Saxild fik lejlighed til en afskedssalut om det sønderjyske arkivspørgsmål: »– den rette løsning vil absolut være at samle alt jysk i Viborg og drage Sønderjylland op til Nørrejylland. Man kan overhovedet ikke dele en landsdel. Det, der har værdi, er netop at have alle dokumenterne samlet. Et sønderjysk arkiv vil blive et dværgarkiv, og i national henseende får det ingen som helst betydning«.⁵²

Det folketingsudvalg, som fra efteråret 1928 behandlede spørgsmålet, indledte arbejdet med en studierejse til Sønderjylland. Åbenrå tilbød under besøget vederlagsfrit en byggegrund nord for amts- huset til det nye landsarkiv, og H. P. Hanssen holdt en tale til udvalget, som efter sigende gjorde en del indtryk på gæsterne.⁵³ Men det var lokalt ikke alene et spørgsmål om Åbenrå contra Tønder, som udvalget ligeledes besøgte. Også Haderslev meldte sig som kandidat. Til statsminister Madsen-Mygdal skrev magistraten, at »det kan ikke nægtes, at det har vakt nogen forundring, at udvalget på denne tur ikke har gjort ophold i Haderslev, thi det er magistratens mening, at Haderslev by ejer lige så gode – og i flere retninger endogså bedre – betingelser for arkivets heldige beliggenhed end andre byer i landsdelen – – idet bemærkes, at man fra byens side er villig til at vise imødekommenhed med hensyn til vederlagsfri ydelse af en godt beliggende byggegrund og eventuelt

⁵¹ Rigsdagstidende. Folketinget 1927–28 sp. 5461 f., 5859 ff., 5911. Tillæg A sp. 5425 ff., Tillæg B sp. 3227 f.

⁵² Rigsdagstidende. Folketinget 1928–29 sp. 307 ff. – Viborg Stifts Folkeblad 13/11 1928.

⁵³ Skrivelse fra Åbenrå byråd til folketingsudvalget 2/11 1928 (C 348). Gribsvad til broderen Knud Gribsvad 23/11 1928 (Gribsvads papirer).

også i andre henseender«. Haderslevs aktion synes fremkaldt især af misundelse mod Åbenrå.⁵⁴ Også fra Vejle amt var man på færde i håb om at få et landsarkiv »beliggende på et for det pågældende område centralt sted«, nemlig i Kolding, og der blev iværksat undersøgelser af muligheden for at omdanne Koldinghus slotsruin til landsarkiv.⁵⁵

Endelig gjorde Ribe by og amt 1930 undervisningsministeren opmærksom på, at Ribeområdet var et historisk bindeled mellem Nørre- og Sønderjylland, og at Ribe by havde været i tilbagegang efter 1864 som følge af Esbjerg havn og jernbanenettets udvikling med opblomstring af stationsbyerne, hvortil kom virkningerne efter ophævelsen af købstadslæbælterne 1920: »Den skæbne, der har ramt Ribes erhvervsliv ved grænsedragningen i 1864 og den senere udvikling, har således været overordentlig hård, og det skulle da synes naturligt for statsmagten at benytte lejligheder som fx den, oprettelsen af et nyt landsarkiv frembyder, til i nogen grad at råde bod på, hvad byen har lidt«. Landsarkivet kunne passende anbringes i St. Catharinæ kirke og i klosterets østfløj, der burde genopføres, hvorved man – som bl.a. Ribe Stiftstidendes redaktør C. Willemoës mente – kunne råde bod på noget af den uret, der var overgået Ribe med arkivloven 1889, da byens arkivalier var blevet bortført til det fjerne og ganske uvedkommende Viborg.⁵⁶

De kræfter i regeringen (eller undervisningsministeriet) som efter sigende 1928 »med vold og magt« ville have de sønderjyske arki-

⁵⁴ Haderslev magistrat til statsministeren 16/11, til underv.min. 1/12 1928. Haderslev stiftamt til samme 7/2 1929 (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag; jfr. notat sstds. 17/6 1930 ang. udtalelser ved undervisningsministerens besøg i Haderslev juni s.å.: »[Haderslev] ønskede ikke at lægge nogen sten i vejen for Tønder, men hvis der blev tale om Åbenrå, ville Haderslev også melde sig«.

⁵⁵ Vejle og Ribe amters historiske samfund til underv.min. 20/12 1928 og henvendelse fra Kolding byråd til folketingsudvalget 4/2 1929. – Tanken om Koldinghus havde til fortaler navnlig medlem af folketingsudvalget 1928 f. Knud Hansen (socialdem., tillige medlem af Kolding byråd). Kgl. bygningsinspektør V. Norn oplyste, at der på Koldinghus kunne indrettes et arkiv med 3000 hylde. (og gode udvidelsesmuligheder) for ca. 88.000 kr. (skr. til underv.min. 28/12 1929, jfr. dog Norns forbehold m.h.t. overslagets holdbarhed og »ruinens tilstand« i skr. til samme 6/1 1930, hvortil kom den omstændighed at »ruinen« var fredet (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag. – Folketinget. Rigsdagens arkiv: De sønderjyske landsdele bilag I 1918–32, nr. 64).

valier til Tønder, var i hvert fald ikke stærke nok til at fremkalde en hurtig afgørelse.⁵⁷ Med regeringen Madsen-Mygdals afgang april 1929 indtrådte en ny politisk situation. På en forespørgsel i sagen fra socialdemokraten Knud Hansen, der som medlem af folketingsudvalget 1928–29 (og medlem af Kolding byråd) gik varmt ind for Kolding i stedet for Tønder »i den yderste udkant af landet«, oplyste den nye undervisningsminister Borgbjerg oktober 1929 i folketinget, at han ønskede længere tid til at overveje sagen inden han ville fremsætte et lovforslag – »for mig er vanskeligheden ved spørgsmålet den, at der er en sådan uenighed, en sådan konkurrence« mellem de syd- og sønderjyske byer. Der var, som Stauning kommenterede, noget at vælge imellem. En debat i landstinget januar 1930 om et af Oscar Ellinger (konservativ) stillet privat lovforslag, identisk med Byskovs tidligere forslag om et arkiv i Tønder, ridsede de velkendte problemer op og mundede – trods tydelig utålmodighed fra radikal side over det »lokalpatriotiske« slagsmål – ud i bred enighed om, at der måtte iværksættes fornyede undersøgelser af placeringsspørgsmålet.⁵⁸

Ikke nok så mange undersøgelser kunne imidlertid tilsløre, at der til syvende og sidst måtte træffes et valg mellem uforenelige interesser og synspunkter.⁵⁹ Sideløbende med arbejdet i de forskel-

⁵⁶ Henvendelser til underv.min. fra Ribe by og stiftamt 10/2 1930, fra C. Willemoës 9/3 og fra »partifæller og tillidsmænd for arbejderorganisationen samt repræsentanter for arbejderpartiet i off. institutioner« i Ribe 12/3 s.å. (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag). Jfr. artikler om sagen i Ribe Stiftstidende 12/2 og 7/3 1930.

⁵⁷ Anf. brev fra Gribsvad til broderen Knud G. 23/11 1928. – Rigsarkivaren var blevet mere positiv m.h.t. Tønder end tidligere. Efteråret 1928 fremhævede han over for underv.min., at telegrafbygningen i Tønder ville være ca. 100.000 kr. billigere end Åbenrå eller Haderslev, idet man i Tønder »har en bygning, der med forholdsvis ringe bekostning kan omdannes til en brugelig arkivbygning« (skr. 4/12 1928 i RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag).

⁵⁸ Rigsdagstidende. Folketinget 1929–30 sp. 1183 ff., 1235. Landstinget 1929–30 sp. 235 ff., 462 ff. Tillæg A II sp. 3627 f.

⁵⁹ Oversigter over den økon. side af spm. i RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag, især »Memorandum ang. landsarkivet for de sønderjyske landsdele« (usign. og udat., sandsynligvis fra 1928 eller 1929) og notater sstds. sept. 1929 af V. Ingerslev og Fr. Graae. Iflg. Memorandum beregnes de årlige driftsomkostninger ved et nyoprettet fjerde arkiv til at være 10–12.000 kr. dyrere end ved udbygning af landsarkiverne i Viborg eller

lige rigsdagsudvalg 1928 ff. fortsatte debatten i pressen, hvor Hejmdal stadig var i forsvarsposition over for beskyldninger mod Åbenrå for at ville »tilrane« sig endnu en statsinstitution på bekostning af vestkystbyerne.⁶⁰ Nok så megen virkning havde vel H. P. Hanssens uforblommede ord til Borgbjerg og ministerielle embedsmænd sommeren 1930 på rådhuset i Åbenrå om, at arkiverne på »Folkehjem« aldrig ville blive udleveret til noget landsarkiv uden for Åbenrå, og at han ville sørge for at »rejse en almindelig stemning i hele den sønderjyske landsdel, hvis der blev tale om at lægge arkivet uden for denne landsdel«.⁶¹

H. P. Hanssens udtalelse kan opfattes som et svar på nogle principielle betragtninger, som den radikale Lausten havde fremsat i landstinget januar 1930, hvor denne gik stærkt ind for en udbygning af landsarkivet i Viborg til også at rumme de nordslesvigske sager: »Det forekommer mig også, at der er noget utiltalende i, at det hver gang vi har lignende sager dernede fra til behandling er, ligesom om man fra enkelte sider ønsker, at Sønderjylland skal vedblive at være noget for sig selv; jeg så helst, at den gamle grænse linje slettes i alle forhold, hvor det på nogen måde kan gøres, og jeg mener, at her er et tilfælde, hvor det er muligt«. Tanken om Viborg havde også fortsat rigsarkivarens sympati, ligesom Borgbjerg over for landstingsudvalget erkendte, at en udvidelse af det nørrejyske landsarkiv under alle omstændigheder var »påkrævet i den allernærmeste fremtid«. Under forhandlingerne i landstingsudvalget 1930 synes Viborg dog efterhånden at være gledet noget i baggrunden og af fortalere for denne løsning nærmest holdt i reserve for det tilfælde, at man ikke til sidst skulle kunne enes om en sønderjysk by. Det er på den anden side et spørgsmål, om stem-

Odense. En ombygning af telegrafbygningen i Tønder til landsarkiv med ca. 3000 hyldem. beregnes sstds. til ca. 50.000 kr., en nybygning i Åbenrå ca. 165.000 kr., en udvidelse af landsarkivet i Odense med ca. 7000 hyldem. ca. 285.000 kr., af landsarkivet i Viborg med ca. 10.000 hyldem. ca. 450.000 kr. – 1930 opgives for Odense og Viborg hhvs. 232.000 og 475.000 kr. (Dptschef Graae til formanden for landstingsudvalget 28/2 1930. Folketinget. Rigsdagens arkiv: anf. bilag, nr. 85).

⁶⁰ Hejmdal 16/11 og 20/11 1928 i anledning af udtalelser i Vestkysten desang. Hejmdal glemte heller ikke at minde om, at »tyskerne nu midtsamler hele deres kulturelle arbejde i Åbenrå«, jfr. også sstds. 7/2 1929.

⁶¹ Anf. notat 17/6 1930 i RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag.

ningen i udvalget virkelig »samlede sig mere og mere om Åbenrå«, som Borgbjerg og Chr. Ernst Christensen senere fremstillede det i folketinget. Problemstillingen Åbenrå–Tønder var i hvert fald ikke afklaret, da udvalget afgav beretning om sin virksomhed april 1930. Tønder, som ikke kunne opgive ønsket om at få arkivet, var på det tidspunkt stadig en reel mulighed.⁶²

Det var foråret 1930 mærkbart, at Borgbjerg var ved at være træt af denne uendelige sag, men der skulle alligevel gå henvendte måneder, før han februar 1931 omsider kunne fremsætte lovforslag i folketinget om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele, denne gang i Åbenrå. I bemærkningerne til lovforslaget anførtes bl.a., at udvidelser af arkiverne i Odense eller Viborg af hensyn til de sønderjyske arkivalier ville være »meget bekostelige«, og at ministeriet desuden i betragtning af landsdelens »særegne historiske forhold« havde ment at burde tage hensyn til »de fra mange sider fremsatte ønsker om oprettelsen af et særligt landsarkiv for Sønderjylland«. Åbenrå var foretrukket ud fra byens centrale beliggenhed med centralbiblioteket samt fordi »denne by i »Folkehjem« rummer det for studiet af Sønderjyllands historie betydningsfulde private nationale arkiv, som vil overgå til et kommende landsarkiv, hvis dette anbringes i Åbenrå«. Byrådet ville stille gratis byggegrund til rådighed, og de samlede etableringsudgifter beregnedes til ca. 160.000 kr.

Der havde ganske vist det foregående efterår hævet sig røster i folketingssalen for arkivets placering i Ribe eller Kolding, men de var dengang blevet afvist med henvisning til udtalelser fra »sagkyndige arkivfolk«, dvs. rigsarkivaren og landsarkivar i Viborg, Svend Aakjær, som begge på det indstændigste frarådede enhver indrømmelse på det punkt. Tilbage var nu Viborg, Tønder og Åbenrå. Det lovforslag, som regeringen fremlagde, og dets ledsagende bemærkninger repræsenterede en sen, men uomtvistelig sejr for den H. P. Hanssen'ske linje.⁶³

J. Oskar Andersen (konservativ) kritiserede ved 1. behandling

⁶² Lausten: Rigsdagstidende. Landstinget 1929–30 sp. 468. – Landstingsudvalget: Akter i Folketinget, Rigsdagens arkiv. Beretning fra udvalget i Rigsdagstidende s.å. Tillæg B sp. 2662. Stemningen i udvalget: Sstds. Folketinget 1930–31 sp. 4949 f., 4954. Tønder: (bl.a.) skrivelse fra byrådet til underv.min. 25/10 1930 (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag). Rigsarkivaren: Laursen til underv.min. 8/3 1930 (sstds.).

forslaget: En udbygning af Viborg ville være det mest rationelle, og sønderjyderne var jo ikke selv enige om Åbenrå – i den konservative gruppe var der derfor »adskillige, som meget bestemt siger, at de vil foretrække Tønder«. Derimod kunne Chr. Ernst Christensen fra venstre tilslutte sig regeringens forslag. Under udvalgsbehandlingen stillede tre medlemmer – to konservative og en socialdemokrat – et ændringsforslag, som gik ud på, at de nordslesvigske arkivalier skulle overføres til Viborg, men ændringsforslaget blev 12. marts nedstemt i folketinget med 74 stemmer mod 23, hvorefter regeringens forslag blev enstemmigt vedtaget ved 3. behandling 13. marts. »Uden at være fanatisk begejstret for eller modstander af det ene eller det andet eller det tredje alternativ« kunne Borgbjerg derefter gå til landstinget, hvor Ellinger på de konservatives vegne holdt gravtalen over arkivet i Tønder: Yderligere modstand mod Åbenrå, fastslog han, ville være en nytteløs demonstration p.gr.a. enigheden mellem socialdemokratiet, de radikale og venstre uanset disse partiers tidligere holdning i sagen. 31. marts 1931 vedtog landstinget enstemmigt regeringsforslaget.⁶⁴

Efter henvendelse ti års offentlig diskussion blev Danmarks fjerde landsarkiv april 1931 en realitet og, med Axel Linvalds ord, den største begivenhed i dansk arkivvæsens historie i den sidste menneskealder fuldbåret. I arkivvæsenet var dog ikke alt sejrstemning efter den lange optakt. Kustode i Rigsarkivet Hans Rasmussen, som undertiden diskuterede sønderjyske arkivforhold med rigsarkivar Laursen, spurgte en dag i sommeren 1933, hvornår indvielsen af det nye arkiv i Åbenrå skulle finde sted, men fik til svar: »Det skal s'gu ikke indvies, såfremt jeg kan gøre noget til det. Jeg har haft vrøvl nok med det«.⁶⁵

⁶³ Rigsdagstidende. Folketinget 1930–31 sp. 417 ff., 894, 1122 f. Tillæg A III sp. 7491 ff. Laursen til underv.min. 4/12 1928, 22/1 1929 og 8/3 1930 (RA. Underv.min. 2. ktr. anf. journalsag). Svend Aakjær til pastor H. T. Jacobsen, M. F., 7/4 1930 (LA Nørrejylland A I 191); i modsætning til sin forgænger Saxild anså Aakjær et selvstændigt sønderjysk landsarkiv for at være »den arkivalsk-historisk mest forsvarlige løsning«.

⁶⁴ Rigsdagstidende. Folketinget 1930–31 sp. 4634 ff., Landstinget s.å. sp. 1171 ff.

⁶⁵ H. Rasmussen til Gribsvad 3/8 1933 (Gribsvads papirer).

Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele er tidligere skildret i hovedtræk bl.a. af Frode Gribsvad i *Fortid og Nutid X* (1933) s. 1–7 og af Axel Linvald i *Meddelelser om landsarkiverne 1921–1955* (1960) s. 9–20. Den igangværende hårdt tiltrængte udbygning af landsarkivet er baggrunden for, at emnet på ny er taget op til behandling her.

For adgang til ellers utilgængeligt materiale takker jeg Folketingets Præsidium, som tillod mig at benytte akter fra de folke- og landstingsudvalg, der behandlede lovforslagene om landsarkivets oprettelse, og fru Vibeke Gribsvad, Åbenrå, som med stor imødekommenhed stillede sin mand, landsarkivar Frode Gribsvads efterladte papirer til min disposition; formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, som venligst har givet mig adgang til materiale i Historisk Samfunds arkiv, og landsarkivar Jens Holmgaard, Viborg, som beredvilligt tillod mig at benytte Landsarkivet for Nørrejyllands eget arkiv. Sidst, men ikke mindst, skylder jeg rigsarkivar dr. phil. Johan Hvidtfeldt tak for adgang til bl.a. arkivvæsenets eget arkiv i Rigsarkivet.

Orientering

Guide to the Sources of the History of Africa. 8, Scandinavia. Sources in Denmark, Norway and Sweden. Zug (Schweiz) 1971.

Der foreligger efterhånden en del oversigter over utrykt kilde-materiale om de øvrige verdensdele, der opbevares i vest- og syd-europæiske arkiver, biblioteker og museer. Conseil International des Archives (CIA) påbegyndte således i 1959 en serie om kilder til Latinamerikas historie. Efter at denne række afsluttedes i 1963, fortsatte CIA med en ny række med kilder til Afrikas historie, og denne bog fremtræder som seriens 8. bind.

Sådanne oversigter bliver utvivlsomt brugt meget, de er lette at gå til, hvilket især betyder noget for de forskere, som på forhånd står uden kendskab til de skandinaviske sprog. Med den store interesse, der er blomstret op for de fremmede verdensdeles historie, vil en sådan serie også kunne påregne at blive benyttet af nordiske forskere. Det er derfor ikke uden værdi at undersøge, hvad det er de skandinaviske lande her oplyser omverdenen om.

For Danmarks vedkommende har man så afgjort lagt hovedvægten på tiden før 1850. Alene indledningen til samlingerne i Rigsarkivet viser dette. Den omfatter 4 sider, heraf drejer de afsluttende *fire* linier sig om perioden efter 1850. Hovedvægten er altså lagt på det tidsrum, da Danmark havde kolonier i Afrika. Handelskompagniernes arkiver er beskrevet og fortegnet omhyggeligt, ligeså de lokale guvernementsarkiver samt de ældre sager i centraladministrationens arkiver. For tiden efter 1850 henvises næsten kun til konsulatsarkivalier. Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling nævnes ganske kortfattet, og hermed er vi færdige. Privatarkiver og Rigsarkivets håndskriftssamling nævnes ikke.

Norge har grebet sagen an på en ganske anden måde. Da man ikke har haft kolonier i Afrika, og heller ikke har mange kilder til belysning af den norske handel med Afrika før 1814, har man fundet en række nye journalsager frem fra udenrigsdepartementet, en del af dem henligger stadig i departementet og er naturligvis utilgængelige. Mens der altså fra Danmark ikke nævnes én journalsag fra udenrigsministeriets arkiv (bortset fra en enkelt fra depar-

tementet for handels- og konsulatsafdelingen), er hovedvægten i den norske lagt på journalsagerne, hvoraf størstedelen synes at være fra tiden efter 1940 (1945). Vi kan således her finde en dossier-sag om den afrikansk-asiatisk-latinamerikanske solidaritetskonference i 1963 (s. 37). Konsulatsarkiverne er ikke fortegnet, men det nævnes ganske kort at sådanne findes. Derimod har man været opmærksom på et langt vigtigere område som missionsvæsenet, og der gøres opmærksom på, hvor missionselskabernes arkivalier findes, og hvad man kan forvente at finde. Museerne indgår i den norske oversigt, mens der for Danmarks vedkommende ikke nævnes ét.

Svenskerne er nok dem, der har grebet opgaven grundigst an. Her begyndes med oversigter over Rigsarkivets samlinger, fx udenrigsministeriets og kommercekollegiets arkiver, men vi bevæger os også rundt mange andre steder. Både centraladministrationen, Det kgl. Bibliotek, universitetsbibliotekerne, Krigsarkivet, universitetsinstitutterne, museerne og missionselskaberne er godt repræsenteret. Desuden er medtaget oplysning om »företagsarkiver« fra svenske industrivirksomheder med afrikanske forbindelser. Fra Danmark og Norge findes intet herom, og en institution som Erhvervsarkivet er ikke nævnt. Lad os drage en anden sammenligning: Bibliotekerne i Danmark er kun repræsenteret med Det kgl. Bibliotek, og herfra nævnes fire håndskrifter. For Sveriges vedkommende fylder oversigten over bibliotekerne alene 10 sider.

En udenforstående må derfor få et ejendommeligt indtryk af fordelingen af kildematerialet i Skandinavien. Skal man beskæftige sig med den nyere tids politiske historie, navnlig tiden efter 1940, skal studiet henlægges til det norske rigsarkiv. Missionsvæsenet har åbenbart ikke efterladt sig samlinger i Danmark, og etnografica og oplysninger om ekspeditioner i Afrika kan bedst studeres i Sverige, noget mindre materiale findes i Norge, i Danmark slet intet.

Nu er der i og for sig ikke noget mærkeligt i, at de tre lande opfatter opgaven på forskellig måde, og derfor skal der ikke rettes kritik mod de enkelte landes medarbejdere. Endvidere er det vel kun naturligt, at såfremt man ikke selv råder over så forfærdelig meget materiale, gør man mest muligt ud af det lidet, man har. Derimod kunne man nok have ønsket en redaktion, der kunne have skabt balance og gjort oversigterne sammenlignelige. Det synes, som om de nordiske medarbejdere ikke har kendt hinandens manuskripter, og det er virkelig meget at beklage. De kunne have lært en

hel del af hinanden. En ordentlig tilrettelægning og en fast redaktionel ledelse må derfor efterlyses, når fremtidige serier af denne art skal planlægges. Dette er i hvert fald ikke noget eksempel på nordisk samarbejde.

Frank Jørgensen.

A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver. D.H.F.s håndbøger, 91 s., 1972.

Efter lange fødselsveer har Dansk Historisk Fællesforenings håndbog for lokalhistoriske arkiver endelig set dagens lys i foråret 1972. Den endelige udarbejdelse af bogen er blevet overladt den nuværende formand for Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA), skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toksværd, medens rigsarkivar dr. phil. Johan Hvidtfeldt har forsynet den med en indledning om de offentlige arkiver, hvori også strejfes forholdet mellem de lokalhistoriske arkiver og statens arkivvæsens arbejdsområder.

Det første lokalhistoriske arkiv i Danmark oprettedes 1937 i Fåborg. I henhold til den senest udsendte liste, hvoraf redaktionen sluttede 20. juli 1972, findes der ialt 117 lokalhistoriske arkiver i Danmark, og når dette trykkes, vil tallet formentlig have passeret de 125. Især i de senere år er stigningen accellereret stærkt. Arkiverne er af vidt forskellig størrelse og vidt forskelligt indhold. Blandt en række helt små arkiver af ret ny dato synes der at være en tendens til at blande arkiv og museum sammen og ukritisk indsamle alt, hvad der blot er »gammelt«. Det ville være en meget uheldig udvikling, om dette skulle fortsætte, og både fra arkiv- og museumsside tager man da også afstand fra den.

Bogen er tilrettelagt, således at den kan anvendes som håndbog ved oprettelsen af nye arkiver, og den kommer derfor ind på så at sige alle aspekter af det lokalhistoriske arkivarbejde: økonomi og struktur (skal arkiverne være selvstændige institutioner eller afdelinger af de stedlige biblioteker?) indsamling af arkivalier, samarbejde med beslægtede institutioner (biblioteker, historiske foreninger, museer, turistforeninger, foto- og båndamatørklubber m.v.), den udadvendte virksomhed (publikationer, udstillinger, foredrag og aftenkurser) samt registrering og arkivering af det indsamlede materiale. Hvor interessant det end ville være at gå ind

på alle disse punkter, vil det dog her være nødvendigt at begrænse sig til et par centrale ting.

De lokalhistoriske arkiver har i deres indsamlingsarbejde berøringspunkter med mange andre institutioner. Forholdet til museerne er ovenfor strejft, men et andet aspekt i dette forhold er indsamlingen af billeder, der traditionelt har været en museumsopgave. Efter at de lokalhistoriske arkiver er blevet institutionerede, forekommer det dog naturligt, at netop billedindsamlingen bliver et af deres centrale områder, selv om malede portrætter vel stadig bør anbringes på museerne. Vigtigst er dog, som forfatteren pointerer, at tingene reddes og registreres, så man kan finde frem til dem. Dette gælder såvel berøringspunkterne til museerne som til andre institutioner.

Et forhold, hvor der let skulle synes at ville kunne opstå gnidninger, er afgrænsningen til landsarkiverne, men hvis Strange Nielsens ord i vejledningen bliver fulgt af de stedlige ledere af de lokalhistoriske arkiver, skulle der ikke være problemer, idet det s. 42 fastslås: »Under indsamlingsarbejdet må de lokalhistoriske arkivers folk være opmærksom på, om der blandt materialet skulle være sager, der ifølge gældende bestemmelser skal opbevares i et statsligt arkiv. Hvis det skulle være tilfældet, må det lokalhistoriske arkiv drage omsorg for, at det videregives til det rette arkiv. Når man støder på sådanne afleveringspligtige arkivalier, må man ikke efterlade dem ud fra den forestilling, at de alligevel ikke kommer det lokalhistoriske arkiv ved. Tværtimod har det lokalhistoriske arkiv også den opgave at få disse ting dirigeret til det vedkommende statslige arkiv«. Opfordringen gentages flere gange i bogen, og der gøres også udtrykkeligt opmærksom på, at skolearkivalier og andre kommunale arkivalier hører hjemme på de statslige arkiver. Indstillingen er således i fuldkommen overensstemmelse med Rigsarkivets holdning og skulle kunne danne basis for et godt samarbejde.

Forfatteren opdeler det stof, som de lokalhistoriske arkiver skal indsamle i 3 grupper: det personalhistoriske, det topografiske og det saglige. Sidstnævnte gruppe omfatter bl.a. foreninger, mindre erhvervsvirksomheder og institutioner. Dette indebærer dog ikke, som man måske kunne frygte, at afleverede sager splittes op på disse grupper. Tværtimod hedder det (s. 59): »Det er intet mindre end en dødssynd at udstykke et arkiv på emner og sager«.

Opdelingen gælder kun spredte afleveringer, og så gælder den ved registreringen. Sager, der afleveres til et lokalhistorisk arkiv, bliver først indført i en tilvækstjournal, således at man altid kan se, hvem der har afleveret dem, og hvornår det er sket. Selve registreringen foregår i de ovenfor omtalte 3 hovedgrupper på hver sin farve registerkort. En række af de store gamle lokalhistoriske arkiver er på dette punkt vidt fremskredne, idet man ved henvisningskort i stort omfang giver krydshenvisninger fra den ene gruppe til den anden. I vejledningen gøres dog opmærksom på, at registerkort kan undværes, når sagerne opbevares i alfabetisk orden! Her forekommer vejledningen at være direkte uheldig, idet det må anses for en uomgængelighed og en meget stor fordel, at sagerne er registrerede, således at man uden at skulle ud i magasinerne hurtigt kan orientere sig, og således at uddrag af registraturerne i kopi evt. kan anbringes et andet sted, f.eks. på nærmeste centralbibliotek eller, hvorfor ikke, på landsarkivet. Omvendt kan det lokalhistoriske arkiv søge at skaffe sig kopier af registraturer over det materiale på statens arkiver, der vedkommer deres egn, således at lokale forskere her kan foretage en første sondering, inden turen går til Rigsarkivet eller et af landsarkiverne. Med den ovenfor omtalte kraftige vækst i det lokalhistoriske arkivarbejde vil det være naturligt, at de lokalhistoriske arkivers placering i landets samlede arkivdækning i de kommende år bliver taget op til debat. Driften af arkiverne vil på langt sigt kun kunne blive forsvarlig, når der på den ene eller anden måde ydes betydelige tilskud fra det offentlige. Et nært samarbejde vil være i begge parter interesse, og man kunne måske forestille sig noget i retning af Statens lokalhistoriske arkivkonsulenttjeneste direkte under rigsarkivembedet, men det er fremtidsmusik. Lad os derfor til slut vende tilbage til nutiden og til den konkret foreliggende bog og konstatere, at der med den er skabt et godt grundlag for de lokalhistoriske arkivers arbejde. Man kan kun håbe, at den retlinede indstilling, der præger hele fremstillingen og ganske særlig forholdet til tilgrænsende institutioner, må sætte sit præg på den videre udvikling inden for de lokalhistoriske arkiver i Danmark.

Hans H. Worsøe.

Nordisk Arkivkundskab under redaktion af Harald Jørgensen.
Nr. 1. Konservering og restaurering af arkivmateriale. København
1972. 40 s., 8 ill., 18 kr.

Med dette hæfte indledes en serie arkivlitteratur, der er beregnet på undervisning af nordiske arkivfunktionærer. Hermed imødekommes et behov, der er blevet mere og mere påtrængende i de nordiske arkiver. Arkivpersonalet er vokset i antal, og der har i hvert fald i det sidste årti været en betydelig gennemtræk i arkivarstillingerne med det resultat, at den tidligere sokratiske undervisningsform ikke længere kan hamle op med undervisningsbehovet. Med henblik på at tilvejebringe et grundlag for arkivundervisningen har der været planer om at skabe en nordisk arkivhåndbog, men planerne har ikke kunnet realiseres, bl.a. fordi man ved de forskellige nordiske arkiver mente, at forskellene var for store inden for de nordiske landes administration og dermed arkivdannelse. Også den store investering af arbejdskraft til dette arbejde veg man tilbage for. I denne situation har landsarkivar Harald Jørgensen fundet en fortræffelig udvej for alligevel med tiden at få skaffet en art arkivhåndbog til veje, idet han nu som redaktør har påtaget sig at udgive en række hæfter, der behandler forskellige arkivalske problemer. Man skal ikke forvente alle arkivvæsenets problemer behandlet i logisk rækkefølge, men netop derved er denne udgivelsesform velegnet til arkivvæsenets vanskelige situation, hvor manglen på forarbejder og på arbejdskraft stedse har fået tanken om en arkivhåndbog til at virke utopisk. Her kan man tage et emne ad gangen afhængigt af, hvem der med specialviden på et bestemt område har tid til at skrive en sådan redegørelse. Endvidere stiller serien med sin foreløbige karakter ikke samme krav om endegyldige redegørelser som en arkivhåndbog. Hæfterne er mere at opfatte som arbejdsinstrumenter, der kan danne grundlag for undervisning og forhåbentlig ægge til debat og uddybning af problemerne.

Det er ikke hensigten med denne omtale at give en egentlig anmeldelse af det nu udkomne hæfte, men dets indhold skal dog kort præsenteres. Emnet er Konservering og restaurering af arkivmateriale, og Harald Jørgensen står selv som hovedforfatteren. Fremstillingen består først og fremmest af en redegørelse for det danske arkivvæsenets metoder med hensyn til restaurering og kon-

servering af papirdokumenter, pergamenter, segl, kort og tegninger, protokoller og arkivbind. Hæftet afsluttes med en oversigt over kapaciteten i de nordiske arkivers konserveringsværksteder. I de tilfælde, hvor de øvrige nordiske lande anvender andre metoder end de, der anvendes i Danmark, har de pågældende arkivvæsener selv udarbejdet supplerende redegørelser, der er føjet ind i fremstillingen. Det nordiske samarbejde, der her er etableret, vil jo nok arte sig forskelligt alt efter emnet. Ved behandlingen af emner, hvor de indbyrdes forskelle er store, må løsningen være, at hvert arkivvæsen udarbejder selvstændige hæfter.

Trods glæden over dette Nordisk Arkivkundskabs første hæfte – et hæfte som forhåbentlig efterfølges af utallige andre – dog et enkelt hjertesuk: 18 kr. er en høj pris for 40 sider. En billigere teknik, som for eksempel offset eller rotaprint ville være fuldt ud tilfredsstillende.

Birgit Bjerre Jensen

Island, Færøerne og Grønland

Et eksempel fra Thorkelins arkivregistraturer

AF BIRGITTE DEDENROTH-SCHOU

Grímur Jónsson Thorkelin, der var leder af Gehejmearkivet fra 1791 til 1829 udarbejdede i årene fra sin embedstiltrædelse til o. 1805 en registratur i fem bind omfattende alle Gehejmearkivets samlinger. Denne registratur med påskriften »Det Kongel. Geheime Archives Registrature« findes nu på Rigsarkivets læsesal som registratur nr. 10–14. Samlingerne i Gehejmearkivet bestod dels af saggrupper som kongelige testamenter, hyldinger, håndfæstninger og recesser, mageskifter m.v., dels af topografisk ordnede grupper, hvor der skelnedes mellem breve vedrørende danske lande som Sjælland og Møn, Fyn og Smålandene, Gotland og breve vedrørende Danmarks forhold til udlandet fordelt på stater – England, Frankrig, Polen osv.¹ Thorkelin bevarede denne gruppeinddeling, der stammede fra den tidligere ordning af arkivet, men han indordnede i disse gamle grupper dels de breve, der var indkommet til Gehejmearkivet under hans forgængere, dels de breve, der var blevet afleveret til arkivet i hans egen embedsperiode. Brevene er som oftest ordnet kronologisk og registreret enkeltvis.

En del af disse samlinger er efter Thorkelins tid blevet opløst og ordnet efter proveniensprincippet bl.a. grupper som Als og Ærø, Bornholmske Documenter m.v., men de fleste ligger endnu inden for den enkelte gruppe i den orden, Thorkelin skabte, og hans registratur er den vigtigste kilde til indholdet af dem.²

Dette gælder bl.a. for samlingen »Island, Færøerne og Grønland«,³ der siden Gehejmearkivets første tid har unddraget sig enhver form for omordning. Særligt ved denne gruppe er, at brevene, som de er registreret og ordnet af Thorkelin mellem 1796 og 1805, er opført i den rækkefølge, i hvilken de er indkommet

¹ Kristian Erslev har i »Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse« (1923) s. 13–16 opdelt Gehejmearkivets gamle samlinger i: A. Kongehuset, B. Statsforfatning og centralstyre, C. Indre forhold, D. Særligt stillede landskaber og Unionsriger og E. Forholdet til udlandet.

² Den seddelregistratur over samlingerne, som Erslev i anførte arbejde bebudede, er endnu langt fra fuldstændig.

³ RA reg. nr. 13, s. 57–82.

til Gehejmearkivet som supplementer til den ældre samling vedrørende Island og Færøerne. Denne »brogede samling«, som William Christensen kaldte den, da han gennemgik den med henblik på afleveringen af arkivalier til Island i 1927,⁴ ligger tilbage uberørt af en ordning efter proveniensprincippet og udgør derved en umiddelbar forbindelse til det ældste Gehejmearkiv og dets måde at ordne brevene på.

V. A. Secher⁵ var af den opfattelse, at brevene i denne samling først var kommet til Gehejmearkivet i perioden mellem 1664 og ca. 1680, da den ikke optræder i den af Christoffer Lindenow, Peder Schuhmacher og Frederik Wolff i 1664 udarbejdede »Designatio Repertorium über die Originalacta in dem Königs Gewölbe und Archivum alhier in Copenhagen«,⁶ men først findes i Thomas Bartholins registratur, som han daterer til o. 1680.⁷ Der er imidlertid et sikkert belæg for, at gruppen har været i Gehejmearkivet allerede i 1676, da den er medtaget i det oversigtsprægede »Register ofwære de Brefer og Documenter som fandtes udi forige Rigsantzeler Griffenfelds Cammer ved Cantzeliet og det lidet Cantor dernest ved«, som Johan Worm, sekretær i Danske Kancelli, senere assessor i Rentekammeret⁸ efter befaling udfærdigede den 24. april 1676. I samme pakke i Gehejmearkivets arkiv, hvor denne oversigt findes,⁹ er desuden i to eksemplarer en registratur over gruppen Island og Færøerne, der utvivlsomt er før-Bartholinsk, idet der her er anvendt 1664-registraturens måde at nummerere dokumenterne på, nemlig bogstav plus tal, hvor Bartholin kun anvender tal. Samlingen er desuden væsentligt mindre, end den fremtræder i Bartholins registratur. Der findes i denne pakke også registraturer over andre særlige grupper, såsom Fyn og Smålandene, Nordjylland, Christian II's handel, domme og forpligtelser, håndfæstninger og recesser osv., der ikke er medtaget i 1664-registra-

⁴ Arkivvæsenets arkiv. Varia nr. 377. Arkivalier vedrørende arkivudvekslingen med Island 1904–05, 1908–09, 1925–28.

⁵ Vejledende arkivregistraturer I. Danske Kancelli. (1886), s. 173.

⁶ RA reg. nr. 4.

⁷ RA reg. nr. 8. Om dateringen af denne se nedenfor.

⁸ A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie. (1884), s. 171.

⁹ Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Gehejmearkivet 4.34. Ca. 90 hæfter med designationer fra Peder Reedtz' og Griffenfelds tid overvejende TKUA, ca. 1660–ca. 1700.

turen. Måske har de ikke været helt færdigregistrerede ved »udgivelsen« af Gehejmearkivregistranten fra 1664 i forbindelse med overleveringen af arkivet til Peder Schuhmacher.

A. D. Jørgensen mener,¹⁰ at så godt som alle registraturerne over de enkelte samlinger går tilbage til ordningen efter overflyttelsen af det gamle rigsarkiv fra Folen på Kalundborg slot til Københavns slot i 1582. Han omtaler, at det var danske sekretærer, der ordnede de indenlandske breve, som til dels blev liggende i kancelliets kældre, mens to sekretærer i Tyske Kancelli registrerede de udenlandske akter og alt, hvad der vedkom kongernes ret i Norge, hertugdømmerne m.v.

Denne ældste kendte registratur over Island og Færøerne, således formentlig fra Griffenfelds tid, kan da også ret godt karakteriseres ved at indeholde breve, der vedrører kongens ret til disse to bilande. Den består af 15 numre fra A 1 til P 15 samt et unummereret tillæg, i alt dækkende perioden 1418 til 1649. De første 9 breve er opført i kronologisk orden og omfatter årene 1524–1567; derefter følger K 10, der bærer den lidet oplysende tekst »Findes udi en Eske adskillige pergamentdsbreffue som ere schreffuene paa Islendiske och mand dennem ey kand forstaa«. L 11 er »en Convolut tilhobe bundene koning Friederiches handel med de Lötzer om dend Suoffuel handel paa Island«, og M 12 en skrivelse til Christian III om det islandske landstings dom over biskop Are Jonsen fra 1551, hvorved dennes gods tilfaldt kongen. N 13 og O 14 optræder begge under gruppen Norge i registraturen fra 1476 over breve på slottet i Kalundborg,¹¹ mens P 15 er en Christian IV-forordning fra 1595 og det unummerede supplement 4 samlinger af hyldingsbreve fra Island og Færøerne udfærdiget til Frederik III 1649. Gruppen synes således oprindeligt at have været en række kronologisk ordnede breve, der siden er blevet suppleret andetsteds fra. Set som helhed består den af hyldingsbreve til danske konger fra 1419, 1524, 1551 og 1649 foruden breve vedrørende lensmænd og biskopper, islændingenes svar på Christian III's kirkeordinans af 1537 m.v. Brevene angående Steffen Loitz' ret til at opkøbe svovl på Island vedrørte Frederik II's åbne brev af 3. juli 1560,¹² hvorefter ingen andre

¹⁰ A. D. Jørgensen: Peter Schuhmacher Griffenfeld I. (1893) s. 134 f.

¹¹ De ældste danske arkivregistraturer I ved T. A. Becker. (1854), s. 74.

¹² Diplomatarium Islandicum XIII. (1933), s. 500 f.

end de af kongen særligt privilegerede måtte handle med svovl på Island, da dette i princippet var forbeholdt kongen selv.

Det må være o. 1684, at en delvis nyregistrering af Gehejmearkivets samlinger har fundet sted under ledelse af antiquarius regius, Thomas Bartholin, der den 29. august dette år fik bestalling som arkivsekretær ved det kongelige arkiv.¹³ Dette skete efter at arkivet var overflyttet til Rosenborgs kældre og anbragt i lave, transportable egeskabe. Bartholins registratur eksisterer både i en dansk og en tysk udgave.¹⁴ A. D. Jørgensen sætter et spørgsmålstegn ved, at Bartholin skulle være forfatteren, han mener derimod at registraturen må være udarbejdet inden hans embedstiltrædelse, da en sådan opgave ikke udtrykkeligt er nævnt i hans bestalling, som det var tilfældet i Griffenfelds. Der findes i Gehejmearkivets arkiv¹⁵ med Thorkelins hånd en fortegnelse over det, han mente var de ældste registranter over Gehejmearkivets indhold. Her nævner han som nr. 4: Repertorium forfattet af Thomas Bartholin, Arnas Magnæus og Frederik Rostgaard, og som nr. 5: Item oversat på tysk, og på selve den tyske registrants forside har han skrevet: »Tysk oversættelse af Gehejmearkivets ældre registraturer circa 1684«.

V. A. Secher skriver formentlig på grundlag af dette i den fortegnelse, han i 1890 udarbejdede over Rigsarkivets registraturer om registratur nr. 8: »skal være forfattet af Thomas Bartholin og siden fortsat af Arne Magnusson og Frederik Rostgaard«, og denne tydning forekommer også at være den mest rimelige, da hele registranten er skrevet med den samme hånd, og da der i den her omhandlede gruppe kan konstateres rettelser og tilføjelser med Arne Magnussons hånd. I beretningen fra den kommission, der i 1748 blev udnævnt af Frederik V til arkivets overlevering til Jakob Langebek berettes det, at kommissionen har konfereret alle de i de 24 skabe værende dokumenter med det af Thomas Bartholin forfattede »inventario«.¹⁶

¹³ A. D. Jørgensen: Udsigt, s. 47.

¹⁴ RA reg. nr. 8 (dansk) og nr. 6 (tysk). Sidst registrerede brev fra januar 1684.

¹⁵ Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Gehejmearkivet 4.35. Diverse designationer ca. 1780–1882.

¹⁶ Brev af 21. november 1748. Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer VIII. 3, 1731–79.

Som ovenfor anført må der i perioden mellem registraturen fra Griffenfelds tid og Bartholins registrering være sket en tilvækst til samlingerne, for gruppen Island og Færøerne består nu af i alt 44 numre. Bartholin har indordnet alle brevene i kronologisk rækkefølge, samlet dem i 5 pakker og indlagt dem i skab X, skuffe 3. Alle breve fra den ældre registratur er medtaget bortset fra et enkelt, der vedrørte Shetlandsøerne og således tidligere forkert placeret. På selve brevene er den ældre registraturbetegnelse overstreget og det Bartholinske nummer påført. De nytilkomne breve, der omfatter perioden 1409 til 1616, er foruden flere hyldingsbreve, indkomne skrivelser til kongen fra islandske biskopper og kongeligt udnævnte embedsmænd og vidisser af domme eller originale domme udstedt på Island om udlændinges handel, embedsmænd udnævnt af kongen m.m., de sidste formentlig indsendt kongen til orientering. Kun i få tilfælde er der sammenhæng mellem de enkelte breve; de synes af en eller anden årsag at være bragt ud af deres administrative sammenhæng og er måske som en mindre aflevering fra Danske Kancelli af arkivalier, man ikke længere havde brug for i den daglige administration, overgået til Gehejmearkivet.¹⁷

I de hundrede år, der forløb mellem udarbejdelsen af Bartholins registrant og Thorkelins embedstiltrædelse som gehejmearkivar i 1791 blev der intet gjort for at indordne nytilkomne breve vedrørende Island og Færøerne i samlingen. Gehejmearkivar Hans Gram udarbejdede ganske vist i 1734 en »nyudgave« af den Bartholinske registrant, efter at Gehejmearkivets samlinger i 1720 var overflyttet fra Rosenborg til den nye Gehejmearkivbygning mellem Proviantgården og det Kongelige Bibliotek, men han har stadig kun de 44 numre som Bartholin. Gram har imidlertid nøje

¹⁷ Samlingen lå ikke ganske ubenyttet hen. Den 11. marts 1702 anmodede kongen gehejmearkivar Rostgård om at udlåne følgende dokumenter til brug for overkammersekretær Dose og arkivsekretær Arne Magnussen fra gruppen Island og Færøerne: nr. 33 Christian III's instruks medgivet Otto Stigsen til Island 1551 og nr. 38: Frederik II's aftale med familien Loitz om svovlhandelen på Island 1561–64. (Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivet. VIII. 72. Fortegnelse over udlån fra Gehejmearkivet 1664–1778). Disse breve er formentlig blevet gennemset af Arne Magnusson før hans rejse til Island samme år som kongens kommitterede for at undersøge forholdene omkring handelen på Island. (Jón Adils: Den danske monopolhandel på Island 1602–1787. (1926), s. 168 f.).

gennemgået brevene, for han giver i de fleste tilfælde en anden og mere fyldestgørende regest end Bartholins.¹⁸

I 1775 var der dog kommet flere breve til. 14. december 1775 skriver den kommission, der var blevet nedsat af kongen den 18. november med henblik på overlevering af Gehejmarkivet til Gerhard Schøning, at følgende breve vedrørende Island og Færøerne var »til overs« i skab X, skuffe 3: Norges råds brev af 1505, at Kay v. Ahlefeldt ikke længere skulle beholde Island i forlening; to breve, det ene fra 1426 om englændernes voldsomheder på Island; et brev givet Mads Lampe og Anders Jude, at handelen på Island var overladt til dem fra 1569 samt endelig et brev fra Theod. Martini på Island til Dr. Peder Palladius fra 1550.¹⁹ Kun det første brev er kendt fra en tidligere registratur, idet det er medtaget i en »Registratur over breve i det lille bord på kancelliet på København« fra kong Hans' tid.²⁰

De her nævnte breve var imidlertid ikke de eneste, der var til overs i forhold til de forhåndenværende registraturer. Da Thorkelin i 1805 havde afsluttet sin registratur over Gehejmarkivets gamle samlinger, viser en sammenligning af denne med Bartholins og Grams, at der var sket betydelige afleveringer til Gehejmarkivet i den mellemliggende periode.

Thorkelins registratur over den her behandlede gruppe, der i modsætning til de tidligere også omfatter Grønland, falder i fem afsnit, en hovedgruppe bestående af 44 numre svarende til Bartholins og Grams, 3 supplementer på henholdsvis 22, 55 og 6 numre samt til slut en rent grønlandsk gruppe på 12 numre. Der er således tale om en langt større samling end den tidligere.

Thorkelin fremhæver adskillige gange i beretninger til Danske Kancelli, hvor mange dokumenter, der henlå fuldstændig uordnede ved hans embedstiltrædelse. I et brev af 6. juni 1800 anfører han, at hverken i Grams eller Langebeks tid som gehejmarkivarer blev der udrettet noget for at bringe orden i arkivet. Gehejmarkivar Voss var den første, der søgte at rydde op. Alligevel fandt Thorkelin i 1791 »heele Vognmandslæs af Stats Papierer og Diplomer opdyngede på Gulvet i Pakker for største deelen af blan-

¹⁸ RA reg. nr. 9.

¹⁹ Arkivvæsenets arkiv. Gehejmarkivets embedspapirer. VIII. 3, 1731–79.

²⁰ De ældste danske arkivregistraturer bd. V ved William Christensen. (1910), s. 20.

det Indhold, som fordredes for at kunde bringes ind i et brugbart Repertorium at skilles ad og derpaa under visse Rubra i Hensyn til Handling, Sted og Tid«. ²¹ Senere kom mere til, både i 1793 og 1794 meddeler han i sine årsberetninger, at store mængder papirer var indkommet til Gehejmearkivet, dels fra hoffet på Christiansborg, dels fra Det Udenlandske Departement. ²²

Allerede i 1796 synes den første oprydning i arkivalierne at være tilendebragt, da Thorkelin i dette år har udarbejdet en alfabatisk oversigt over hele Gehejmearkivets indhold med angivelse af, i hvilke skabe man kunne finde de enkelte samlinger. Island og Færøerne er angivet som stikord med henvisning til, at akter vedrørende disse landes »regering, indretning og beskaffenhed i årene 1409 til 1649« findes i skab 21. De nævnte årstal antyder, at gruppen ikke på dette tidspunkt var færdigregistreret, da den indeholder breve helt op til 1745. Udarbejdelsen af registraturen over netop denne gruppe er ikke udtrykkeligt nævnt i Thorkelins indberetninger til Danske Kancelli om det årlige arbejde i arkivet, men den må være udarbejdet inden begyndelsen af 1805, idet han i sin årsberetning fra september dette år skriver, at han året i forvejen var blevet færdig med at gennemgå det egentlige såkaldte Gehejmearkiv og nu var påbegyndt en registrering af Gemeinschaftliches Archiv. ²³

Med hensyn til hovedgruppen i samlingen Island, Færøerne og Grønland, der som anført i lige linie går tilbage til Bartholins tid, har Thorkelin kun lidt at tilføje. For størstedelens vedkommende er der verbaloverensstemmelse mellem hans og Grams register. Han har dog gjort sig den ulejlighed for hvert brev ikke alene at anføre årstal, men også helgendagen eller anden datoangivelse. Først med Supplementum I begynder Thorkelins egenhændige registrering af senere tilvækst til arkivet. Foruden de fire breve, der som ovenfor nævnt var til overs i 1775, består denne del af 4 breve angående Esge Billes forlening med Færøerne, enkelte tilsyneladende tilfældigt sammenbragte kongebreve til enkelt-

²¹ Brev af 2. november 1810. Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 5, 1800–20.

²² Breve af 14. september 1793 og 16. juni 1794. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 4, 1780–99.

²³ Gehejmearkivets embedspapirer VIII. 4 og VIII. 5.

personer fra Christian III's og Frederik II's tid samt endelig otte domme udstedt på Island af ren lokal interesse.

Vender vi os nu mod Supplementum II ses det, at en meget væsentlig del af denne gruppes 55 numre er kommet til Gehejmearkivet som en aflevering fra Det Udenlandske Departement i slutningen af det 18. århundrede. Hele denne del vedrører spørgsmålet om udlændinges ret til handel og fiskeri ved Island, Færøerne, Grønland og Spitzbergen i perioden fra Christian III's tid frem til o. 1750.

At en del af de pågældende akter endnu henimod slutningen af det 18. århundrede befandt sig i Tyske Kancellis arkiv, ses af en alfabetisk oversigt over dette arkivs indhold »Repertorium Archivi«, der indeholder omtale af breve helt op til år 1759.²⁴ Her omtales mange af de breve, der genfindes i Thorkelins Suppl. II, bl.a. »Intercessionalis wegen der Handel nach Island von Lübeck, Bremen und Hamburg de Anno 1567–1604«, »Das commercium nach Island betreffende Sachen de Anno 1545 bis 1645«, »Die den fremden Nationen unter Island und Ferrøe verbotene Fischerey und Handlung betreffend« og »Grønland et Spitzbergen. Documenta den Wallfischfang daselbst und den Handel betref.«

En nøjere angivelse af en del af disse overskrifters indhold findes i Tyske Kancellis arkiv under overskriften »Specifikation derjenigen Briefschafften welche unter der Rubrique Island in dem königl. deutschen Archiv befindtlich sein«, skrevet med arkivsekretær i Tyske Kancelli 1713–31, Hans Henrik Bergaus hånd.²⁵ De fleste af de her nævnte brevsamlinger kan genfindes i Thorke-lins registratur, bl.a. »Handlung zu Coldingen in puncto gravaminum so die hamburger wieder den Voigt auf Island Otto Stigissen vorgebracht de anno 1545 usque 1550« (svarende til Suppl. II nr. 20), »Biscayer Sachen den Wallfischfang betreffend 1615« (svarende til Suppl. II nr. 14), »Einige Schiff Pässe für die Islands-fahrer so nach expirirung der Zeit wieder eingeliefert werden de anno 1586 usq. 1604« (svarende til Suppl. II nr. 25). I flere til-

²⁴ RA reg. nr. 132 b. I indledningen til Vejledende Arkivregistratur XI. Tyske Kancelli II. ved Arthur G. Hassø og Erik Kroman. (1962) dateres denne til o. 1760. Den menes forfattet af arkivsekretær ved Tyske Kancellis arkiv Christian Rudolf Scharffenberg.

²⁵ Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Tyske Kancellis arkiv 2.13. Diverse registraturer m.v. III.

fælde er Bergaus betegnelser noget mere oplysende end Thorkelins, og flere af de arkivalier, Bergau nævner, er overhovedet ikke kommet med i Thorkelins registratur, skønt det efter en nærmere undersøgelse af pakkerne i egeskab 42 viser sig, at de ligger i samlingen. I Suppl. II findes der nemlig et antal »blandingspakker«, hvor man kan finde originaldokumenter og kopier af breve, man ikke med nogen rimelighed kunne have forventet at finde her ud fra Thorkelins registrering af dem.

Suppl. II nr. 2, der af Thorkelin kaldes »En Samling af af-copierede Documenter om De Engelskes Handel og Fiskefangst i Island og omkring dets Kyster fra 1404 til 1699, det meste af Engelske Archiver« viser sig nok at indeholde en del kopier af breve fra Bibliotheca Cottoniana m.m. udført af Thorkelin selv, men ind imellem disse skjuler sig originale breve fra Elizabeth I til Christian IV, koncepter og kopier af udgåede skrivelser fra Tyske Kancelli ikke alene vedrørende englændernes handel ved Island, men også andre udlændinges. Et papirhæfte med betegnelsen »Argumenta so aus den Alten Acten und Documenten gezogen betreffend die für Fremde Nationes unter Island und Ferröe verbothene Fischerey und Handlung . . . Cum Rescripto an Secretaire Hannecken nach Holland gesandt 1699« er en undersøgelse af de gamle traktater for at finde belæg for Norges ret til herredømmet over Nordhavet. Den direkte årsag til, at gesandten Anton Günther Hannecken fremlagde disse argumenter for hollænderne, var beslaglæggelsen af et hollandsk fartøj, der havde handlet ulovligt ved Færøerne.²⁶ Endelig findes i pakken et originalnotat fra o. 1544 med Anders Billes hånd og et brev fra 1562 til Frederik II fra Johan Friis.

Det dokument, der i Thorkelins registratur angives som værende Suppl. II nr. 5 a har i virkeligheden nr. 5, mens den pakke, der bærer betegnelsen nr. 5 a slet ikke har sat sig spor i registraturen. Den bærer et omslag med titlen »Fiskeri langs de Norske Kyster« (med Thorkelins hånd), en senere hånd har tilføjet »samt under Island, Grønland og Spitzbergen« og indeholder såvel originale indkomne breve som koncepter og kopier af udgående breve

²⁶ Arnold Ræstad: Kongens Strømme, Kristiania 1912, s. 256–257. Jvf. RA TKUA Nederlandene B 119. Gesandtskabsrelationer 1699.

vedrørende hvalfangsten ved Grønland og Spitzbergen især i Christian IV's tid.

Nr. 9 med betegnelsen »Samling af Documenter angaaende Handelen og Fiskerie på Island fra Kiöbenhavn Jylland og Holstein fra 1552 til 1668« hører også til de pakker, hvor man kan finde en sær blanding af breve, der egentlig hørte hjemme ikke kun i Tyske Kancelli, men også i Danske Kancelli og sandsynligvis også i private arkiver, breve, som ved flere konkrete anledninger må være udtaget af disse, men ikke senere er vendt tilbage i deres rette sammenhæng. Ligesom i de ovennævnte pakker kan her findes originale indkomne breve, heriblandt et par vildfarne anbefalingskrivelser fra Bremens råd (der ellers er samlet i Suppl. II nr. 15), enkelte originale udgående skrivelser, bl.a. et brev fra Frederik II til Børge Trolle 1556 samt en del afskrifter.

Nr. 17, der skulle indeholde »Tre Documenter om de Engelskes Handel i Island 1539, 1631, 1666«, indeholder såvidt kan ses ingen breve fra de to sidstnævnte år, men til gengæld to originalbreve fra Christian III til Esge Bille fra 1551 foruden en lang række originale indkomne skrivelser fra Hamborgs borgmestre og råd vedlagt breve fra hamborgske Islandsfarere til rådet fra årene 1563–1566²⁷ foruden nogle breve af blandet indhold spredt ud over perioden 1540 til 1589.

Der kunne nævnes flere eksempler på sådanne helt oplagte uoverensstemmelser mellem Thorkelins registratur og det faktiske indhold af pakkerne; således er nr. 16 indeholdt i pk. nr. 18 a og omfatter ud over det, Thorkelin angiver, breve fra Hamborg 1588–1589 og en kopi af en skrivelse fra Christian IV fra 1631. Det skulle imidlertid hermed være godtgjort, at samlingen som registreret af Thorkelin dækker over meget mere end registraturen umiddelbart kunne give anledning til at tro. Denne er ikke engang så udførlig som den oversigt, der i begyndelsen af det 18. århundrede var udarbejdet af Tyske Kancellis arkivar, Hans Henrik Bergau.

²⁷ Disse breve er især anmodninger om tilladelse til at besejle enkelte havne på Island. Frederik II havde genoptaget den praksis, der havde været gældende til 1490, at alle, der ønskede at besøge Island, først måtte indhente kongelig tilladelse til det. Island, Færøerne og Grønland hørte som skatlande under kongens fadebur, således at alle indtægter af disse øer indgik direkte i kongens kasse. (Jón Adils: *anf.arb.* s. 33).

Nr. 26 a&b indeholder de yngste breve i samlingen, nemlig akter fra 1740–42 samt enkelte fra 1745 angående en sag om seks hollandske skibe, der var blevet opbragt og ført til København, fordi de havde fisket ved Island. Dette førte til en længere brevveksling og forhandling mellem Danmark og Holland, hvor der på grundlag af de gamle traktater opregnedes argumenter for og imod den dansk-norske konges ret til i folkeretslig forstand at forhindre fremmede skibe i at fiske i betydelig afstand fra kysten. Fra dansk side blev stadig hævdet, at de dansk-norske konger havde højhedsretten over hele Nordhavet fra Grønland over Island til Spitzbergen, der efter klassisk opfattelse var at betragte som et stort indlandshav. Det blev fremhævet, at denne højhedsret tidligere var blevet anerkendt ikke alene af England og Skotland, men også af Generalstaterne selv.²⁸

Eksempler på opregninger af argumenter, der kunne anføres i denne sammenhæng, findes også andetsteds i Thorkelins Suppl. II. Den 29. september 1740 anmodede oversekretæren i Tyske Kancelli, H. Schulin gehejmearkivar Hans Gram om på grund af den her nævnte sag at fremdrage argumenter »wegen der für frembde Nationes unter Island und Ferroe verbothene Fischerey und Handlung«, helst med udførlige henvisninger til traktater og dokumenter, så hollænderne selv kunne forvisse sig om rigtigheden af påstanden.²⁹ Grams svar til Schulin af 12. januar 1741 og den samling af dokumenter, han i denne forbindelse afskrev, findes som Thorkelins Suppl. II nr. 1. De afskrevne dokumenter dækker perioden 1294 til 1661; de er kopieret efter Thomas Rymers store værk »Foedera, conventiones, literæ et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliæ et alios quosvis imperatores etc.«, der udkom fra 1704 til 1735, efter originaler i »Archivis Regiis« samt efter »gamle copier«; desuden er der længere uddrag af Arild Huitfeldts Danmarckis Rigis Krønike. Samlingen af argumenter slutter med en udskrift fra et af den tyske videnskabsmand Herman Conrings skrifter benævnt »Bericht wie es mit dem Rechte der Engländer Fischereyen auff der Norwegischen und Isländischen See eigentlich bewandt«. Afskriften angives som foretaget ud fra den trykte udgave af Conrings værker udkommet i Braunschweig 1730,

²⁸ A. Ræstad: *anf.arb.*, s. 150 f., s. 256 f.

²⁹ Arkivvæsenets arkiv. Gehejmearkivets embedspapirer. VIII. 3, 1731–79.

men som Grams bilag XX findes, hvad han angiver som værende Conrings originalmanuskript, idet han bygger på nogle håndskrevne tilføjelser i manuskriptet, bl.a. dateringen Helmestadij 24 Decemb Aō 1669. Hans Gram anfører i den oversigt over dokumenterne, han vedlægger sit svarbrev til Schulin, at samme originalmanuskript er »ex Capsis Manuscriptorum Bibliothecæ Regiæ, hvor jeg ikke end just erindrede, at det hafdes«. ³⁰

Herman Conrings beretning findes også afskrevet andetsteds i Suppl. II som nr. 6 indbundet sammen med nr. 5 b, der er en anonym og udateret kommentar til hans udredning kaldet »Kort Relation om Engelske Fiskfang under Island oc hvad derom udi wores danske historier findes«. Det har ikke været muligt at finde omtale af dette skrift, men det kunne tænkes at være udarbejdet i en konkret anledning, muligvis 1699 eller 1740–42. Det yngste omtalte dokument er fra 1661.

Foruden Hans Gram udarbejdede retshistorikeren Chr. Ludwig Scheidt i 1741 en »Deduction derer Gerechtsahmen der Crone Dännemarck und Norwegen über den Fischfang und die Schiffart in der Nord See Gesetze zu machen« med bilag fra lit. N til HHHH omfattende afskrifter af dokumenter fra årene 1294 til 1682. (Suppl. II nr. 3 og 4). Mens Gram lod aktstykkerne tale for sig selv, er Scheidts juridiske og historiske udredning ifølge Ræstads vurdering en temmelig ukritisk gennemgang af kilderne. Begge undersøgelser var beregnet til brug for den danske envoyé i Haag, Nicolais Griis i hans forhandlinger med den hollandske regering angående hollændernes ret til at fiske ved Island og Færøerne. ³¹

Endelig findes i Suppl. II som nr. 15 endnu en længere beretning om islandske handelsforhold. Det drejer sig om Jørgen Klogs og Peder Keysons betænkning om et handelskompagni på Island af 29. oktober 1704 stilet til »samtlige Hans Kongelige Majestæts tilforordnede i Commercekollegiet«. ³²

Langt den største del af de her nævnte eksempler fra Suppl. II

³⁰ Herman Conring fik 23. januar 1669 af Frederik III bestalling som lønnet »råd«. (A. D. Jørgensen: Peter Schuhmacher Griffenfeld I, s. 477).

³¹ Ræstad: anf. arb., s. 257. Jvf. Nicolais Griis' Relationes aus Holland. RA TKUA Nederlandene B 169, B 170.

³² Om dette se Jón Adils: anf. arb., s. 171.

har vedrørt de fremmedes tilladelse til handel ved Island, Grønland, Spitzbergen. Disse akter må formodes at være udplukket fra deres rette sammenhæng i Tyske Kancelli i konkrete anledninger, henlagt som skabssager under rubrikken Island for derefter i slutningen af det 18. århundrede at blive afleveret til Gehejmearkivet.

Men der findes også en del af Suppl. II, knap 20 numre, som ikke kan ses at have nogen forbindelse med Tyske Kancelli. De må formodes at være breve indgået til eller koncepter og notater udfærdiget i Danske Kancelli. Heriblandt kan nævnes Poul Stigsens brev til Frederik II om handelen med svovl fra 1560 og en lang række registre og oversigter over de kongelige indtægter af Island.

Det kan vel tænkes, at der også i løbet af det 18. århundrede undertiden har fundet afleveringer sted fra Danske Kancelli til Gehejmearkivet af ældre akter, der ikke længere havde praktisk betydning. Erslev omtaler da også,³³ at der ved Langebeks tiltræden som gehejmearkivar henlå store mængder af uregistrerede breve stammende dels fra kancellierne, dels fra sjællandske adelsarkiver. Muligvis er disse først blevet registreret ved Thorkelins store oprydningssarbejde i arkivet. William Christensen mener i hvert fald, at det er sandsynligst, det er sket efter Langebeks egen tid.³⁴

Alle breve i Suppl. III vedrører specielt Færøerne. Mest interessant er nr. 6, der indeholder originaler og koncepter til kongebreve om handelen på Færøerne i perioden 1533 til 1674. Den særlige gruppe »Grønland« sidst i Thorkelins registratur omfatter ikke, som det er fremgået af ovenstående, alle dokumenter i sam-

³³ Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, s. 4. En del af de sjællandske adelsarkiver, bl.a. breve tilhørende Esge og Anders Bille, der henhodt i brevkister i Fru Kirke, blev efter Københavns brand i 1728 overført til Gehejmearkivet, men de blev ikke her holdt samlet. (Erslev: Repertoriet 1. rk. bd. IV s. 109 og Vejledende Arkivregistratur VIII. Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet ved Erik Kroman (1948), indledningen).

³⁴ Repertoriet 2. rk. bd. VIII, s. 509. Da hele registraturen er skrevet med samme hånd – antagelig registrator Peder Jacob Hygoms – er det sandsynligst, at den er forfattet inden 1805, da Thorkelin berettede, at Gehejmearkivregistraturen var færdig. Der kan derfor formodentlig ikke være tale om den aflevering fra Danske Kancelli til Gehejmearkivet, der fandt sted i 1811 som resultat af forhandlingerne i kommissionen af 21. august 1804 til undersøgelse af en ny fordeling af arkivernes indhold. (V. A. Secher: anf. arb., s. 80).

lingen, der vedrører Grønland. I Tyske Kancellis arkiv³⁵ findes en fortegnelse over dets dokumenter om Grønland og Spitzbergen inden afleveringen til Gehejmarkivet, og af dennes otte punkter fremgår det, at der er tale om de breve, der nu ligger i Suppl. II nr. 5 a, bl.a. »Octroy auf Grönland und Spitzbergen für Johan Been in Hamburg auf 10 Jahre de Anno 1643«. De breve, Thorke- lin har anbragt under overskriften »Grønland«, må da formodent- lig være kommet andetsteds fra.

Det har været hensigten med denne lille oversigt at finde tilbage til grundstammen i en af de gamle samlinger i Gehejmarkivet samt vise, hvorledes den gradvis er blevet forøget ved afleveringer fra kancellierne. At samlingen ikke udelukkende omfatter indkomne breve til Danske Kancelli, overvejende hyldingsbreve, som V. A. Secher anfører,³⁶ er med al tydelighed konstateret. Gruppen om- fatter også sager, der efter proveniensprincippet rettelig hørte hjemme i Tyske Kancelli, i Kommercekollegiet og i diverse privat- arkiver. Men det har tillige været hensigten at pege på, at særdeles interessant og helt originalt materiale kan findes bag Thorkelins meget kortfattede og overfladiske registrering af større grupper af arkivalier, materiale, der af samme årsag kun er udnyttet af få, skønt det drejer sig om en samling af helt central betydning for de tre bilandes historie og dansk handelspolitik frem til ca. 1750.³⁷ V. A. Secher skriver: »Thorkelin savnede fuldstændig kendskab til admi- nistrationens forretningsgang og dermed evnen til at få nøjere for- ståelse af sammenhængen mellem de akter, han modtog«,³⁸ og når man nøjere gennemgår indholdet af denne gruppes Suppl. II, må man give ham ret. Der er her tale om en helt tilfældig sam- menblanding af arkivalier fra forskellige arkivfonds selv inden for

³⁵ Arkivvæsenets arkiv. Arkivregistraturer. Tyske Kancellis arkiv 2.11. Di- verse registraturer m.v. I.

³⁶ Anf. arb., s. 173. V. A. Secher henviser her tilsyneladende til den før- Thorkelinske samling, idet han kalder den Island og Færøerne 1409–1649, men han må antagelig mene den Thorkelinske samling, da han angiver den som bestående af 25 pk., hvilket svarer til de nuværende 5 pk. og 16 æsker, hvoraf enkelte indeholder mere end én pakke.

³⁷ Dele af samlingen er benyttet af Sune Dalgård: Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660. (1962), af A. Ræstad: anf. arb. og af Jón Adils: anf. arb. Breve indtil 1513 er omtalt i Repertoriets 1. og 2. rk. Enkeltvis registrerede breve er aftrykt in extenso i Diplomatarium Islandicum.

³⁸ Anf. arb., s. 81.

de enkelte pakker, og indholdet af disse er kun løseligt angivet. Thorkelin udførte et meget stort arbejde ved at gennemregistrere alle Gehejmearkivets gamle samlinger, men en del af det bærer tydeligt præg af at være hastværksarbejde.

For fuldstændighedens skyld skal her kort omtales, hvad der er sket i samlingen »Island, Færøerne og Grønland« siden Thorkelins tid. Allerede hans efterfølger som gehejmearkivar, Fin Magnussen, dannede et Suppl. IV, idet Gehejmearkivet i 1837 fra Danske Kancelli modtog et manuskript indeholdende kongelige forordninger og missiver samt Altingets anordninger og domme angående Island, der oprindeligt havde hørt hjemme i det islandske stifts- amts arkiv.³⁹ Dette er atter igen fjernet fra samlingen, da det i 1904 blev afgivet til det islandske landsarkiv. Som eksempel på tilvækst til samlingen kan desuden nævnes grosserer Knudtzons papirer vedrørende Island og handelen på Island i begyndelsen af det 19. århundrede.⁴⁰

Så sent som i William Christensens tid er nyt føjet til, idet han valgte at anbringe et brev fra 1561, der var kommet til Rigsarkivet som en aflevering fra Justitsministeriet, i denne samling som nr. 37 b. Han har også oprettet et Suppl. III nr. 5 c, hvor et brev fra Topografisk Samling på papir, Færøerne er overflyttet hertil.

I 1927 blev et større antal breve udtaget af samlingen i forbindelse med en større arkivaflevering til Island. Ved denne aflevering indtog Kristian Erslev og rigsarkivar L. Laursen den holdning, at arkivalier, der måtte siges at være af lige stor betydning for begge lande, skulle forblive i Rigsarkivet, mens de kunne tiltræde en aflevering af arkivalier, der overvejende eller alene vedrørte Island.⁴¹ Som følge heraf besluttedes det fra samlingen »Island, Færøerne og Grønland« at udlevere domme vedrørende enkelte islændinge, nogle breve stilet til kongen om interne islandske forhold samt de ovenfor under Suppl. II nævnte fortegnelser og jordebøger over kongelige indtægter af Island.⁴²

³⁹ Om dette se Meddelelser om Rigsarkivet med provinsarkiverne for årene 1901–05. (1906), s. 23.

⁴⁰ Peder Christian Knudtzon (1789–1864) ejede et af de største rederier af fiskefartøjer ved Island. (Dansk Biografisk Leksikon XIII s. 3 f.).

⁴¹ Arkivvæsenets arkiv. Varia. pk. 377.

⁴² For nøjere specifikation se RA reg. nr. 167.

Om indsamling af historiske beretninger i et administrativt system

AF WILHELM VON ROSEN

I forbindelse med de forandringer i ministeriernes ressortforhold, der ofte finder sted ved et regeringsskifte, og måske især, når disse forandringer indbefatter oprettelsen af nye ministerier, sker der meget, som er af interesse for administrationshistorikeren. Men der handles hurtigt i disse situationer, og bl.a. derfor aflejrer der sig utilfredsstillende lidt materiale i de offentlige arkiver til belysning af de overvejelser og interesser, som gør sig gældende.¹

For at prøve at få dette forhold rettet op for så vidt angår det den 11. oktober 1971 dannede ministerium for forureningsbekæmpelse^{1a} iværksatte Rigsarkivet i 1972 en indsamling af beretninger fra en række embedsmænd, som ved deres placering og impliceringsgrad måtte formodes at befinde sig på et højt informationsniveau, hvad angår baggrunden for og begivenhederne i forbindelse med det nye ministeriums oprettelse. Hensigten var at supplere de oplysninger, som vil kunne uddrages af de offentlige og eventuelle private² arkiver, og samtidig at skabe en indgang og introduktion til dette arkivmateriale.³

Undersøgelsen fandt sted inden for rammerne af et *hierarkisk administrativt system* – nemlig centraladministrationens sundheds- og forureningsbekæmpelsessektor – dvs. i et på undersøgelsestids-

¹ J. Numminen anser det for et »faktum, att det inte . . . framställs tillräckligt eller ens tillnärmelsesvis uttömmande skriftligt material om de viktigaste skedena i helt vanliga administrativa händelser och beslut, dvs. om de väsentliga avgörandena i samhällspolitiken.« J. Numminen: »Akterna och verkligheten«, Studier i historisk metode VII. Källkritikens plats i den moderna historieforskningen, Oslo 1972, side 40.

^{1a} Jvf. Bekendtgørelse om ændringer i ministeriernes forretningsområder (ministeriet for forureningsbekæmpelse) nr. 460, 13. oktober 1971; Bilag vedr. ændringsforslag til 3. beh. af forslag til finanslov for 1972–73 ad § 27 Ministeriet for forureningsbekæmpelse, Ministeriets organisation; »Forureningsbekæmpelsen. Den fremtidige centrale organisation«, pjece udg. af min. f. forureningsbekæmpelse, febr. 1972; Bekendtgørelse om miljøstyrelsens opgaver og beføjelser, 27. marts 1972 samt Forslag til lov om miljøbeskyttelse fremsat 18. maj 1972.

punktet fungerende kompleks af besluttende instanser, hvori forbindelse mellem de enkelte led (organer og embedsmænd) *formelt* og retsligt set er karakteriseret ved subordination, idet den underordnedes beføjelser alene er afledt af den overordnedes. – Imidlertid er der lige så vel tale om et *uformelt system*, hvor beslutninger kan påvirkes af personlige relationer, som ikke er led i den formelle struktur, men som går på tværs af denne.⁴ – Det var et af undersøgelsens hovedformål at fremskaffe oplysninger om, hvordan denne uformelle struktur havde fungeret i en konkret situation, hvor den formelle struktur undergik en indgribende forandring.

Det teoretiske synspunkt bag undersøgelsen var altså dette: Dansk statsadministration bygger formelt set på legalitetsprincippet, dvs. at en embedsmands handlinger skal være i overensstemmelse med en fastlagt kodeks af juridiske regler og bestemmelser, der afgrænser hans kompetence. Men reelt og uformelt tilpasser en embedsmand imidlertid i varierende grad sine handlinger efter de givne ydre såvel som personlige omstændigheder, og for så vidt som hans handlinger ikke kan bringes i overensstemmelse med de formelle normer, vil han undgå at nedfælde dem i skriftlig form. Sker dette alligevel, vil det være i form af underhåndsbreve, officøse papirer, »private« breve o. lign., som ikke journaliseres og kun sjældent arkiveres. Antagelig ender kun en mindre del af sådanne papirer hos arkivvæsenet.⁵ De officielle arkiver er derfor utilstrækkelige som referenceramme for embedsmænds faktiske handlinger og i tilsvarende grad utilstrækkelige som kilder til administrativ historie. Det gjaldt således om at fremskaffe et optimalt antal oplysninger om forhold, som i en bestemt forvaltningsmæssig sammenhæng

² Mindst 1 privatarkiv indeholdende papirer vedr. administrationen af forureningsbekæmpelsen vil blive afleveret til Rigsarkivet. Jvf. note 9 ndf.

³ Jvf. Nissen og Poulsen: »På dansk friheds grund«, Kbh. 1963 side 18 om beretningers anvendelse til orientering om forhold, som kendes fra trykte kilder in casu leksikalsk viden om personlige forhold m.m.

⁴ Herbert A. Simon mener således, at ingen formel organisation kan arbejde effektivt uden en tilhørende uformel organisation. Jvf. Herbert A. Simon: »Administrative Behavior«, New York 1957 side 148 samt Poul Meyer: »Offentlig forvaltning«, Kbh. 1970 side 129 ff.

⁵ Sker det, er det et tilfælde, om det bliver i form af personlige embedsarkiver eller private arkiver. Jvf. forf.s artikel: »Breve til embedsmænd«, Arkiv 4. bd. 1972.

kunne siges at falde udenfor de formelle rammer.⁶ Samtidig måtte jeg som undersøger undgå at komme til at påvirke dette administrative systems funktion – der forelå m.a.o. en reel forpligtelse til at være diskret inden for systemets formelle og uformelle rammer.

Efter samtaler med 1 minister og 13 embedsmænd i perioden juni til november 1972 udarbejdedes et sæt beretninger. Da undersøgelsens sigte var administrationshistorisk, blev der ikke indsamlet beretninger fra politikere, ligesom den pågældende minister ikke blev medtaget i undersøgelsen i sin egenskab af politiker. I det følgende skal meddeles nogle af de erfaringer, jeg gjorde under indsamlingsarbejdet; det må dog erindres, at de undersøgte forhold er af temmelig ny dato, og at det var en explicit forudsætning, at beretningerne forblev utilgængelige indtil videre – følgelig har det indsamlede materiale ikke kunnet benyttes til at anskueliggøre enkeltheder i nærværende fremstilling.

Ved undersøgelser af denne art må det tilrådes, at man inden for det system, hvori undersøgelsen skal foregå, finder sig en hjemmelsmand, som man kan henvende sig til med »dumme spørgsmål«. Vedkommende behøver ikke at være således placeret i systemet, at han selv kan formidle særlig indsigt i de forhold, som undersøgelsen vil belyse. – Gennem forskellige mellemlid kom jeg selv i forbindelse med to ikke særlig højt placerede embedsmænd og fik ved deres interesserede bistand en mængde nyttige oplysninger, som det ellers ville have været besværligt at fremskaffe. På den måde fik jeg opbygget den baggrundsviden, som var nødvendig for at kunne indkredse og vurdere de forhold af mere fortrolig og uformel karakter, som det var hovedopgaven at fremskaffe. De to pegede tillige på de embedsmænd, som jeg med fordel kunne henvende mig til, og på de punkter, de pågældende i særlig grad ville kunne belyse.

I forbindelse med samtalerne må man i øvrigt sørge for at få spurgt, om der er andre, hvis viden vil kunne være af betydning for undersøgelsen; men man må være lidt på vagt over for svarene, for der er en tendens til især at foreslå embedsmænd, som i deres vurdering af forholdene ligger på linie med den, man er ifærd med at interviewe. I den her omtalte undersøgelse blev et relativt stort

⁶ Til belysning af mundtlige oplysninger fik jeg i adskillige tilfælde udleveret skriftligt materiale – som regel i kopi.

antal personer interviewet, men der står alligevel nogle embedsmænd tilbage, som ikke blev kontaktet, men som det måske havde været udbytterigt at henvende sig til.

Ved afgrænsningen af den personkreds, som skal interviewes, må det afgørende være, at alle synsvinkler søges repræsenteret. Det ville i et tilfælde som dette sige, at embedsmænd fra alle de ministerier, styrelser, udvalg, råd og kommissioner, som havde haft væsentlig berøring med oprettelsen af det nye ministerium, blev inddraget i undersøgelsen – selvfølgelig helst cheferne, men også andre embedsmænd, som havde været mere direkte involveret uden at være formelle beslutningstagere. Baggrunden for dette kriterium for repræsentativitet i udvalget af interviewede personer er, at opfattelsen af en given administrativ situation og dermed reaktionen på den, må antages at være forskellig fra den ene administrative enhed til den anden, eventuelt afhængig af den måde, hvorpå de enkelte embedsmænd identificerer sig med det administrative apparat og dets enkelte dele.⁷ Hver enkelt beretning repræsenterer kun den interviewede embedsmands synspunkter, ikke hans institution eller det samlede personale. Samlingen af beretninger bør som helhed repræsentere de opfattelser, som er de udslagsgivende personers i de involverede institutioner.

Den arbejdsindsats, som undersøgeren kan afse til opgaven, vil altid være begrænset, og derfor må man på forhånd prøve at vurdere udbyttet af en eventuel samtale med en embedsmand i en institution, som i forvejen er repræsenteret i samlingen af beretninger. Det er imidlertid meget vanskeligt. I almindelighed vil man antage, at en embedsmand er desto bedre informeret om begivenheder og deres baggrund, jo højere i systemet han er placeret. Men selv om en given embedsmand efter alt at dømme skulle være den, der ved bedst besked – ja måske er den, der har truffet en stor del af de beslutninger, undersøgelsen omhandler – så er det mindst lige så afgørende, om den pågældende har sans for det historiske aspekt af sin virksomhed og anerkender det berettigede i undersøgelsen. Det kan undertiden blive nødvendigt for undersøgeren at gøre en og anden interesseret i projektet, for man kommer naturligvis ikke langt, hvis vedkommende blot tænker på at få samtalen overstået; det må dog fremhæves, at jeg generelt har mødt en vel-

⁷ Jvf. Simon op. cit. kap. X, »Loyalties and Organisational Identification«.

villig indstilling, hvilket utvivlsomt hænger sammen med de senere års politiske bestræbelser for at skabe offentlighed i forvaltningen og for i almindelighed at gøre administrationen borgervenlig. Det spiller sikkert også en rolle, at de fleste mennesker finder det morsomt at fortælle om noget, som optager dem, og administrative forhold er naturligvis af betydelig interesse for de fleste embedsmænd.

Alle de embedsmænd, jeg interviewede, fik forelagt en liste over de personer, jeg havde i sinde at inddrage i undersøgelsen, idet jeg dog ikke angav, hvem jeg allerede havde talt med. De fik derved mulighed for at skabe sig en fornemmelse af, hvilke oplysninger der ville indgå i samlingen af beretninger, og kunne da – ved at henvise til at andre vidste bedre besked om dette og hint – begrænse sig til deres førstehandsviden. Når jeg undlod at fortælle, hvilke af de på listen anførte embedsmænd, jeg allerede havde talt med, var det for at undgå, at den, jeg var i færd med at interviewe, skulle kunne identificere dem, der måtte have givet inspiration til de stillede spørgsmål og de heri indeholdte problemstillinger og oplysninger. Det er nu ikke sikkert, at dette lykkedes i alle tilfælde.

Det ydre handlingsforløb og de omstændigheder, som er selvfølgelig for de implicerede, må være én velbekendt, før end højere embedsmænd ulejligen – dels for ikke at spille deres tid, dels fordi samtalerne med disse bør koncentrerer om de forhold, som er centrale. Hvad der skal betragtes som ydre omstændigheder, er naturligvis relativt, men for at være på den sikre side fandt jeg det formålstjenligt at begynde samtalerne nedefra i systemet. Dette har tillige medført, at beretningerne, hvis de læses i den kronologiske orden, hvori de er tilvejebragt, stort set vil bevæge sig fra det mere alment bekendte til det, som kun få ved besked om. Her til bidrager også min redaktion, hvorved oplysninger om ydre omstændigheder blev udeladt af de senere udarbejdede beretninger i takt med min egen voksende fortrolighed med emnet. – I almindelighed må man antage, at de fortrolige oplysninger, man modtager lavt i systemet, også er kendt højere oppe (hvor de til gengæld ikke tillægges nogen særlig betydning), hvorimod det, som f.eks. en minister eller departementschef fortæller, ikke i samme grad vil være kendt længere nede. Begynder man derfor samtalerne nedefra, vil muligheden for ufrivillige indiskretioner over

for dem, som interviewes senere, være mindre og af tilsvarende mindre betydning, hvis de ved et uheld skulle forekomme, end hvis man var begyndt øverst i systemet.

For at bevare den interviewedes nødvendige tillid til ens diskretion, må man som indsamler af sådanne beretninger aldrig konfrontere en interviewet person med en tidligere interviewets udsagn. Derimod kan man udmærket tage sit udgangspunkt i forhold, der – selv om de ikke er alment tilgængelige – heller ikke betegner nogen utilbørlig viden for en »indforstået«. I praksis er det dog ikke let at foretage denne sondring, og man kan f.eks. komme til at gengive et synspunkt, som man selv tror er alment i systemet, men som viser sig at repræsentere en bestemt person eller gruppe af personer – f.eks. et kontor eller en personalekategori. Selv om man vel kun i meget uheldige tilfælde vil have afsløret deciderede hemmeligheder, så vil man have tilkendegivet, hvad andre har oplyst i fortrolighed, og man vil derved have svækket tiltroen til sin diskretionsevne. Kommer man således ubevidst til ved et spørgsmål at afsløre, hvad andre har fortalt, kan man ganske vist fremkalde et skarpt og polemisk svar, som så belyser et eksisterende modsætningsforhold – hvilket kan siges at være en fordel, for så vidt som man måske ellers havde fået en mere udglattende fremstilling, men samtidig risikerer man forsigtighed og tilbageholdenhed på andre områder, der bliver berørt i samtaleløb.

Ønsker man ved et interview at få oplysninger frem om et bestemt punkt, som man har kendskab til fra tidligere samtaler med andre, må man formulere sit spørgsmål meget vagt og i generelle vendinger, man må så at sige cirkle omkring sagen og håbe på »bid«. Man må regne med, at der er nogle, som ikke bider på – enten fordi de ikke har nogen erindring om det pågældende punkt og derfor ikke forstår ens hentydninger, eller fordi de simpelt hen ikke vil fortælle. Man kan ikke »krydsforhøre« uden at have inside information – det ligger i sagens natur; *har* man inside information, kan man altså heller ikke krydsforhøre. Man må nøjes med at bede de pågældende om at fortælle om det-og-det bredt formulerede forhold, og stort set får man besked også om det, man egentlig var ude efter. Dog skal man ikke regne med, at beretningerne kommer til at supplere hinanden og passe sammen perfekt som tænder i tandhjul.

Som hovedregel må man nok sige, at det gælder om at stille så få spørgsmål som muligt, som så til gengæld må være bredt formuleret. For at udfylde eventuelle pauser og komme over døde punkter, hvor den, man taler med, ikke af sig selv fortsætter, men måske forventer spørgsmål eller ligefrem udspørgen, må man forberede spørgsmål. Disse forberedte spørgsmål bør udelukkende tjene til støtte for den pågældendes hukommelse. Man kan også bede om at få uddybet og detaljeret redegjort for noget, som allerede har været omtalt. Præcise spørgsmål kan af de ovennævnte grunde kun i ringe omfang anvendes. En præcis udspørgen kan i øvrigt medføre, at tyngdepunktet i en beretning kommer til at ligge dér, hvor man selv tror, det er – hvilket er metodologisk uheldigt. – De spørgsmål, som blev forberedt til samtalerne i forbindelse med indsamlingen af beretninger om ministeriet for forureningsbekæmpelses dannelse, er blevet lagt ved beretningerne, men de er langt fra alle opklaret deri.

Naturligvis har jeg overfor dem, jeg talte med, fremhævet, at oplysninger til Rigsarkivet betragtes som fortrolige, og at beretningerne vil være utilgængelige efter de for privatarkiver gældende regler, dvs. i 80 år. – De fleste gav i øvrigt udtryk for, at de fandt dette tidsrum for langt. Men man kan vel håbe, at den lange utilgængelighedsperiode er en omstændighed, som får interviewede til kun at tage de mest nødvendige hensyn til deres samtid, når de fortæller.

Mange interviewede fortsætter med at fortælle ofte særdeles interessante ting, efter at samtalen formelt er afsluttet og man har pakket sine notater ned – måske ansporet af at nu er det sidste chance. Man gør derfor klogt i at holde sig rede til hurtigt at tage sine skrivesager frem igen, hvis denne situation opstår.

Ud fra en intuitiv fornemmelse – bestyrket ved et enkelt tidligere forsøg, har jeg ikke anvendt båndoptager. Den vil uundgåeligt påvirke atmosfæren, så at den interviewede snarere end at give en fortrolig beretning under fire øjne, henvender sig direkte og uigenkaldeligt til eftertiden og historien – med alt hvad det medfører af uheldig tilpasning og efterrationalisering. Kun i et par tilfælde har jeg bagefter erkendt, at en båndoptager formentlig ikke havde spillet nogen rolle for samtals forløb, og at den derfor kunne have været praktisk.

Telefoniske henvendelser har været tilstrækkelige til at få mø-

derne i stand. Kun én embedsmand ønskede ikke at medvirke ved undersøgelsen, og kun i to tilfælde fremsattes ønske om en officiel og skriftlig henvendelse fra Rigsarkivet. I to andre tilfælde blev jeg før samtalerne begyndelse bedt om at legitimere mig, hvad jeg den dag uheldigvis ikke var i stand til, men det blev så tilkendegivet, at det ikke gjorde noget.

Samtalerne varede fra tre kvarter til tre timer – de fleste dog omkring en time. En enkelt beretning er blevet til efter tre, hver især lange samtaler. Kun i få tilfælde har de pågældende embedsmænd forberedt sig til samtalen, men én dog så meget, at skriftligt materiale var taget frem og en sekretær parat til at finde mere og til at støtte hukommelsen. I dette og en del andre tilfælde har jeg kunnet få udleveret »skrivebordsskuffemateriale«, som til dels ikke var blevet journaliseret. Det er lagt som bilag til beretningerne.

Det, at beretningerne er blevet til som *mit* referat af andres mundtlige fremstilling, gør det naturligvis muligt, at beretningerne er kommet til at afspejle mine forventninger til de interviewede, så at jeg har hørt og nedskrevet det, jeg ønskede og forventede at høre snarere end det, den interviewede sagde.⁸ Væsentlige misforståelser og eventuelle fordrejninger må dog anses for rettede af de interviewede selv, idet den på grundlag af notater fra samtalen renskrevne beretning så hurtigt som muligt er blevet sendt dem til godkendelse – ofte med supplerende spørgsmål føjet til. Ved oversendelsen må konvolutten mærkes »privat« eller lignende, så at brevet ikke åbnes – og læses – af dem, som åbner den daglige post i de pågældende institutioner. Den returnerede og rettede beretning er lagt sammen med spørgsmålene, notaterne fra samtalen og eventuelle bilag. Hele materialet er endelig placeret i Rigsarkivets Håndskriftsamling.⁹

⁸ Jvf. eksempler på dette hos Henning Poulsen: Et vidne – og 10 journalister, Hilsen til Hæstrup, Odense 1969 side 175 ff.

⁹ Håndskriftsamlingen. Utilgængeligt indtil 2052, idet dog forskere kan få adgang til materialet med tilladelse fra rigsarkivaren og alle i live værende interviewede personer.

Forsøg med accelereret ældning af papir og restaureringsfolier

AF EGIL SKALL

Den, der beskæftiger sig med restaurering af arkivalier, kan ofte ønske sig en restaureringsmetode, der er mindre omstændelig end den konventionelle våde med klister under en eller anden form, der medfører tørring og presning. Dersom man står overfor at skulle behandle nyere papirer, der er beskrevet med vandopløselige blækker, forbyder konventionelle metoder i øvrigt sig selv. En del fabrikker mener at have imødekommet restauratorerne ved at fremstille selvklæbende folier, der kan anbringes let og uden anvendelse af kostbare varmepresser.

De fleste restauratorer har imidlertid været særdeles tilbageholdende med at benytte disse selvklæbende folier, fordi man endnu intet ved om, hvor stabile de er.¹ Én gang anbragt på arkivalier kan de måske ikke fjernes igen og forvolder muligvis uoprettelig skade. Et fingerpeg om, hvordan de vil opføre sig, kan man få ved såkaldte accelererede ældningsforsøg. Det er ganske almindeligt at foretage sådanne, når man vil vide noget om nye overfladebehandlinger (f.eks. maling og lak på træ og metal).

Afprøvede folier

Accelererede ældningsforsøg med papir og nogle selvklæbende folier blev udført i sommeren 1972 af ingeniør Arne Vinther ved Atomenergikommissionens Forsøgsanlæg Risø. Udvalget var ikke stort, for sandt at sige havde jeg kun stiftet nærmere bekendtskab med firmaet Hans Neschens produkter, nemlig *Symbolux*, *Filmoplast P* og *Filmomatt*, der fremstilles i Bückeburg i Tyskland, og firmaet Henkels *Prela Haut*, der også er et tysk produkt.

Fælles for de prøvede folier er, at klæbemassen består af poly-

¹ Litteratur: Friedrich Butz, Restaurierung unter Verwendung von Kunststoff-Folie?, i Allgemeiner Anzeiger für Buchbindereien, 1965, s. 724–33. L. Dimter, Klebstoffe für Plaste, Leipzig 1966. Preben Nyborg, Plastic ABC, Kbh. 1964. E. og L. Plath, Taschenbuch der Kitte und Klebstoffe, Stuttgart 1963. B. Schifter-Holm, Introduction til plastmaterialer, Kbh. 1967.

acrylat eller blandinger af polyacrylater, termoplaster,² der i større eller mindre grad er sejflydende ved almindelig stuetemperatur.³ Fabrikanterne forsikrer, at klæbemassen ikke indeholder blødgørere, der med tiden kunne enten fordampe eller vandre over i folien eller i det restaurerede papir. Fabrikanterne mener formodentlig heller ikke, at klæbemassen med tiden vil dekomponeres, som vi kender det fra almindelig husholdningstape.⁴ Polyacrylater er særdeles stabile og vejrbestandige, således er Plexiglas, som også er en acrylplast, så upåvirkeligt af vejr og lys, at det f.eks. anvendes til ovenlyskupler. Polyacrylatklæber er formentlig det eneste permanent klæbrige bindemiddel, der kan accepteres af arkivverdenen. Der fremstilles nemlig mange andre mere eller mindre permanent klæbrige bindemidler.

Symbolux består af celluloseacetatfolie med polyacrylatklæber (om acetatfolien indeholder blødgørere, er ikke oplyst). Neschen leverer på bestilling folien med påtrykt tekst, rastere, tegn eller symboler; derfra har den sit navn.

Filmoplast P består af tyndt transparent japanpapir med polyacrylatklæber. Det er altså egentlig ikke her berettiget at tale om en folie. Filmoplast P skal oprindeligt være beregnet til isolerende mellemlag til tændspoler, men tilbydes som restaureringsmateriale.

Filmomatt består af en folie af polyvinylchlorid (PVC) med et sandsynligvis stort indhold af blødgørere, og i lighed med de andre restaureringsfolier en belægning af polyacrylatklæber. I PVC-folier kan op imod halvdelen af indholdet være blødgørere, idet PVC i sig selv er en hård plast. Filmomatt er tænkt anvendt til kaschering⁵ af kort, bogbind osv.

² Termoplaster består af lange molekyllæder, der er filttagtigt forbundne; ved opvarmning kan de blive flydende og atter stivne ved afkøling i modsætning til hædede plast med netagtigt forbundne molekyllæder, der ikke kan flyde ved opvarmning.

³ Dimter (se litteraturlisten) oplyser om klæbeevnen for polyacrylater, at sådanne fremstillet ud fra metylester er hårde, næppe klæbende; ætylester er bløde, noget klæbende; butylester er bløde, klæbrige; 2-ætyl-hexylester er stærkt klæbrige. Plath oplyser, at polyacrylsyremetylesters blødgørings-temperatur ligger ved 8° C.

⁴ Det skal være indholdet af kolofonium, der er skyld i, at klæberen på almindelig tape så hurtigt nedbrydes.

⁵ Kaschering dvs. laminering, altså pålægning af et beskyttende lag.

Henkels *Prela Haut* er født som restaureringsfolie. Den er opfundet andetsteds og forhandlet under navnet Alito Haut, men overtaget af Henkel og omdøbt. Den består af polyacrylatfolie, belagt med polyacrylatklæber. *Prela Haut* er den restaureringsfolie, der er nemmest at anbringe, fordi den til forskel fra alle andre folier har et stift bærepapir på den ikke klæbrige side. Ved fabrikationen er først folien og derefter klæberens støbt ud på imprægneret papir. Man anbringer bærepapiret med *Prela Haut*'en på det stykke arkivale, der skal behandles, og river siden bærepapiret af. Det er en fordel således at kunne udnytte bærepapirets stivhed ved anbringelsen. Folien er i øvrigt så tynd og levende, at den umuligt kunne håndteres uden bærepapir. Alle andre folier har beskyttelsespapiret siddende på den klæbrige side, og det skal først fjernes, inden man kan anbringe folien. For disse foliers vedkommende kan anbringelsen derved i høj grad blive et spørgsmål om håndlag, medmindre man er i besiddelse af en af Neschens kaschemaskiner, hvor man med en hastighed af 2,40 m/min er i stand til fuldstændig at indkapsle arkivalier i indtil 1 meters bredde. Det interessanteste i den forbindelse er formentlig, at det med en sådan maskine vil være muligt på en 8-timers arbejdsdag at forbruge materialer for ca. 50.000 kroner. Alle folierne fås også som smalle strimler til reparation af rifter. Anbringelsen af sådanne 1–4 cm brede strimler frembyder selvfølgelig ingen som helst vanskeligheder selv for uøvede, og materialeforbruget kommer inden for acceptable grænser.

Ved forsøget forsynedes papirstrimler af forskellig kvalitet, nemlig avispapir, almindeligt konceptpapir og godt 200-årigt kludepapir med strimler af folierne, hvorefter disse prøver blev udsat for forskellige behandlinger, der bevirkede en accelereret ældning, nemlig ilt, varme og lys samt elektronbestråling. Hvert forsøg inkluderede papirstrimler med folier og papirstrimler uden folier.

Ilt og varme

I ét forsøg udsattes strimlerne for en meget fugtig iltatmosfære i mørke ved 75° varme. Syv døgn i denne atmosfære havde tilsyneladende ingen virkning, hvorfor temperaturen sattes op til 95°. Efter 1 døgn forløb afbrødes forsøget, fordi papiret nu så gammelt ud. En prøve af ca. 30 år gammelt avispapir, hvoraf halvdelen var lamineret på begge sider med *Filmoplast P*, var let at

smuldre mellem fingrene, der hvor der ingen Filmoplast var, men fast og stærk, hvor avispapiret var dækket. En anden prøve af lige så gammelt avispapir, der overalt var lamineret med *Prela Haut*, var stadig ligefrem lækker at føle på. Den var så smidig, at man kunne krølle den sammen og atter rette den ud, uden at den tilsyneladende tog skade. Dette forsøg var vanskeligt at bedømme på grund af at det var svært at bringe forfaldet vidt nok uden at skulle hæve temperaturen for meget. En fortsættelse af forsøget ved 95° i endnu 4 døgn gav dog nogle resultater. *Prela Haut* var den folie, der var mindst misfarvet, men den havde den ulempe, at der trådte klæber ud ved kanterne af folien. *Filmomatt* krøb i betydelig grad (tab af blodgører?) og farvedes mørk. Det er velkendt, at PVC med tiden mørkfarves; der sker samtidig fraspaltning af saltsyre. Anvendelse af PVC-folier til restaurering må altså absolut frarådes.

Ultraviolet lys

Et par andre forsøg, hvorved lysets ældende virkning udnyttedes, var mere givtige. Ved det ene forsøg belystes prøvestrimler med ultraviolet lys flere hundrede gange stærkere end sollys i 100 timer i fugtig luft ved en temperatur på 50–55°. Tilsætningen af vanddamp var nødvendig af køletekniske årsager. Også efter dette forsøg så prøverne gamle ud (brunfarvede) og papirets styrke var utvivlsomt forringet. *Symbolux* havde ændret karakter, idet overfladen var blank og folien var revnet med få millimeters mellemrum. *Prela Haut* gik det særdeles ilde ved forsøget. Den blev klæbrig på overfladen. Det er mit indtryk at det skyldtes, at klæberen var vandret ind i og igennem folien, en vandring, der lettes ved at folie og klæber er i familie med hinanden. *Filmoplast P*, altså japanpapir med polyacrylatklæber, bestod prøven bedst. Det var blevet vanskeligere at fjerne Filmoplast'en fra det restaurerede papir (det går sædvanligvis let med benzin, men i dette tilfælde lykkedes det med acetone); klæberen var altså blevet mere stiv. Det kan man næppe betragte som en ulempe. Fra restauratørhold frygter man mest ved selvklæbende folier, at klæberen med tiden flyder ud og forårsager transparens af det restaurerede ved at trænge ind i dette, idet restauratørerne naturligvis drager paralleller fra almindelig husholdningstape, hvis klæber i løbet af få år først bliver flydende og derefter tørrer ind, så folien sidder løs over en fernisagtig masse.

I forsøget var også indgået en strimmel polyætylen. Lyset havde gjort den mat, ja til dels mælket, forårsaget af utallige revner. Styrkemæssigt var der sket en forringelse. En prøve af fugtskadede arkivalier fra 1700-tallet, der havde genvundet en del af sin oprindelige styrke ved laminering med metylcellulose og lens tissue,⁶ var ved UV-bestrålingen igen blevet skørt (som alt papir i øvrigt var blevet det). Navnlig syntes den meget tynde lens tissue at være nedbrudt. *Filmomatt* (PVC-folie) havde holdt sig rigtig pænt, men folien var krøbet. Under folien, der som sædvanlig let kunne fjernes med benzin, var papiret stadig hvidt. Folien er altså sandsynligvis forsynet med et indhold af UV-absorber, der er i stand til at omdanne det aktive lys til termisk energi. UV-absorbere opbruges under deres funktion, så beskyttelsen varer ikke evigt.

Ved et forsøg af lignende art med en kraftigere lyskilde (ca. 1000 gange sollys), hvor bestrålingen kun varede 17½ time, men hvor man tillod temperaturen at stige til ca. 110°, blev resultatet omtrent det samme. *Symbolux* revnede, *Prela Haut*'en blev klæbrig og lignede smeltet lak, den var også sine steder trængt ind i papiret og havde gjort det transparent og den kunne ikke som i frisk tilstand fuldstændig fjernes med sprit. *Filmomatt* var krøbet, men *Filmoplast P* var ikke meget ændret. Den havde oven i købet formået at bevare de blå linier på et stykke konceptpapir.

Forsøgene viste med al ønskelig tydelighed, hvor skadeligt lys er for papir. De bestræbelser, der er i gang for at anbringe arkivalier i mørke, kan ikke noksom påskønnes.

Lysbestrålingsforsøgene viser endvidere, at man skal tænke sig godt om, inden man skrider til maskinlaminering af arkivalier i stor stil i en varmepresse ved hjælp af polyætylen- eller celluloseacetatfolier. Ved varmelaminering smeltes folien ind i arkivale og eventuelt forstærkningspapir (lens tissue) og en fjernelse vil i praksis være uoverkommelig. Det vil nok være nødvendigt forinden at indhente oplysninger om, hvor meget lys folierne kan tåle, og at sikre sig at den eventuelt anvendte celluloseacetatfolie ikke indeholder blødgørere, der kan forsvinde. Polyætylenfoliens force er dens billighed og gode kemiske egenskaber, dens svaghed at den nedbrydes af ultraviolet lys.

⁶ Greens lens tissue no. 105.

Bestråling

Forsøgsrækken ville ikke være Risø værdig, hvis ikke et forsøg var blevet gjort med elektronbestråling. Fra andre forsøg ved man, at efter en strålingsmængde på nogle hundrede megarad kan en bølgeklods knuses som en tvebak. Det bør måske bemærkes, at 1 megarad er en stor dosis, der er øjeblikkeligt dræbende for mennesker. Prøverne fik først 30 megarad, der svarer til den almindelige baggrundsstråling fra verdensrummet i ca. 1 million år. Nogen synderlig virkning havde denne bestråling dog ikke, bortset fra at *Filmomatt* farvedes rødligt. Prøverne udsattes derpå atter for bestråling, indtil der begyndte at vise sig revner. Prøverne havde da fået i alt 95 megarad, altså hvad der svarer til ca. 3 millioner års naturlig stråling. Temperaturen havde ikke under bestrålingen overskredet 100° . Alt papiret var meget skørt, selv det gode kludepapir knækkede, når man prøvede at bøje det. *Symbolux* var blevet skørere end papiret, det knækkede ved mindste bøjningsforsøg. *Prela Haut*-prøverne havde klæbet sig fast til andre prøver, næppe på grund af varmen, for ved iltforsøget så vi, at 12 døgn ved $75-95^{\circ}$ ikke gør folien noget. Prøverne med *Prela Haut* så ellers pæne ud. Træk- og bøjstyrken måtte bedømmes at være mange gange bedre end for papirets vedkommende. *Filmomatt* var blevet brunlig, men man kunne sagtens læse gennem den og den syntes ikke at være blevet væsentlig svækket. *Filmoplast P* havde bestået prøven pænt. Den så uændret ud, men styrken var forringet, dog mærkeligt nok ikke i så høj grad som papirprøverne i øvrigt. Fælle for alle folierne var, at klæberens næsten ikke mere var klæbrig, hvilket ikke var overraskende. Det er velkendt, at dels vil bestråling få monomerer til at polymerisere,⁷ dels kan bestråling af termoplast bevirke en tværbinding af de fritliggende kædemolekyler, således at der dannes en netstruktur.

En prøve af mikrofilm knækkede ved berøring, den opførte sig altså som den anden celluloseacetat *Symbolux*, hvorimod der tilsyneladende ikke var sket andet med en prøve af polyætylen, end at den var smeltet og atter stivnet.

⁷ Monomerer er plast i flydende form – småmolekylerne svømmer frit mellem hverandre; polymerer er fast plast, fordi molekylerne har dannet lange kæder af stormolekyler.

I dette forsøg var også indgået prøver af oprindelig meget skøre (fugtskadede) arkivalier fra 1700-tallet, der i Københavns Stadsarkiv var lamineret på klassisk vis med metylcellulose og lens tissue. Disse havde holdt sig mindst lige så godt som prøverne af frisk kludepapir fra omtrent samme tid.

Konklusion

Efter disse prøver består der for mig ikke tvivl om, at det for så vidt angår spørgsmålet om holdbarhed vil være forsvarligt at anvende *Filmoplast P* til restaurering. pH-værdien for både klæber og papir ligger mellem 6 og 7, materialet er altså kemisk neutralt. Prøverne viser, at det ikke er utænkeligt, at klæberen med tiden vil ophøre med at være klæbrig uden derfor at ophøre med at fungere som bindemiddel. Der synes altså ikke at være fare for at papiret slår fra, og også den stivnede klæber kan fjernes med organiske opløsningsmidler.

Prela Haut ville jeg på grundlag af forsøgene være betænkelig ved at anvende til egentlig restaurering. Klæberen synes at være mere flydende end Neschens klæber og må befrygtes både at trænge gennem den beslægtede folie og ud under den såvel som ind i det restaurerede papir. Hvorvidt årsagen til at molekylerne i *Prela Hauts* klæber således er i livligere bevægelse skal søges i et større indhold af monomerer eller af kortere kædemolekyler, eller om den skal søges andetsteds, f.eks. i et stort indhold af acrylater med lav blodgøringstemperatur, kan formentlig kun fabrikanterne svare på. Man får et fingerpeg om at klæberen virkelig er mere flydende ved at betragte papir, der efter at være beskrevet med Lumocolor (en fiberstift med vandfast farve), dækkes med *Prela Haut*. Skriften flyder kraftigt ud i klæberen i løbet af få måneder. Det sker ikke for de andre foliers vedkommende.

Man gør muligvis *Prela Haut*, der netop er udviklet som restaureringsfolie, uret, fordi forsøgsbetingelserne måske ikke var relevante. Måske vil netop denne kemisk set stabile folie kunne overleve.⁸ Andre ældningsforsøg vil muligvis give et andet resultat.

⁸ Det skulle være en let sag for Henkel at fremstille *Prela Haut* med en mere »tør« klæber og da om muligt også med en stivere folie end den nuværende, der viser tilbøjelighed til om ikke ligefrem at koldsvejse, så dog til at klæbe folieoverflade mod folieoverflade f.eks. i en bog med laminerede sider.

Hverken papir eller folier vil jo, med den viden vi har i dag, blive udsat for lysets nedbrydende virkning, og da der ikke består nogen strålingsfare, vil det altså først og fremmest være eventuelle skadelige stoffer fra papirfabrikationen og fra atmosfæren samt mekanisk slid, der materielt forringer arkivalierne.

Symbolux og lignende acetatfolier vil man træffe på i arkiverne, hvad enten man vil eller ej, for tegnere ynder at bruge disse i og for sig praktiske folier til reparation af deres tegninger. Det tilgiver man dem gerne, når blot de ikke som førhen bruger almindelig tape.

Oppbyggingen av et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv

Et prosjekt ved Bergens Sjøfartsmuseum

AF KIRSTEN UTAAKER

Norsk sjøfart er den av landets næringer som er mest utadventd og internasjonal i sin karakter. Skal vi gjøre studier til norsk sjøfartshistorie, må derfor kildetilfanget hentes fra vidt forskjellige geografiske områder, både fra inn- og utland. Dette forhold har i løpet av de siste hundre år gjentatte ganger blitt påpekt av norske historikere.¹

Sjøfartshistorisk kildemateriale, lokalisering og typeinndeling

Oscar Albert Johnsen tok i 1928 opp spørsmålet om kilder til norsk handels- og sjøfartshistorie i utenlandske arkiver.² Han viser til at i engelske, franske, belgiske, hollandske og tyske offentlige arkiver og i arkiver i Middelhavslandene og Østersjølandene, finnes »... utallige dokumenter til opplysning om vår handels og sjøfarts utvikling gjennom tidene...«³

I Rigsarkivet i København finnes selvsagt en mengde opplysninger om norsk sjøfartshistorie fra dansketiden, mens en stor del av de offentlige dokumentene som gjelder norsk sjøfart under unionstiden ligger i riksarkivet i Stockholm.

I vårt eget land er sjøfartshistoriske kilder spredt lokalt på byarkiver og statsarkiver og sentralt på riksarkivet i Oslo. Det meste som finnes i disse samlingene, er offentlige dokumenter som lensregnskaper, tollbøker, skipsskjøter, skipslister, etc. Men i løpet av de siste hundre år har det også pågått en mer tilfeldig avlevering av private kilder fra firmaer, rederier og privatpersoner.

¹ For eksempel A. Bugge: Norge og de Britiske Øer i middelalderen, del I »Aktstykker vedrørende Norges ældre historie i britiske arkiver«, HT 5R, b.2 s. 299–305.

O. A. Johnsen: Kilder i utenlandske samlinger til norsk handels- og sjøfartshistorie i nyere tid (16.–18. århundrede). HT b.28, 1928 s. 491–505.

A. Thowsen: Norsk sjøfartshistorie – periferi eller sentrum i norsk historieforskning. Sjøfartshistorisk årbok 1972, Bergens Sjøfartsmuseum s. 14–17.

² O. A. Johnsen: op. cit.

³ Ibid. s. 492 f.

For denne arkivgruppe har det ikke vært noen bestemte regler for avleveringer, slik det har for de offentlige arkivalier. De private firma- og rederiarkivene er derfor blitt avlevert mer tilfeldig til for eksempel lokale biblioteker og samlinger, universitetsbiblioteker⁴ og sjøfartsmuseene i Bergen, Oslo og Stavanger.⁵

De private kilders vitneverdi i forhold til offentlige kilder

Disse private kildene er viktige for den økonomiske historieforskning. Uten dem er det vanskelig å få et fullstendig og riktig bilde av den økonomiskhistoriske utvikling. De offentlige kildene gir et bilde av utviklingen slik de offisielle myndigheter mente den var. Dette offisielle bildet kan ofte korrigeres og suppleres ved bruk av private kilder. For å understreke og belyse nærmere betydningen av de private kildene, vil jeg nevne to eksempler på forholdet mellom private og offentlige kilders vitneverdi i den økonomiske historieforskning:

1. Steinar Kjærheim har i en undersøkelse av trelasteksporten på 1700-tallet jamført private handelsregnskaper med tollbøkene i tidsrommet 1772–1785 innenfor et bestemt norsk tolldistrikt. Kjærheims konklusjon er at tollbøkene avslører bare en mindre del av de økonomiske realiteter i dette tidsrommet, og at en ikke vil finne eksakte tallopgaver der. Derimot kommer han fram til at de private forretningsarkivene gir et realistisk og nøyaktig bilde av virkeligheten.⁶
2. Det andre eksemplet vedrører kapitaldannelsen i Bergen i første halvdel av 1800-tallet. I min hovedfagsoppgave i historie bygde jeg på firmaarkivet etter Johan Ludvig Mowinckel & Søn. Studiet omfattet tidsrommet 1805–1830, det vil si firmaets grunnlegging og utvikling de første tjuefem år. I de offentlige kildene framgår det at Johan Ludvig Mowinckel var en middels stor nordlandshandler i en av stuen på Bryggen. Men i virkelig-

⁴ Universitetsbiblioteket i Bergen (U.B.B.) for eksempel firmaarkivene fra Hildebrant Harmens, Hildebrant Meyer, Wollert Dankert Krohn og Johan Ludvig Mowinckel & Søn.

⁵ Bergens Sjøfartsmuseum: Bl.a. rederiarkivene fra Bergh & Helland, Jacob R. Olsen, Rasmus F. Olsen, Albert Harloff, Harald Grieg Martens og deler av Westfal-Larsen & Co.

⁶ Steinar Kjærheim: Norwegian Timber Exports in the 18th Century. The Scandinavian Economic History Review, Vol. V, Nos. I, 1957, s. 188–201.

heten var nordlandshandelen bare et dekke for hans langt mer inntektsgivende virksomheter som vekselpekulasjoner og bankiervirksomhet. Han ytte rentebærende lån til andre bergenske kjøpmenn, og han hadde forholdsvis stor kapital stående i utenlandske finanshus i Altona og Amsterdam. Intet om denne kapitaldannelsen kommer fram i de offentlige kildene, som for eksempel skattelisterne.⁷

Private sjøfartshistoriske kilder, som forretnings- og firmaarkiver er således av den aller største betydning for den framtidige historieforskning.

Behovet for et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv

Denne sterke spredning av arkiver, både innenlands og utenlands, med opplysninger til norsk sjøfartshistorie, gjør kildematerialet vanskelig tilgjengelig for norske historieforskere. I anmeldelser av norske sjøfartshistoriske verker er det blitt understreket hvor viktig det er også å benytte kildestoff fra utenlandske arkiver.⁸ Gjør en ikke det, kan bildet av norsk sjøfartshistorie bli ufullstendig og perspektivet ofte for snevert.⁹ Men skulle forskerne i dag bruke alt det tilgjengelige kildestoff som finnes innen de forskjellige sjøfartshistoriske perioder, ville det koste for mye både i tid og penger. Dessuten har trolig ingen en fullstendig oversikt over hva som finnes av sjøfartshistorisk kildemateriale i de utenlandske arkiver, fordi dette stoffet aldri er blitt systematisk registrert. Alle disse faktorer bidrar til at store deler av kildematerialet til norsk sjøfartshistorie er vanskelig å utnytte.

Behovet for et sentralt norsk sjøfartshistorisk kildearkiv er derfor tilstede. Fordelene ved en systematisk registrering av norsk sjøfartshistorisk kildemateriale og innsamling av dette i form av for eksempel mikrofilm til et sentralt norsk sjøfartshistorisk kildearkiv er også åpenbare. For det første vil et mikrofilmarkiv i mange tilfeller gi forskere lettere adgang til sjøfartshistorisk kildestoff enn der originaldokumentene nå er oppbevart. For det andre vil en

⁷ Kirsten Utaaker: Firmaet Johan Ludvig Mowinckel & Søn. Grunnlegging og utvikling 1805–1850. Sjøfartshistorisk årbok 1972, Bergens Sjøfartsmuseum s. 103–260.

⁸ J. Schreiner: Anmeldelse av Den norske sjøfarts historie. HT b. 36, 1953, s. 268–269.

⁹ A. Thowsen: op. cit. s. 15.

ved mikrofilm sikre kopier av verdifullt kildemateriale som står i fare for å bli ødelagt. For det tredje vil slitasjen på originaldokumenter som alt er sikret, bli mindre ved at en kan arbeide med mikrofilm av vedkommende dokumenter. De kombinerte lese- og kopieringsapparater gir dessuten høve til en mer effektiv gjennomgåing av store dokumentmasser.

O. A. Johnsen tenkte seg i 1928 at »...en systematisk utforsking av et så omfattende kildemateriale (som det i de utenlandske arkiver) ... kunne bli et av hovedformålene for det historiske forskningsinstitutt, som de norske historikere håper på å få opprettet. Uten all tvil vil denne plan før eller senere bli til virkelighet ...«¹⁰ I dette lå en utfordring til norske historikere. Men utfordringen ble ikke mottatt. En systematisk gjennomgåing i de forskjellige utenlandske arkiver av dette viktige historiske kildematerialet er aldri blitt gjort. Heller ikke har en systematisk gjennomgåing vært gjort for tilsvarende materiale i vårt eget land. En registrering av norsk handels- og sjøfartshistorisk kildemateriale i innen- og utenlandske arkiver har heller ikke vært seriøst drøftet i fagtidsskrifter, som for eksempel Norsk Historisk Tidsskrift. I årenes løp har uerstattelige dokumenter smuldret bort ... i administrasjonskontorene – hvor de har ligget henslengt i kjellere og på lofter gjennom mange menneskealdre ...«¹¹ Hvem har så muligheter for å realisere et slikt program? De praktisk/tekniske forhold til løsning av en slik oppgave ligger i dag langt bedre til rette enn de gjorde for femti år siden. Problemet er hvordan en skal skaffe økonomiske midler og et personale til å gjennomføre et slikt prosjekt.

Oppbyggingen av et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv ved Bergens Sjøfartsmuseum

Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfond ble opprettet ved donasjon i 1970 og lagt inn under Bergens Sjøfartsmuseum under daglig ledelse av museets direktør, Lauritz Pettersen.

Fondets formål er å fremme arbeidet med norsk sjøfartshistorie generelt og å tilrettelegge en kontinuerlig videreføring av framstil-

¹⁰ O. A. Johnsen: op. cit. s. 504.

¹¹ Ibid.

lingen av norsk sjøfartshistorie i moderne tid.¹² Til å løse disse oppgaver har fondet foreløpig knyttet til seg en førsteamanuensis og en vitenskapelig assistent. En av de viktigste oppgavene for dem blir nettopp å registrere og å samle inn sjøfartshistorisk kildemateriale i offentlige arkiver og i offentlige og private institusjoner både innen- og utenlands, og hos private firmaer og personer som har med norsk skipsfart å gjøre. Et av Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfonds¹³ hovedsiktemål blir således å bygge opp *et norsk sjøfartshistorisk kildearkiv*.

Et godt grunnlag for N.S.F.s virksomhet var den samling skrevne og trykte dokumenter som allerede fantes ved Bergens Sjøfartsmuseum. Den tidligere innsamling av sjøfartshistoriske dokumenter hadde ikke vært systematisk. Nesten alt i denne samlingen var tilfeldige gaver fra privatpersoner og private institusjoner. Avleveringer av manuskripter og dokumenter av forskjellig slag som har tilknytning til sjøfart, hadde pågått siden museet ble grunnlagt. Samlingen var først og fremst en kilde for sjøfartshistorisk forskning, men forskere innen andre områder av økonomisk historie ville også kunne finne data her. Disse arkivaliene er nå gått inn i det nye sjøfartshistoriske kildearkiv ved N.S.F.

Dette kildearkivet er ennå i sin begynnelse og er derfor forholdsvis lite. Det kan være en fordel når en står i ferd med å bygge opp et kildearkiv etter moderne prinsipper. En er ikke bundet av gamle tradisjoner og systemer. Arkivmassene er foreløpig såpass overkommelige at en kan, om en underveis skulle finne det formålstjenlig, legge om til et annet arkiveringssystem.

Kildearkivet ved N.S.F. består av større og mindre arkivenheter og løse dokumenter. Arkivenhetene er for det meste avleveringer fra firmaer som rederier og assuranceselskaper, etablert i siste halvdel av 1800-tallet og i begynnelsen av 1900-tallet.¹⁴

Ingen av firmaarkivene som er avlevert til Bergens Sjøfartsmuseum, er fullstendige. Fra rederier som er gått inn, kan en trolig

¹² Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfonds statutter § 1. Sjøfartshistorisk årbok 1972.

¹³ Norsk Sjøfartshistorisk Forskningsfond i det følgende forkortet til N.S.F.

¹⁴ F.eks. Bergens Assuranceforening opprettet 1850, rederiet Bergh & Helland grunnlagt 1884 og rederiet H. Westfal-Larsen & Co. A/S grunnlagt 1905, begge i Bergen.

ikke vente å få noe mer. Men fra eksisterende rederier som har avlevert en del av sine arkivalier, er forhåpentlig mer i vente. Westfal-Larsen & Co. A/S har for eksempel avlevert kopibøker og telegrams-bøker fra 1905 til 1920-årene, mens rederiet har beholdt regnskapsbøker og fraktslutninger fra samme periode i sitt eget arkiv. Disse vil forhåpentligvis bli avlevert seinere, når rederiet finner det hensiktsmessig.

I motsetning til arkivenhetene utgjør ikke de løse dokumentene noen helhet. Noen av dem kan ha stor verdi som historisk kilde-materiale,¹⁵ mens andre kan være mer en raritet.¹⁶ I det følgende skal vi se hvilke prinsipper det norske sjøfartshistoriske kildearkiv er bygd opp og ordnet etter.

Hovedprotokollen.

Alle samlingens dokumenter eller arkivstykker blir ført inn i en hovedprotokoll med fortløpende nummerering.¹⁷ De såkalte hovednumre 1–100 er reservert for arkivenheter (firma-/rederiarkiver), mens løse dokumenter blir tildelt numre fra 101 og oppover. Ved nummereringen blir det ikke tatt kronologiske hensyn. Numrene blir tildelt arkivaliene i den rekkefølge de kommer inn til samlingen, og i den rekkefølge arbeidet med arkiveringen går framover.

Hovedprotokollen er basert på et løsbladsystem. Om en arkivenhet ikke kommer komplett inn til samlingen, er det derfor ved eventuelle seinere avleveringer ikke vanskelig å føye nye arkivstykker inn i protokollen under deres riktige nummer.

Emneprinsippet/Proveniensprinsippet

Kildearkivet er primært ordnet etter emneprinsippet kombinert med proveniensprinsippet. Det vil si at en arkivenhet avlevert fra for

¹⁵ F.eks. »Skipper-Rulle for Bergen 1803–1859, ført ved Bergens Indrulleringskontir« (Ms117/h).

Kjølhalings-/Renoveringsprotokoller fra skipsverftet Bradbænken, Bergen 1743–1853 (Ms139/i, 1./I-IV).

¹⁶ F.eks. enkle billetter, billettefter, diplomer, medaljer, etc.

¹⁷ Nærmere definisjon av begrepet »arkivstykke« eller »enkeldokument« i den betydning det er brukt i denne artikkelen: Hvert arkivstykke kan være en mappe med ett enkelt løst papir, en mappe eller kassett med flere eller mange løse papirer, eller det kan være protokoller av forskjellig slag, som regnskapsbøker, kopibøker og forhandlingsprotokoller.

eksempel et rederi, blir holdt sammen, men innenfor arkivenheten er alle dokumenter ordnet etter emner. Alle løse dokumenter er ordnet etter de emner som de belyser. Dette er omtrent det samme system som er brukt i Archives Nationales i Paris.¹⁸

Hvert emne eller stikkord er tildelt en liten bokstav, for eksempel a: regnskapsbøker, årsberetninger, aksjer og alt som har å gjøre med finansiering og organisasjon av en virksomhet, b: kopibøker, c: innkommet korrespondanse, d: certepartier, fraktslutninger, kontrakter, o.s.v. Innenfor en arkivenhet er hvert emne inndelt kronologisk og med hoved-»headings«, som navnet på skip. Tar vi for eksempel Ms5/a,7./I forteller Ms5 at det gjelder Albert Harloffs rederiarkiv, a står for emnegruppen regnskapsbøker, årsberetninger, o.s.v., 7. angir hvilket nummer (skip, rederikontor) i vedkommende arkivenhet det gjelder, her D/S NOREG, og I er betegnelsen for arkivstykket, i dette tilfellet Hovedbok 1914–1919.

Oppebevaring/Oppstilling

Kildearkivet blir oppbevart i et brannsikkert, tørt og godt ventilert loftsmagasin med rommelige og praktiske hyller. Kassetene, mapene og protokollene er oppstilt i hyllene etter arkivenheter, emner og undernummer innenfor hvert emne. Løse arkivstykker blir oppstilt i hyllene etter de fortløpende numre de har fått i hovedprotokollen.

Katalogsystem/Arkivets innfallsport

Ved siden av hovedprotokollen er utarbeidd to kortkataloger. Kortene er i A5 format og har således god plass til eventuelle opplysninger fra/om vedrørende dokument. Hvert kort gir henvisning til arkiveringsnummeret i hovedprotokollen.

Kronologisk katalog

I den ene kortkatalogen er alle kildearkivets dokumenter ordnet kronologisk. Det har likevel ikke vært praktisk mulig å gjennomføre en streng kronologisk orden. Enkelte dokumenter som regnskapsprotokoller og kopibøker, strekker seg ofte over tidrom som

¹⁸ Birgit Bjerre Jensen: Hjelpe midler i Archives Nationales i Paris. ARKIV, Tidsskrift for arkivforskning utg. av det Danske Rigsarkiv, Kbhvn., 3. B. nr. 4, 1971 s. 311.

		Spid	Skil	Spid	Skil
1849 22. April	Ejend af J. S. Jacob Fricki paa 1 Car. 5/16 part Skonnertbruggen Diederich Lohd for af Capt. Andreas Hedeberg for 2 Car. 5/16 500 Speciales				
	Regnskabs Beg over min 1/16 part - Skonnert				
	Bruggen Diederich Lohd for af Capt. Andreas Hedeberg				
	Stibels for 1/16 ind jobs for			500	
	Wingler Forlaget 5/16			2	60
	Zinning til Stockholm for min 1/16 part			108	102
	Asfuraup til Stockholm			10	84
	Alfsee Forlag min 1/16 part for til 18 Car			622	6
1850 27. Aug 5	Forlag til 1 Car paa min 1/16 part	211	31		
1850 12. Decemb.	Car paa Courant til Newyork paa Courant af Zigejsten af Kobberstuenes Beskaffning			140	13
1851 11. Octobr	Gesserst paa Courant til Trist og nyten	148	50		
	Asfuraup for 1 Car 5/16			31	12
1851 31. 19. Marts 1852	Forlag til paa 2 Car paa min 1/16 part "1 Car 1852 i November Maaned affaldet Skonnert bruggen Diederich Lohd for af Capt. Andreas Hedeberg af 2 Car. Reichelle paa en Tour til Boston og hjemforat vi alle for indlyst til bemalt Sied og faalder af J. S. Carl 1853 indlyst af til Bergenske Aspernic Selskab for min 1/16 part.	41	79	833	
	Alfsee forlag til paa 2 Car 5/16 indlyst Asfuraup			441	9
	Bergens 31 December 1853	2234	40	1234	40

Regnskap for skonnertbruggen Diederich, 1849–1853.
MS 120/a, 1.II, Bergens Sjøfartsmuseum.

ikke faller sammen med en naturlig tidsinndeling av katalogen. Brukerne av den kronologiske katalogen blir gjort oppmerksomme på dette. De får det råd i »gensetidrom« å undersøke kortene på begge sider av periodeskillerne, i.e. skillekortene som deler katalogen inn i perioder.

Emne-/Stikkordskatalog

Den andre katalogen er inndelt etter emner. Det primære siktepunkt for emnekatalogen er å gi en så fyldig som mulig orientering om et enkelt emne på tvers av arkivenhetene og de løse dokumentene. Dokumenter som kan virke ubetydelige når de står alene, kan således i en større sammenheng kanskje tjene til å utfylle tomrom innenfor et emne eller en periode, eller de kan stilles i relieff til dokumenter innenfor samme emnegruppe.

Enda om emneinndelingen er svært fordelaktig, har den likevel sine svakheter. Et dokument kan for eksempel handle om mer enn en enkelt sak, det kan ha mer enn ett emne. Et eksempel på dette er en del kalkulasjonsbøker fra Grieg Martens rederiarkiv.¹⁹ De inneholder opplysninger om både driftsutgifter, som hører til emnegruppe a, og fraktslutninger som hører inn under stikkordsbokstav d. I slike tilfeller må en derfor benytte krysshenvisninger, noe som kan være tungvint og innfløkt.

Men emnekatalogen er likevel effektiv og enkel å bruke. Er en for eksempel interessert i kjølhaling, ser en under stikkordsbokstav i, som står for skipsverft og skipsbygging. Der skal en kunne finne opplysninger om alle de dokumenter samlingen rommer om dette emnet.

De større arkivenhetene, som rederiarkivene, får en best oversikt over gjennom hovedprotokollen. Skal en derimot skaffe seg et visst kjennskap til hele kildearkivets innhold, får en best ved å gå til emnekatalogen.

En systematisk gjennomgåelse av emnekatalogen stikkord for stikkord, vil vise hvordan kildearkivet er ordnet.

Emnegruppe a: *Regnskapsbøker, aksjelister, årsregnskaper, forhandlingsprotokoller (alt som har å gjøre med en virksomhets finanser og organisasjon i videste forstand).*²⁰

¹⁹ Rederiarkiv fra H. Grieg Martens, Bergen, Ms8/a, 1.–7.

- Emnegruppe b: *Kopibøker*.²¹
- Emnegruppe c: *Inngående korrespondanse*.²²
- Emnegruppe d: *Certepartier, fraktslutninger, kontrakter*.²³
- Emnegruppe e: *Skipsjournaler, rapporter, erindringslister, etc.*²⁴
- Emnegruppe f: *Lover, forordninger, sirkulærer fra offentlige og halvoffentlige institusjoner, tollvesen, departementer, skipskontrollen, Det norske Veritas, Statistisk Sentralbyrå, Norges Rederforbund, Bergens Rederiforening*.²⁵
- Emnegruppe g: *Havarier, dispasjer, erstatninger, »claims«*.²⁶
- Emnegruppe h: *Innrullinger, hyrer, mannskaper, passasjerer*.²⁷

²⁰ F.eks. »Skibs-Bog for Galljasen Abigael & Christine« 1839 med »Regnskaber ført af Joacim Ellerhuusen over flere av hans eiende Skibsparter«. »Regnskabsbog for Barkskipet 'Kong Sverre' 1841–1851«. Disse protokollene gir bl.a. opplysninger om skipenes utrustning, om deres reiser, om frakter og last og om hvilke havner de seilte til. Dessuten får vi kjennskap til rederiformen, partsrederiet, som var det vanligste i Bergen på 1800-tallet. Både partseierens navn og deres andel i skipet er som oftest ført inn i regnskapsbøkene for skipene. Regnskapsprotokollene fra Bergens Assuranceforening og fra forskjellige partsrederier fra 1800-tallet gir historieforskerne et godt materiale til å studere f.eks. kapital- og ansvarsfordelingen innen rederinæringen i den perioden.

²¹ De fleste kopibøkene er fra tidsrommet 1880–1920. Størsteparten stammer fra Jacob R. Olsens rederiarkiv, som var grunnlagt i Bergen 1882 og var et av de største partsrederiene i byen omkring 1900. En del kopibøker er fra Westfal-Larsen & Co. A/S. Dette rederiet var et av Norges betydeligste tankskipsrederier i mellomkrigstiden.

²² Inngående korrespondanse består av løse papirer ordnet i kassetter.

²³ Det meste av dette materialet er fra slutten av 1800-tallet og fram til 1965.

²⁴ F.eks. en engelsk skipsdagbok fra 1726 og et par journaler fra 1800-tallet. Resten av dette kildestoffet er fra 1900-tallet.

²⁵ Denne emnegruppe må trolig omorganiseres. Det vil f.eks. være naturlig å trekke Norges Rederforbund ut av gruppen og gi det et eget hovednummer.

²⁶ F.eks. Bergens Assuranceforenings Dispasjer 1852–1861. Der finner vi nøyaktig tids- og stedsangivelse for hvert havari, spesifiserte regnskaper over utgifter i forbindelse med f.eks. å få et grunnstøtt skip flott, lossning av lasten, lospenger, toll, etc., samt spesifikasjoner over reparasjonene. Ofte er det opplyst om hvem som førte skipet og hvem som eide det. Var det flere eiere (og det var det som oftest), står partene oppgitt. – Fra etter 1900 finnes en hel del forskjellige dispasjer og havarieregnskaper.

²⁷ F.eks. »skipper-Rulle for Bergen 1803–1859« (op. cit.). Ruller for Bergens Skoleskib 1925–1952.

- Emnegruppe i: *Skipsverft, skipsbygging, kjølhaling*.²⁸
 Emnegruppe j: *Navigasjon*.²⁹
 Emnegruppe k: *Rederitegning, aksjeinnbydelser*.³⁰
 Emnegruppe l: *Offentlige skips- og identifikasjonsbeviser som bilbrev, målebrev, skipsregister*.³¹

Originaldokumenter/Kopier

Det meste som finnes i norsk sjøfartshistorisk kildearkiv, er originaldokumenter, som er den tradisjonelle form for bevaring av historisk kildemateriale.

Ved oppbyggingen av et moderne norsk sjøfartshistorisk kildearkiv kan en ikke basere virksomheten bare på originaldokumenter. Relevante originaldokumenter vil det i svært mange tilfeller være umulig å få avlevert til kildearkivet. Skal det norske sjøfartshistoriske kildearkiv få den bredde en ønsker og svare til sin hensikt, må oppbyggingen derfor baseres på både originaldokumenter og *kopier av originaldokumenter*.

Ovenfor har vi pekt på tre hovedfordeler ved kopier i et kildearkiv: 1. Lettere adgang til sjøfartshistorisk kildestoff. 2. Sikring av verdifullt kildemateriale som kanskje vil gå tapt. 3. Slitasjen på originaldokumentene vil bli mindre. Et fjerde punkt kan også nevnes: Kopier av originaldokumenter vil gi bedre muligheter for komparasjoner både mellom ulike typer sjøfartshistorisk kildemateriale og mellom kildemateriale fra forskjellige geografiske områder.

Det finnes flere kopieringsmetoder. De vanligste når det gjelder dokumenter er avskrifter, fotostatkopier, xeroxkopier og mikrofilm. I norsk sjøfartshistorisk kildearkiv finnes en del avskrifter av

²⁸ F.eks. »Fortegnelse over Dem som har anmeldt Kiølhaling eller Renovering ved Bradbænken, foretaget paa Søfarendes Fattighuus 1743–1853«. Tekniske data for Bergh & Hellands (op. cit.) nybygninger ved John Readhead & Son's skipsverft (England): *Simon Dumois* 1890, *Bjørgvin* 1891, *Peter Jepsen* 1894, *Fritjof Nansen* 1897 og *Otto Sverdrup* 1904.

²⁹ Lærebøker i navigasjon fra 1700- og 1800-tallet, de fleste håndskrevet.

³⁰ Innbydelser til rederitegning og fortegnelse over partsredere i nybygginger i 1890-årene.

³¹ F.eks. »Opmaalning og Udregning af Tonnage 1802 for 92 navngitte udenlandske og norske Skibe«.

offentlige dokumenter fra 1600-, 1700- og 1800-tallet.³² Men denne kopieringsmåten er alt for tidkrevende og faller derfor i dag nesten helt bort. Fotostat- og xeroxmetoden er formålstjenlig når forholdsvis små mengder kildestoff skal kopieres, for eksempel noen sider i en protokoll eller et enkeltokument som en kontrakt.

Skal derimot store mengder kildemateriale kopieres, er mikrofilm det mest hensiktsmessige. Mikrofilm har flere fordeler framfor de andre nevnte kopieringsmetodene. Den er langt mer økonomisk ved kopieringen, og den sparer magasinplass. På en 16 mm filmrull, for eksempel, får en inn ca. 2600 foliosider eller 5200 vanlige sider.³³

N.S.F. kommer derfor i framtiden til å satse på mikrofilm ved siden av originaldokumenter ved oppbyggingen av sitt arkiv. Fondet har skaffet seg nødvendig mikrofilmstyr som et 16 mm Kodak »Recordac Starfile« mikrofilmapparat og et kombinert lese- og kopieringsapparat.

Retningslinjer for videre oppbygging av kildearkivet

Ved den videre opp- og utbygging av det norske sjøfartshistoriske kildearkiv er det to hovedlinjer en vil følge. For det første kan en oppmuntre private institusjoner og privatpersoner til fortsatt å avlevere til N.S.F. kildemateriale de eventuelt skulle ønske å kvitte seg med. For det andre vil N.S.F. selv drive en oppsøkende virksomhet for å samle stoff til kildearkivet. Det siste blir trolig den viktigste oppgaven.

En vil da søke å få registrere og mikrofilme rederi- og firmaarkiver rundt om i hele landet. Dette kan komme til å by på visse problemer. Mange rederier vil kanskje være tilbakeholdne med å utlevere den type arkivalier fra nyere tid som har størst verdi i den økonomiske historieforskning, som regnskapsbøker og fraktslutninger, styrereferater og forhandlingsprotokoller. Om en ikke i første omgang skulle få adgang til slikt kildestoff, så kan en i alle til-

³² F.eks. Bergens Magistrats Attestbøker 1702–1804 (Ms169/m, 1./I–III). Sjøfartshistoriske kildeavskrifter fra bl.a. Bergens Skipperlaugs arkiv, U.B.B. og Statsarkivet i Bergen, W. D. Krohns arkiv, U.B.B., alt fra ca. 1770–1850 (Ms168/m, 1./I–III).

³³ I Riksarkivet i Oslo koster f.eks. 1 eksponering (1 folioside) 25 øre, mens et fotostat- eller xeroxkopi av samme størrelse kommer på 50 øre (1972).

feller gjøre rederiene oppmerksomme på materialets verdi for den framtidige historieforskning. En vil således anmode firmaene om at arkivene blir bevart for seinere avlevering til norsk sjøfartshistorisk kildearkiv. Rederiene kan også avlevere sine arkiver med klausul om at materialet ikke må benyttes i historieforskningen eller utleveres til offentligheten før etter en viss tid.

En stor hjelp for N.S.F. virksomhet ville det være om rederiene satte opp lister over hva deres arkiver inneholder, og hvor langt tilbake arkivaliene går. En viktig oppgave for N.S.F. er nemlig også å skaffe rede på *hva* som finnes i vårt land av sjøfartshistorisk kildemateriale, og *hvor* det finnes.

Dette er en oppgave som lar seg realisere innen overskuelig framtid. På det lokale plan er nå arbeidet i gang med å registrere det som finnes av sjøfartshistorisk kildemateriale i de offentlige arkivene i Bergen, som Statsarkivet, Stadspportarkivet, Bergens Offentlige Bibliotek og Universitetsbibliotekets manuskriptsamling.

På det nasjonale plan har det vært foretatt en del registrering i riksarkivet i Oslo. Planen er at norsk sjøfartshistorisk kildearkiv skal få en så fullstendig oversikt som mulig over hva som finnes av aktuelt kildemateriale i alle landets offentlige og private arkiver.

På det internasjonale plan har en påbegynt registrering av sjøfartshistorisk kildemateriale i riksarkivet i Stockholm. De neste utenlandske arkiver som står for tur for registrering, er riksarkivet i København og de større arkivene i Nederland som riksarkivet i Haag og statsarkivene i Amsterdam og Rotterdam.

Ved en slik systematisk registrering av sjøfartshistorisk kildemateriale i private rederiarkiver og i offentlige arkiver på det lokale, nasjonale og internasjonale plan, vil norsk sjøfartshistorisk kildearkiv bli en sentral hvor interesserte forskere kan søke opplysninger om hva som finnes av norsk sjøfartshistorisk kildestoff og hvor det finnes. Får N.S.F. på dette felt i stand et samarbeid med de enkelte norske rederier, vil kildearkivet også kunne gi opplysninger om *hva som er tilgjengelig av moderne sjøfartshistorisk kildestoff*.

Parallelt med registreringen bør en foreta innsamling av mikrofilm av originaldokumenter til bruk i den sjøfartshistoriske forskning. Av rent praktisk/økonomiske grunner må en på dette området være strengt selektiv. Bare spesielt verdifullt og aktuelt materiale kan i første omgang bestilles inn til kildearkivet. Det kan

nevnes at fra riksarkivene i Oslo og Stokholm har N.S.F. fått inn mikrofilm av sjøfartshistoriske kilder fra 1800-tallet (unionstiden), som konsulatinnberetninger og skipslister. Det beror på disponible midler i hvor stor utstrekning kildearkivet kan få inn sjøfartshistorisk kildemateriale fra utenlandske arkiver.³⁴ Hovedtyngden av kildematerialet må selvsagt komme fra vårt eget land – og da først og fremst fra rederiene og institusjoner med tilknytning til skipsfart.

I denne artikkelen har vi forsøkt å legitimere behovet for oppbyggingen av et sentralt norsk sjøfartshistorisk kildearkiv. N.S.F. søker her å fremme et forholdsvis uutnyttet felt innen historieforskningen. En systematisk registrering og innsamling av denne type kildestoff har så vidt vites ikke vært gjort før. Skal dette prosjektet bli vellykket, er en avhengig av et godt samarbeid med de institusjoner i vårt land, både offentlige og private, som sitter inne med sjøfartshistorisk kildemateriale.

Samarbeidet kunne også utvides for eksempel til kollegaer i Danmark, som under arbeidet med Danica-programmet trolig ofte har kommet over norske sjøfartshistoriske kilder.

Prosjektet ved Bergens Sjøfartsmuseum er et forsøk på å sette ut i livet en del av det program som Oscar Albert Johnsen trakk opp for mer enn femti år siden. Bare fremtiden vil vise om det lar seg realisere.

³⁴ Danskerne f.eks. ligger langt foran oss på dette området. Som et ledd i Danica-programmet, som går ut på å mikrofilmte danske historiske kilder i utenlandske arkiver, ble bl.a. en del av de dansk-norske priserettssakene i Public Record Office i London mikrofilmet i 1964. Det ble gjort med støtte fra Statens Almindelige Videnskabsfond (se ARKIV, 2.b., Nr. 1, April 1968, s. 20).

Af Viborg landtingsarkivs historie

AF PAUL G. ØRBERG

Indtil slutningen af 1600-tallet fandtes der i Danmark syv-otte forskellige landsting, idet der her ses bort fra de skånske provinser. Foruden de tre hovedting Sjællandsfars landsting (Ringsted), Fyenbo landsting (Odense) og Viborg landsting, var der landsting på Bornholm (Åkirkeby, fra 1776 Rønne),¹ Møn (Stege), Falster og Lolland (forenede ved åbent brev 24. marts 1683 med Maribo som tingsted), og Langeland (Rudkøbing).² Mønbo og Langeland landsting blev nedlagt i 1681, mens de øvrige ophævedes i 1805, Bornholms landsting dog først i 1813.³

Der er bevaret arkivalier fra alle de nævnte landsting, men i meget forskelligt omfang, fra de små ting yderst lidt, således fra Maribo landsting kun en enkelt tingbog (justitsprotokol) 1679–81. Fra de tre større landsting er arkiverne naturligvis righoldigere, men der er betydelig forskel på, hvor meget og hvor gammelt, der er bevaret.⁴ Især skiller det nørrejske landstings arkiv sig ud som noget særligt, både ved sit omfang og sin ælde. Mens hverken det sjællandske eller fynske landstings arkiv når bag om 1600-tallet, har det jyske arkiv flere rækker, der går så langt tilbage. Der kan særlig være grund til at nævne tingbøgerne, som begynder i 1567 og omfatter 82 bind.⁵ Rækken er forholdsvis komplet, hvilket ses af, at der kun forekommer tre større lakuner på 5 år eller derover (1596–1602, 1614–18, 1676–81). Fra 1682 anvendes betegnelsen justitsprotokoller, og derefter er rækken komplet. Derudover bør dombøgerne nævnes, eller rettere kladdebøger til domme. Af dombogsfragmenter findes et læg, som formodes at stamme fra 1560–70,⁶ to bind dombøger fra 1569, et fra 1581 og et fra

¹ Reskript 1776 27. dec.

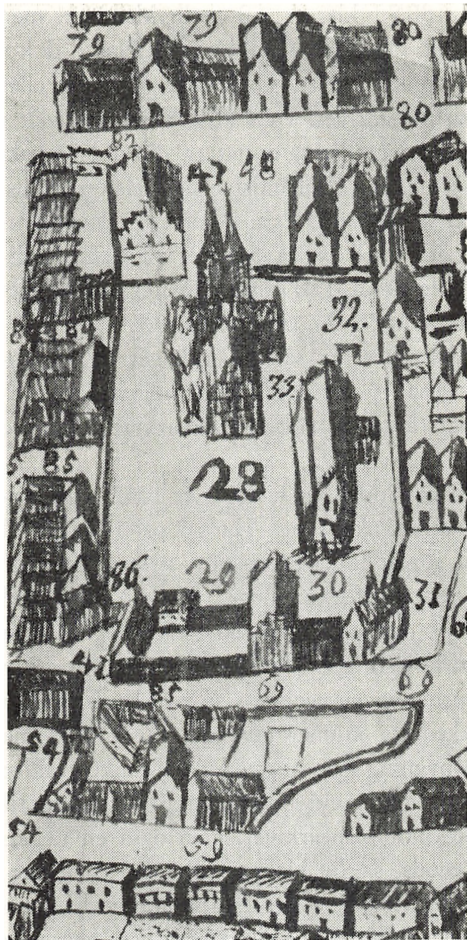
² Kongebrev 1594 14. juni.

³ Åbent brev 1681 29. marts, forordn. 1805 25. jan. og plakat 1813 29. juni.

⁴ En summarisk oversigt over landtingsarkiverne findes i Fortid og Nutid bd. 19, p. 278 ff.

⁵ Ved alle talangivelser er der naturligvis kun regnet med den tid, da landstinget eksisterede, altså tiden indtil 1805.

⁶ Dombogsfragmenter 1560–70, 1642–43, 1661–64. Viborg landstings arkiv = B 24–505.

Udsnit af Viborg byprospekt efter Resens Atlas 1677, som viser det gamle domhus' beliggenhed (nr. 33). Tæt sydvest for domhuset ligger domkirken (vest er opad). Nr. 47 er rådhuset, nr. 48 Gammeltorv, nr. 29 bisperesidensen og nr. 32 den gamle bispegård, som i 1677 var Jens Rodsteens landsdommergård.

1591. Af de topografisk indrettede dombøger omfatter række A (Vendsyssel, Thy, Salling, Fjends og Nørlyng herreder) 23 bind med yderårene 1608 og 1661. De ældste årgange er 1608, 1612 og 1616–26. Række B (resten af Viborg stift og Århus stift) omfatter med 22 bind tidsrummet 1616–64. Her er årgangene 1616–27 komplette. Række C (Ribe stift) omfatter med 26 bind tidsrummet 1616–56, og her er af de ældste årgange bevaret 1616–20, 1622 og 1624–25. Endelig skal landstingets skøde- og panteprotokoller nævnes, som begynder i 1624 med et bind, der går til 1637. 1638–44 mangler, derefter er der kun mindre lakuner. Det sam-

lede landstingsarkiv indtil 1805 fylder ca. 60 reolhyldemeter, men heraf optager dog en ubrudt række af såkaldte »irettelagte dokumenter« (∴ dokumenter til retssager) fra 1714 knap 30 meter eller omtrent halvdelen af landstingsarkivet. Den ældste pakke dækker årene 1480–1600.⁷ Sjællandsfar landsting omfatter 45 bind 53 pakker 1630–1805 (ca. 13½ meter). Lollandsfar og Falsters landsting 17 bind og 42 pakker 1664–1805 (ca. 7 meter). Bornholms landsting 10 bind 2 pakker 1671–1813 (ca. 5 meter). Fyenbo landsting 85 bind 21 pakker 3 læg 1640–1805 (ca. 8 meter) og Lange-land landsting 2 bind 1 pakke 1638–77 (0,15 meter).

Når det nørrejske landstings arkiv således indtager en særstilling blandt landstingsarkiverne, er det dog i langt højere grad lykken end forstanden, der har rådet. Et udblik over arkivets historie vil godtgøre dette.

Et skelsættende år i Viborg landstings historie er 1552, da Christian 3. i et brev af 27. maj skænkede Sct. Hans klostres kirke til et domhus for landstinget, for at folks breve m.v. »skulle icke aff regenn, snee eller gudzs wederlig forkømmes«.⁸ Vi kan ikke med sikkerhed afgøre, om der på denne tid har eksisteret nogen form for arkiv i forbindelse med landstinget. Men *har* der været et arkiv – og det er ikke nogen urimelig antagelse – så har landstinget i hvert fald indtil 1552 ikke selv kunnet give det husly. Det må have været deponeret i en bygning nær tingstedet, og tanken falder her naturligt på domkirken, som i vid udstrækning anvendtes til opbevaring af arkiver, ikke blot bisparkivet, men også en række arkiver fra inddraget kirkegods, særlig klostre. Desuden opbevarede her en samling adelige brevkister; det første vidnesbyrd herom er fra 1473, da landsdommer Niels Kås lod en brevkiste hensætte i domkirken.⁹ Den 16. maj 1567 brændte domkirken under en stor ildebrand i byen, og det kan se ud, som om der er en sammen-

⁷ Reelt rækker arkivet dog tilbage til 1477, således som det flere steder anføres i litteraturen, men et brev fra Slogs herred 1477 9. sept. er i 1949 afgivet til landsarkivet i Åbenrå. Arkivet omfatter i øvrigt yderligere en række kopier af protokollerede breve (dubletter til skøde og panteprotokollerne) 1667–1805, som er deponeret i det sjællandske landsarkiv. Det drejer sig om 7 bd. 142 pakker.

⁸ A. Heise: *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200–1559* (1879). Nr. 368.

hæng mellem denne brand og det forhold, at der er et vist skel i landstingsarkivet ved denne tid.

I hvert fald havde landstinget kun en kort tid til huse i Sct. Hans kloster, da dette snart efter 1552 blev nedbrudt. I 1567 var der planer om at bygge et selvstændigt domhus og en sum penge var afsat dertil, men pengene blev i stedet for brugt til latinskolen, som var blevet ødelagt ved branden i 1567. I 1576 klagede adelen derfor over, at man savnede et hus til at holde landsting og forsamlinger i, og samme år skænkede Frederik 2. den gamle katolske bispegård beliggende nord for domkirken til domhus for landstinget, men reparationsarbejderne var dog tidligst afsluttede i 1590'erne. I 1639 tales der om, at hele den nørrejske adel er i gang med at bygge et hus til en art forsamlingshus for adelen og domhus for landstinget. I denne bygning, som lå ganske tæt op ad domkirkens nordside, fik landstinget domicil, så længe det eksisterede, men det er sandsynligt, at der i 1576 og 1639 er tale om én og samme bygning, så at der i 1639 kun menes en genopbygning.¹⁰ I øvrigt kendes der kun to eksempler på, at landstinget under ekstraordinære omstændigheder er blevet holdt uden for Viborg, nemlig i 1631 i Holstebro på grund af pest og i 1644 i Kolding.¹¹ Derimod fremgår det klart af lakuner i protokolrækkerne, at landstingets virksomhed under Kejserkrigen var indstillet fra november 1627 til september 1629.

Landstingets arkiv har også været opbevaret i det gamle domhus, og det undgik derved at dele skæbne med de arkivalier, som endnu gemtes i domkirken, da Viborg rantes af storbranden i 1726.¹² Branden lagde domkirken i ruiner, men skånede mærkværdigvis

⁹ Heise, anf.værk. Indledningen og nr. 77. I en inventarliste fra 1681 hedder det: »Udi Adelens Breve-Camer. En stor deel Kister og Skrine henved 20 af huer, huor udj findis mangfoldige gamle vanddruchne og gandske forraadnede breve, etc.«. C 610-3. Viborg domkirkeinspektions arkiv. Regnskabsbog 1681–1723, p. 4.

¹⁰ Heise, anf.værk. Indledningen. H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II, nr. 126. Viborg Købstads Historie bd. 1 (1940), p. 149 ff. Fra Viborg Amt 1951, p. 22 ff. I Viborg Købstads Historie bd. 1, p. 123–202 findes den eneste samlede fremstilling af Viborg landsting forf. af landsdommer A. D. de la Cour.

¹¹ Corpus Constitutionum Daniæ bd. 4, nr. 407 (Jfr. anf. sted i Viborg Købstads Historie). Kancelliets brevbøger 1644 13. sept. Jfr. R. M. Ursin: Stiftsstaden Viborg (1849), p. 220.

¹² Heise, anf. værk. Indledningen, p. XI.

domhuset. Det blev dog stærkt beskadiget og var i hvert fald i 1738 så brøstfældigt, at man ikke mere kunne benytte det; der var på dette tidspunkt planer om at indrette domhuset til et tugt- og manufakturhus.¹³ Fra 1739–43 måtte man leje rådstuen i byens nye smukke rådhus (det nuværende stiftsmuseum) til landstingsværelse for 15 rdl. årligt. Det ser imidlertid ud til, at landsdommerne allerede før 1739 har set sig nødsaget til at rømme lokalerne på domhuset, i hvert fald i vintersæsonen. I landstingets ældste regnskabsbog fra 1740–45 findes nemlig en udgiftspost på 5 rdl., som er betalt Sivert Harch »for hans stue at holde landsting udi med lys og varme som sædvanlig for Anno 1739«. Men arkivet blev i hvert fald stående på domhuset indtil foråret 1740, da man på rådhusloftet lod indrette både et geværkammer og et arkiv, hvortil der blev indkøbt en række materialer af byfogden i Hobro, bl.a. også en hollandsk lås til arkivet for 1 rdl. Yderligere betalte man 1 mark og 8 skilling »for en vogn at flytte kisten og de gamle brevskaber fra det gamle domhus samt skranken«.¹⁴

Når man således med flid og bekostning lod et arkiv indrette, oven i købet på et lejet sted, ligger forklaringen i den første fælles anordning om de danske landsting, som var udstedt den 23. januar 1739, og hvor det i paragraf 21 hed: »Ved hvert landsting skal under landsdommernes opsyn og direktion af landstingskriveren holdes et rigtigt og ordentligt arkiv . . . Hvor slige arkiver ikke hidtil har været indrettede, der skulle vedkommende landstingsdommere og landstingskriveren anvende al mulig flid at få dem i stand, såvidt ske kan. Men for den tilkommende tid skulle de akkurat vedligeholdes«.

I årene 1740–43 foregik der en gennemgribende restaurering og nyindretning af det gamle domhus, som igen blev taget i brug af landstinget den 26. juni 1743. Huset var på to etager. Øverste etage, som var hovedetagen, var forbeholdt landstinget med retsal og i forbindelse dermed to arkiver, prokuratorstue og aparte værelser til landsdommernes og andres brug; underetagen var dels overladt til brug for Viborg latinskole, dels beboet af landstings-

¹³ Reskript 1738 5. dec. Jfr. Fra Viborg Amt 1951, p. 28 ff. Så tidligt som 1682 22. april omtales domhusets brøstfældighed. Rothe: Rescripter bd. 2, s. 200–01.

¹⁴ B 24–750. Regnskabsbog for domhuset 1740–45, p. 4. Anordn. om landstingene 1739 23. jan. havde påbudt en regnskabsbog (§ 22).

budet.¹⁵ Arkivrummene blev vel forsynede med reoler, hvori der også var indbygget et stort nyt skab »i mange inddelinger indrettet« og udstyret med egen lås. Reolerne var så høje, at man måtte benytte stige.¹⁶

Den nye landsoverret holdt sit første møde i domhuset den 11. april 1805. En af de første overretsassessorer, Stephan Jørgensen (1758–1834), har beskrevet domhusets indre.¹⁷ Om arkivet skriver han: »Archivet gaaer fra Landstingets Begyndelse i det 14de Sec., og forvares i tvende Værelser, hvoraf det ene indeholder de nyere Pante-, Skjøde- og Justitsprotokoller, som ere fuldskrevne, det andet de ældre af samme Slags tilligemed endeel Membraner af Tingsvidner, Sandmændstog osv. Skade, at man savner et Register saavel over de nyere, som de ældre!«. I en note tilføjer han, at det samme var tilfældet i Fåborg og Rudkøbing, men dér ordnede han arkiverne på hvert sted og afleverede dem således til sine eftermænd.¹⁸

Landstingsarkivet blev imidlertid ikke ordnet og registreret, og 1800-tallets første årtier blev i det hele taget ikke nogen god tid for dette arkiv. Allerede i 1819 blev domhusbygningen betegnet som meget forfalden, og arkivet synes at være rykket sammen i ét værelse. Landsoverretten optog kun en mindre del af den store bygning, og resten stod aldeles ubenyttet og gav »et sært ufordelagtigt skue og ingenlunde bidrager til at styrke begrebet om den rets værdighed, som der plejes«. ¹⁹ Det gamle hus blev dog endnu engang gennemgribende restaureret, efter at det i 1834 var blevet udset til mødested for den nørrejske stænderforsamling. Endelig i 1871 blev bygningen nedrevet til grunden, og en del af materialerne anvendt til opførelse af et nyt råd-, dom- og tinghus i tre etager

¹⁵ D 33–219. Viborg rådstuearkiv. Diverse brandtaksationer 1755–71. Bindingsregister 1756.

¹⁶ B 24–753. Domhusregnskaber 1744–45.

¹⁷ Stephan Jørgensen: Beviset for det formeentlige Slægtskab imellem Dr. Martin Luther og Stamfaderen til den lidenmanske Slægt i Danmark, med vedføiet Beskrivelse af mit eget Levnetsløb (1827), p. 176.

¹⁸ Stephan Jørgensen var 1789–1802 byfoged i Rudkøbing og herredsfoged i Langelands herreder, 1802–05 byfoged i Fåborg og herredsfoged i Sallingland herred, 1805 22. marts 2. assessor i landsoverretten.

¹⁹ Danske kancelli G 57 a. I. Rigsarkivet. Indberetn. fra A. C. Kierulff. Trykt i uddrag i: Fra Viborg Amt 1967 (p. 77).

nordøst for domkirken. Det blev bygget 1872–74 og kom foruden lokalerne til landsoverretten til at rumme en stor solennitetssal, Viborg byting, Fjends-Nørlyng herreders ting, Middelso-Sønderlyng herreders ting, byrådet, amtsrådet, stiftsarkivet, byens, amtsrådets og landsoverrettens arkiver, stiftsbiblioteket og en oldnordisk samling!²⁰ Landsoverrettens lokaler fandtes på 1. sal og dens arkiv på 2. sal.

Flytning har altid betydet en fare for arkivalier, selv hvor det har drejet sig om en direkte overflytning, men her var der jo tale om et interregnum på tre år, fra 1871–74. I disse år flakkede arkivet om i byen, »tildels befindende sig lige under taget på justitiarii loft«. Hvor store skader, der i disse år er sket, lader sig ikke afgøre, men det er i denne sammenhæng, det siges, at de ældste dele er halvt hensmuldrede af fugtighed.²¹

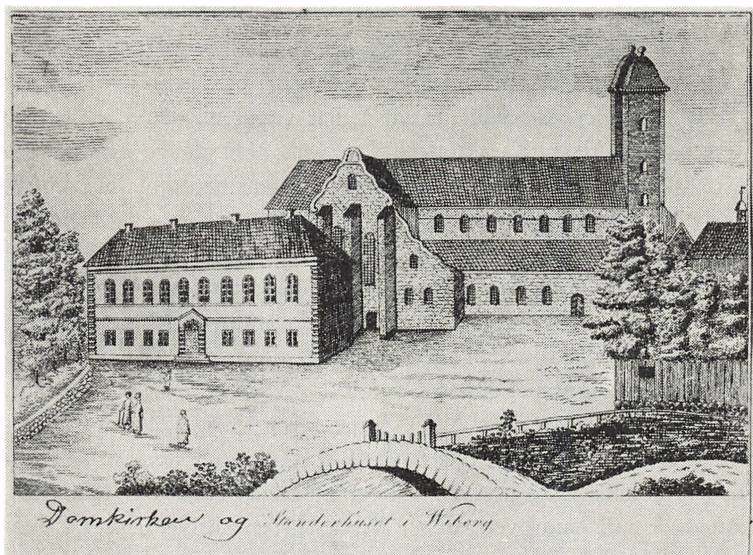
Udlån til private er et andet velkendt faremoment for arkivsager. I 1842 lånte retshistorikeren professor J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1792–1850) landstingets ældste dombog A fra 1608 og fik den aldrig tilbageleveret. I stedet havnede den i Højesterets arkiv og blev herfra afleveret til Gehejmearkivet.²² I foråret 1881 hjemlånte overrettsagfører i Århus Chr. L. Kjer (1839–1934), der var en kendt kommunalpolitiker og retshistorisk forfatter, de ældste dombøger frem til 1670 i flere mindre sendinger. Han var dog så omsorgsfuld selv at foreslå, om det ikke var det forsigtigste, at få en snedker til at lave en kasse, som bøgerne kunne lægges ned i og pakkes til. Forslaget blev fulgt og kassen fremstillet, men da Kjer første gang returnerede den, skrev han til landsoverretten, at hængelåsen var itu ved ankomsten til Århus, »formodentlig er den brækket itu på jernbanen, om med forsæt for at undersøge kassens indhold eller tilfældigt er det selvfølgelig umuligt at sige«. Det var vel blot utidig nysgerrighed, i hvert fald forsvandt der heldigvis ikke noget af kassens indhold.²³

²⁰ Trap: Danmark 2. udg. bd. 5 (1875), p. 335.

²¹ Arkivvæsenets arkiv. IX. De forenede arkiver nr. 12. Afskrift af de i årene 1880–84 afgivne beretninger om undersøgelser af lokale embedsarkiver. Rigsarkivet.

²² B 24, afleveringsdesignationer. Reversal 1832 m. tilskrift 1842 1. febr. B 24–510. Dombog 1608 A, tilskrift foran. Kolderup-Rosenvinge udsendte 1842–48 sit vigtige 4-binds værk med uddrag af domme afsagte på retterting og landsting; værket når dog kun til 1596.

²³ B 24, afleveringsdesignationer.

Tegning af Viborg domkirke og dombus, til venstre skimtes rådhuset. Tegningen må stamme fra tiden 1835–48, da det gamle dombus også gav rum for den nørrejyske provinsialstænderforsamling; den viser, hvor klods op ad binanden domkirken og stænder(dom)huset lå. På første sal i bygningens østlige ende (tilvenstre i billedet) fandtes landsoverrettens sal og bag den de to gavlværelser, som var arkivrum. I den modsatte ende var de stænderdeputeredes store mødesal. På dombusets plads står i dag en sten med inskriptionen: Her laa Viborg Landstings Dombus 1639–1871.

På grund af mangelen på ældre reversaler er vi desværre ikke i stand til at konstatere, hvornår der på den ene eller anden måde er sket tab i landstingsarkivet.²⁴ Den ældste bevarede reversal er fra 1807 og omhandler kun skøde- og panteprotokoller og kun den række, der begynder med året 1660. Blandt de ældste fra de to første tiår er der opført tre, som mangler i dag, mens til gengæld fem, som efter fortegnelsen manglede i 1807, nu igen findes i arkivet. I en reversal fra omkring 1832 nævnes ikke de fire ældste dom-

²⁴ I en skrivelse fra landstingskriver Jacob Filstrup (1703–89) til landsdommerne, dateret 10. juli 1752, omtales »de årlige holdende reversallis, såvel over de i arkivet indliggende, som på skrivestuen overblevne dokumenter«. Danske kancelli A V.145.d. Indberetning om retternes og jurisdiktionernes indretning. Rigsarkivet.

bøger, som i dag er i behold (1569, 1581, 1591), og i en reversal fra 1876 mangler alle de ældste skøde- og panteprotokoller, således at den opgjorte protokolrække begynder med protokol nr. 8 (1667). At der på forskellig måde har været uorden i arkivet er altså ganske klart. Karakteristisk for det almindelige syn på det historiske arkiv er sikkert en slutbemærkning i den omtalte reversal fra 1832: »Endelig opbevares i 1 kiste og 1 kasse en del forældede, tildels blandede og irrelevante papirer«. ²⁵ Vi får senere lejlighed til at kikke nøjere i disse kister og vurdere deres indhold.

Imidlertid var interessen for de lokale embedsarkiver voksende i århundredets sidste halvdel, og det resulterede i, at Kongerigets Arkiv med kontorchef Johan Grundtvig (1822–1907) og assistent, fra 1882 gehejmearkivar A. D. Jørgensen (1840–97) som de drivende kræfter, tog initiativet til at få igangsat en systematisk undersøgelse af alle disse arkiver i løbet af årene 1880–82. ²⁶ I 1881 kom turen til landsoverretten i Viborg. I en skrivelse af 13. juni 1881 til landsoverretten kommunikerede justitsministeriet en skrivelse fra kirke- og undervisningsministeriet om, at arkivundersøgelsen ville finde sted samme sommer, og denne skrivelse fulgtes atter op af en trykt formular fra Kongerigets Arkiv om det forestående besøg. Det blev Johan Grundtvig selv, der kom på inspektion i Viborg. I sin indberetning roser han arkivets lokaler i det nybyggede rådhus, men omtaler også, hvor ublide kår det tidligere har haft, særlig i de tre år, hvor det var hjemløst (jfr. omtalen side ?? med citat). Der var imidlertid slet ingen orden i opstillingen af arkivet. Ganske vist var det blevet underkastet en dog temmelig overfladisk revision af en af assistenterne på justitskontoret, men det skyldtes utvivlsomt udelukkende den bebudede inspektion. ²⁷

Formålet med arkivrejserne var ikke blot at inspicere, men også at bjærge særlig udsatte eller historisk værdifulde arkivalier hjem til centralarkivet. Også til dette brug havde Kongerigets Arkiv ladet fremstille en trykt formular, som Johan Grundtvig 27. april 1882 sendte til landsoverretten ledsaget af et specificeret forslag til aflevering. Der var dog allerede i 1881 – åbenbart i direkte forbindelse med arkivbesøget – afgået en stor sending arkivsager fra lands-

²⁵ B 24, afleveringsdesignationer.

²⁶ Jyllands Brevkiste udg. af Landsarkivet for Nørrejylland (1966), p. 30 f.

²⁷ Som note 21. B 24, afleveringsdesignationer.

overretten. Den sidste store sending fulgte i maj 1882 og blev ledsaget af en regning fra overretten på 109 kr. 35 øre. Heraf var imidlertid de 30 kr. beregnet til indpakning m.v., og denne udgift afslog Grundtvig kategorisk at refundere. Skønmæssigt blev der ved disse forsendelser afgivet 900 kubikfod arkivalier til Kongerigets Arkiv.²⁸

I ca. ti år blev næsten hele det gamle landstingsarkiv opbevaret i København. I denne periode blev arkivet underkastet en vis restaurering, som hovedsagelig bestod i, at en stor del af tingbøgerne og dombøgerne blev indbundet eller ombundet i såkaldt korsetdrejl og pap, samtidig med at der blev indsat hvide indskudsblade i de protokoller, der var hårdest medtaget; på denne måde lader det sig gøre at blade i bøgerne uden at berøre bladene direkte. Nogen form for bladkonservering kom ikke på tale.

Ved slutningen af landstingsarkivets københavnske dekade indledtes en ny æra for dansk arkivvæsen. Den 30. marts 1889 underskrev kongen den lov, som skulle danne rammen om det danske arkivvæsen frem til vor tid gennem oprettelsen af et rigsarkiv i hovedstaden og tre derunder hørende provinsarkiver. I sommeren 1891 stod det nørrejske provinsarkivs bygning færdig og klar til at tage imod arkivalier, og den 13. juni ankom den første sending, som netop bestod af de landstings- og landsoverretsarkivalier, der ti år tidligere var blevet overført til København. Sagen var den, at den nye provinsarkivar var særlig interesseret i dette arkiv. Sagfører J. H. S. Jespersen (1840–1905) var allerede 14. juni 1889 blevet udpeget til embedet, dog således at udnævnelsen først kom til at gælde fra 1. april 1890. For ikke at savne arbejde og vel også for at indhøste nyttig erfaring havde han i et par vintermåneder først på året 1890 påtaget sig et ordningsarbejde i landsoverrettens arkivlokale.²⁹ Det skulle vise sig at være særdeles påkrævet.

I anledning af den forestående aflevering til det nye provinsarkiv skrev justitsarkivaren 21. oktober 1889 et brev til landsoverrettens justitiarius. Det hedder til slut i skrivelsen: »Endelig findes i arkivet to store kasser med papirer, hvis indhold ved justitssekre-

²⁸ Arkivvæsenets arkiv. IX. De forenede arkiver nr. 11. Korrespondance vedr. undersøgelser af de lokale arkiver og afleveringer derfra. Rigsarkivet.

²⁹ Jyllands Brevkiste, p. 20 og 27.

tær Selmers³⁰ tiltrædelse i 1846 af kontorpersonalet blev betegnet som aldeles værdiløst. Mulig bør dog en nærmere undersøgelse af disse kassers indhold anstilles . . .«³¹ Det var disse to store kasser eller kister, som tidligere har været nævnt, og som naturligt nok straks vakte den designerede provinsarkivars nysgerrighed. Han kunne ikke få anden besked, end at kisterne fra ældre tider havde hørt til overrettens arkiv og sammen med dette havde haft plads på forskellige loftslokaler i byen; da rettens ældre arkiv 1881–82 var blevet afleveret til Kongerigets Arkiv, havde man undladt at sende dem med. Ved nærmere eftersyn viste indholdet sig nu udelukkende at være dele af Viborg landstings arkiv, men i aldeles uordnet stand, dels i en større mængde småpakker, der viste sig at indeholde meget forskellige sager, og dels for en stor del i ganske løse papirer. Dokumenterne var en del medtaget af fugt og snavs, og det blev nødvendigt at foretage en nøjagtig og detaljeret undersøgelse af dem, så meget mere som det snart viste sig, at de bestod af ældre arkivalier af betydelig værdi. Hvert eneste lille hæfte måtte åbnes, udfoldes – mange småpakker bestod af papirer sammenlagt fire gange – og ordnes, og den store mængde løse papirer måtte stykke for stykke efterses, og det hele indordnes i de forskellige grupper, hvortil det hørte. Arbejdet blev tilendebragt i løbet af ca. to måneder, papirerne ordnede og sammenpakkede i regulære arkivpakker med papplader foroven og forneden og forsynet med skilte. Endelig blev der udarbejdet en registratur. Ialt drejede det sig om 124 pakker, som »indeholder betydeligt værdifulde arkivalier fra landstingets ældste tid og større rækker, som ville supplere de i rigsarkivet værende sager fra Viborg landsting«.³² Fra registraturen kan nævnes: fragmenter af justitsprotokoller fra 1500-tallet, 1600-tallet og 1629. Fortegnelser over dem, som til Viborg landsting for manddrab er fredløs svorne 1629, 1631 og 1639. Bog over de kongelige pantebreve, som til Viborg landsting er fremviste og påskrevne 1651. 1 pakke originale kongebreve, bl.a. 19

³⁰ Emil H. Selmer (1794–1876), borgmester og byfoged i Viborg m.v. 1840–46, 1846 23. marts justitssekretær i landsoverretten.

³¹ B 24, afleveringsdesignationer.

³² Brev (koncept) fra provinsarkivar Jespersen til justitiarius Christian Købke (1830–1911), dateret Viborg 30. juli 1890. Landsarkivets arkiv. A 1–29. Alm. korrespondance 1890–91.

breve og 1 fragment fra Frederik 2. til landsdommerne i Viborg. 1 pakke med 174 breve vedr. herregården Engelsholms ejere 1547–1664.^{32a} 1 pakke med breve og irettelagte dokumenter fra 1500-tallet, bl.a. 39 tingsvidner fra Slogs herred 1505–79 og 19 tingsvidner fra Tønder herred 1521–77.³³ 33 pakker irettelagte dokumenter 1668–1802. 4 pakker domskoncepter 1724–1803. 56 pakker kopier af protokollerede breve 1665–1720. 17 pakker stævningskoncepter 1666–1805. 3 pakker domhusregnskaber 1749–1804.³⁴

Det skal tilføjes, at der ikke var tilsagt Jespersen noget vederlag for hans arbejde, men han henstillede, at de ca. 200 timer, der var medgået, betaltes med det for arkivarbejde af denne art sædvanlige vederlag af 75 øre pr. time. Landsoverretten bevilgede de 150 kroner.³⁵

Som vi allerede har hørt vendte hele landstingsarkivet tilbage til Viborg den 13. juni 1891, endnu før de sidste håndværkere havde forladt den nyopførte arkivbygning. En lille supplerende aflevering fra hovedarkivets 1. afdeling fulgte i 1899, nemlig 1 pakke landstingsakter fra slutningen af 1700-tallet og 1 pakke vota, domme og ekstrakter forfattet 1787–92 af vicelandsdommer, senere amtmand over Randers amt Peter S. Fønss (1764–1824). Tidligere havde man sammesteds fra modtaget en regnskabsbog over domhuspenge 1745–61.

I det embedsarkiv, som herredsfogden for Lysgård-Hids herreder (tingsted i Kjellerup) afleverede til provinsarkivet, fandt man landstingets ældste voteringsprotokol 1698–1700 (B 24–501). Endelig afleverede den nye Vestre Landsret 5. januar 1920 2 bind og

^{32a} Denne pk. er i dag betegnet B 24–749. Efter en særregistrering i 1966 skal årstallene rettes til 1510–1621. Pakken indeholder private arkivalier vedr. Erik Eriksen Lange d. æ. og hans mor, fru Bege Rosenkrantz, Erik Eriksen Lange d. y. og hans mor, fru Anne Gjordsen, Knud Brahe og Margrethe Lange 1548–1621, 1 dok. vedr. Johanne Lykke 1510. Desuden akter fra Engelsholm og Solvig godsarkiver 1556–1621, Hostrup bys (Slogs hrd.) vide og vedtægt ca. 1580 (utrykt) og et par dok. fra Ålborghus og Bygholm lens arkiver 1560 og 1613.

³³ Disse breve blev i 1949 afgivet til landsarkivet i Åbenrå. Oplysn. i seddelregistraturen.

³⁴ B 24, afleveringsdesignationer. Koncept til registrant.

³⁵ Landsarkivets arkiv. A 1–29. Alm. korrespondance 1890–91.

4 pakker landstingsarkivalier til landsarkivet. Det drejede sig om 2 pakker irettelagte dokumenter 1557–1795, diverse år, og 1 pakke indkomne breve 1714–1804, diverse år; det øvrige var hovedsagelig regnskabssager vedr. domhuset.³⁶

Det hidtil sidste supplement til landstingsarkivet var en aflevering fra Rigsarkivet i 1950. Det drejede sig om 3 pakker med forskellige forarbejder til domme, vota, afskrifter af domme, korrespondance m.m., som havde tilhørt Friederich von Arenstorff til Overgård, der var landsdommer 1759–62. De var kommet til Rigsarkivet sammen med forskellige arenstorffske privatarkiver.

Landstingsarkivets foreløbige opstilling blev revideret i 1950, men nogen systematisk undersøgelse af indholdet er ikke blevet foretaget, således at der stadigvæk kun er tale om en interimistisk registrering og ikke nogen egentlig ordning; andre og mere presserende ordningsarbejder har hele tiden trængt sig på.

Til gengæld er der blevet øvet en betydelig indsats for gennem forskellige former for registre o.lign. at lette indgangene til dette vigtige arkiv. Der findes to bind med ganske kortfattede registre til dombøgerne m.m. 1477–1805. Første bind rummer registre til »irettelagte dokumenter« 1477–1716 og registre til dombogsfragmenterne, dombøgerne fra 1500-tallet samt dombogsrækkerne A og B til 1661/1664. Andet bind har registre til dombog C 1616–56 og de fælles nørrejske dombøger 1665–1805. De er udarbejdet af O. M. Hofman-Bang (1873–1940, registrator i Viborg 1911–40), for de ældste deles vedkommende med bistand af Svend Aakjær (1894–1963, landsarkivar i Viborg 1929–45). Hofman-Bang har ligeledes udarbejdet et bind ganske korte registre til landstingets tingbøger 1619–34 og et tilsvarende til tingbøger og justitsprotokoller 1636–1719. Endelig foreligger der fra hans hånd et personregister til landstingets skøde- og panteprotokoller 1660–1805, som dog er ret løst i sin opbygning. Et tilsvarende, men fuldstændigt personnavneregister til skøde- og panteprotokollerne 1660–90 er udarbejdet på et af vore statsfængler, og det samme gælder et hertil svarende stednavneregister (i to bind). De såkaldte »Nygaards sedler« er ligeledes i det væsentlige at betragte som en art register til landstingets skøde- og panteprotokoller. Det drejer sig

³⁶ B 24, afleveringsdesignationer.

om et herredsviis ordnet seddelregister, der er forarbejdet til artiklerne om de nørrejske herregårde i 4. udgave af Trap: Danmark, udarbejdet af arkivar S. Nygaard (1869–1964, arkivar i Viborg 1896–1913). Alle disse hjælpemidler findes på landsarkivets læsesal. De er dog behæftede med forskellige fejl og mangler og af en mere eller mindre interimistisk karakter.

Et videnskabeligt tilfredsstillende hjælpeapparat har imidlertid været under udgivelse den sidste halve snes år. I 1965 udsendte landsarkivet en udførlig regestudgave af dombogen fra 1616, udarbejdet af arkivar Poul Rasmussen, og i 1971 fulgte en udgave af dombogen 1617 A, begge med fyldige registre. Samtidig er landstingets ældste skøde- og panteprotokoller under udgivelse i næsten fuldstændig form, men dette arbejde forestås af Landbohistorisk Selskab. Den ældste skøde- og panteprotokol 1624–37 udkom 1966–70 ved landsarkivar Jens Holmgaard og forsynet med meget udførlige registre ved arkivar C. Rise Hansen, mens den næste, som dækker årene 1645–57, er under udgivelse ved arkivar Poul Rasmussen.

På et andet felt er der i de seneste år sket en betydningsfuld indsats til gavn for det gamle landstingsarkiv, idet man har indledt en konservering og restaurering efter de nyeste principper med bl.a. afsyning og desinficering af de enkelte blade. I første omgang har man taget fat på de ældste dombøger fra 1500-tallet, som er meget forfaldne, men med de ressourcer, der for øjeblikket står til rådighed for landsarkivet, er det en mere end langvarig proces at nå til vejs ende med konserveringen af landstingsarkivet.

Orientering

Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in den deutschen Archiven und Bibliotheken. Bd. 1.: Die Nachlässe in den deutschen Archiven (mit Ergänzungen aus anderen Beständen). Bearb. v. Wolfgang A. Mommsen. Teil 1: Einleitung und Verzeichnis. 1971. XXXIX + 582 s. Bd. 2: Die Nachlässe in den Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland. Bearb. v. Ludvig Denecke. 1969. XII + 268 s.

Med et par års mellemrum er der udsendt to bind med oversigter over større tyske privatarkiver («Nachlässe»), først i biblioteker i forbundsrepublikken indeholdende fortegnelse over ca. 3500 personarkiver, fordelt på 150 institutioner, dernæst over privatpersoners efterladte papirer i arkiver og andre samlinger i hele Tyskland. Dertil føjes oplysninger om mange tyske privatarkiver uden for Tyskland, dog ikke i Schweiz, som allerede har udsendt en lignende oversigt, og heller ikke i Østrig, hvor en publikation af tilsvarende art er under forberedelse. Dette bind indeholder tillige henvisninger til flere brevsamlinger i Det kgl. Bibliotek og til nogle privatarkiver i det danske Rigsarkiv. Enkelte arkiver har kunnet spores til USA, og der gives oplysninger om arkiver i privateje, om papirer, som har været udbudt til salg gennem antikvarier, og endelig om arkiver, som er gået tabt. Sidstnævnte gruppe, der desværre er ret stor, omfatter ikke alene de mange arkiver, som gik til grunde under krigen, de fleste i Heeresarchiv i Potsdam, men også adskillige, som blev beslaglagt og destrueret under nazitiden eller som er blevet tilintetgjort af deres skabere og ejere. Der gives altså ikke alene oplysninger om arkivernes indhold, men tillige om deres historie.

I almindelighed viser værket tilstanden 1960–65, for Bundesarchiv 1969. Der ligger et kæmpearbejde bag denne præstation, som betyder en uhyre lettelse for benyttede, der vil orientere sig i tyske arkivers og bibliotekers indhold af privatarkiver. At gå på jagt efter arkivmateriale i Tyskland er et kapitel for sig, idet ikke alene arkiver og biblioteker, men også en række museer og andre institutioner samler arkivalier, og der findes ingen særlige grænser – samleområderne skifter fra sted til sted. Oversigten giver en for-

nemmelse af denne spredning, som må siges at have været en fordel under den 2. verdenskrig, idet samlingerne lettere lod sig evakuere og derfor undgik alt for store tab. Det er ret iøjnefaldende, at mange personers efterladte papirer er spredt mellem flere institutioner.

Naturligvis har det være umuligt at registrere alt. I forordet til bd. 1 gives en udførlig redegørelse for principperne for udvælgelsen og for indsamlingsarbejdet i det hele taget. Det må bemærkes, at mens man herhjemme i Rigsarkivet ofte har delt efterladte papirer, således at en persons videnskabelige samlinger kom i håndskriftsamlingen, adskilt fra privatarkivet, holdes disse papirer i Tyskland som regel samlet. Denne fremgangsmåde synes at være den mest hensigtsmæssige, idet korrespondancen i en persons privatarkiv ofte for en væsentlig del angår disse samlingers indhold. I øvrigt er principperne for anbringelse varierende fra sted til sted, og udgiverne betoner da også, at en vis konservatisme forhindrer gennemførelsen af en principiel ensartethed.

I bibliotekerne er en persons efterladte breve og papirer ofte anbragt i vidt forskellige systematiske grupper – et forhold der også kendes herhjemme, men oversigten over privatarkiverne i biblioteker forsøger at gøre opmærksom på dette forhold. En sådan særskilt tværgående oversigt er i øvrigt fornylig udsendt af det bayerske statsbibliotek i München. For at begrænse værkets omfang fortegnes kun de mest omfattende samlinger, mens enkelte breve og stykker forbigås og må findes gennem de sædvanlige hjælpemidler på stedet. Ligeledes er begrænsede genealogiske og lokalhistoriske samlinger ikke medtaget.

Et sådant arbejde, som bygger på meget forskelligartede indkomne besvarelser og til dels på andre uensartede publikationer, kan ikke undgå at blive behæftet med visse fejl, men de bliver langt overskygget af den praktiske værdi. I så henseende må navnlig bd. 1 fremhæves, hvor man redegør for de enkelte arkivers skæbne, mens biblioteksbindet (bd. 2) kun interesserer sig for den øjeblikkelige tilstand. I et tredje bind vil man samle et register og en oversigt over privatarkivernes fordeling på de enkelte opbevaringssteder. Et sådant eksisterer allerede for bibliotekers oversigt.

Oversigten indeholder kun få navne af interesse for dansk historie. Når man ser bort fra folk fra Slesvig-Holsten, hvis papirer findes i Kiel, Slesvig eller Hamburg, synes de fleste arkiver med

en vis dansk tilknytning at være samlet i Frankfurt a. M. I den stedlige afdeling af Bundesarchiv findes således arkiver efter greve *Anton af Aldenburg* (1633–1680), tysk rigsgesandt i København *Edward Banks* (1795–1851), dansk gehejmeråd *Adolf Gottlob von Eyben* (1741–1811) og den slesvig-holstenske regeringspræsident *Karl Philipp Francke* (1805–70). Af diplomatarkiver kan endvidere nævnes Hansestædernes generalkonsul i København *Friederich Krüger* (1819–1896), hvis arkiv findes i Lübeck, og en henvisning til den amerikanske konsul i København *John Murray Forbes* (1771–1831), hvis papirer er kommet til Library of Congress, Washington D. C. Arkivet efter *Gerhard v. Mutius* (1872–1934), tysk gesandt i København, angives at være gået tabt under 2. verdenskrig. Både *Best* og *Renthe-Fink* figurerer i fortegnelsen, den første med erindringer i Bundesarchiv, Koblenz, den anden med papirer om Danmark i Auswärtiges Amt's politiske arkiv. Det danske kongehus er repræsenteret med prinsesse *Thyra*, hertuginde af Cumberland (1853–1933), med papirer i arkivet for huset Hannover i Gmunden (Østrig). Endelig kan nævnes *Martin Andersen-Nexøs* arkiv i Deutsche Akademie der Künste i Berlin.

Fra Danmark findes i oversigten omkring et dusin navne i Det kgl. Bibliotek, deriblandt *D. G. Moldenhawer*, *Otto Sperling*, *Balthasar Münther* og hans datter *Friederike Brun*. At den sidstnævnte også har efterladt sig en del papirer, som findes i det Brun-Bügelske arkiv i Rigsarkivet, er ikke nævnt, men derimod enkelte andre navne, således greve *Christian Günther Bernstorff* (1769–1835) og digteren, greve *Christian Stolberg* (1748–1821) og hans søster, grevinde *Katharina* (1751–1832), samt to diplomater, nemlig *Hans Georg Westphal* (1674–1733), der til sidst var dansk gesandt i St. Petersborg, og *Heinrich Karl Meinig* (d. 1812), rigsstæderne Bremens og Lübecks agent i København. Begge sidstnævnte arkiver findes i Rigsarkivet ikke blandt privatarkiver, men under arkiver af udenlandsk proveniens, og Westphals arkiv er tillige optaget i vejledende arkivregistratur over Tyske Kancelli (VA XIII).

Dette udvalg må kunne suppleres på væsentlige punkter. I Rigsarkivet findes flere embedsarkiver, efterladt af tyskfødte diplomater i dansk tjeneste. Et blik i den ovenomtalte vejledende arkivregistratur over Tyske Kancelli giver en lang række navne – *Christian August v. Berckentin*, *Georg Lincker*, *Christian August v. Johnn*,

Henrik Frederik v. Söhlental og *Henrik Carl v. Gleichen* – for kun at nævne de største arkiver, samt flere oldenborgske grevers arkiver fra det 16. og 17. århundrede. Det fører direkte hen til de sønderjyske fyrstearkiver (VA X, 1959), som indeholder mange dokumenter og aktstykker vedrørende nuværende tyske områder. Også kongehusarkivet indeholder materiale, som har relation til Tyskland, og som er kommet hertil ved kongehusets slægtsforbindelser og embedsmænd. Fra den offentliggjorte del (VA XIII, 1963) kan eksempelvis nævnes landgreve *Vilhelm* og landgrevinde *Charlotte* af Hessen-Kassels arkiv og en del af statsminister, rigsgreve *Conrad Rantzau* til Breitenburgs papirer. En anden del af sidstnævnte arkiv findes som nr. 6179 i den almindelige samling af privatarkiver, der rummer en del arkiver af lignende art. Der er således de omfattende *Bernstorffske* arkiver betegnet efter godserne (*Gohlau, Grevesmühlen, Jersbek, Ober Ellguth, Stintenburg og Wotersen*), som indeholder materiale til belysning af tysk ånds- og kulturliv fra midt i det 17. århundrede og to sekler frem. Kun enkelte af dem er nævnt i den tyske oversigt. Dertil kommer, at digteren *Christian Stolberg*, der kun nævnes i forbindelse med Stintenburg, tillige har sit eget arkiv (nr. 6397). Yderligere kan nævnes slægten *Brockdorff* til Kletkamp (nr. 4217), den kur-sachsiske feltmarskal *Gerhard v. Dernath* (nr. 5330) og rigsgreve *Johan Georg v. Dernath* (nr. 5332), den sidstnævntes sekretær *Gottfred Heinrich Schevius* (nr. 6282), de *Reventlowske* arkiver fra *Altenhof* (nr. 6198) og flere enkelte medlemmer af samme slægt.

Det er naturligt, at Slesvigs og Holstens tilknytning til den danske krone har efterladt sig spor i rigets arkiv. Det er uoverkommeligt at nævne alle arkiver med relation til disse forbindelser. Man må glæde sig over, at det er lykkedes at tilvejebringe denne oversigt, som vil gøre det lettere for danske forskere at orientere sig inden for tyske samlingers mangfoldige muligheder.

Der er inspiration at hente, både for historikere og for arkivfolk, navnlig med henblik på en tilsvarende oversigt for danske samlinger. En begyndelse er blevet gjort med »Manuskripter og arkivalier i danske samlinger«, men da de store institutioner på dette felt, først og fremmest Det kgl. Bibliotek og Rigsarkivet, har begrænset sig til generelle henvisninger, kan dette værk kun i ringe grad yde den fornødne hjælp. Det kgl. Biblioteks trykte kataloger

er efterhånden ved at være forældede og dækker tillige kun en del af samlingerne. Rigsarkivet har udgivet en oversigt over private personarkiver (1972), som skal føres à jour med en ny udgave efter et passende tidsrum. Denne oversigt tynges i nogen grad af de godt 2400 arkiver, som kun består af et stykke eller læg. Det ville være ønskeligt, om man kunne give en kort beskrivelse af indholdet, således at man kunne hjælpe benytteren et stykke længere på vej.

Vello Helk.

Søetatens kort- og tegningssamling

En proveniensoversigt

AF HANS CHR. BJERG

Rigsarkivet rummer i dag en meget stor kort- og tegningssamling. Den del af denne, der henhører under arkivets 1. afd. (tiden frem til 1848) omfatter skønsmæssigt ansat 30.000 stk. Omkring halvdelen af denne samling udgøres af kort og tegninger, der stammer fra arkivafleveringer fra Søværnet. Denne arkivfond har man hidtil benævnt *Marinens Kortsamling*, en betegnelse, hvormed man tillige har omfattet visse samlinger af ukendt og til dels privat proveniens. *Søetatens kort- og tegningssamling* er imidlertid en mere korrekt betegnelse for denne arkivfond. Materialet består af konstruktions-tegninger til skibe, bygninger, maritime basefaciliteter og teknisk apparatur til brug i flåden samt i enkelte tilfælde af søkort og andre former for oversigtskort og tabeller. Samlingen turde være ret enestående – også set i international sammenhæng. Således findes i samlingen konstruktionstegninger til skibe fra 1. halvdel af 1600-tallet, ligesom den ældste, kongelig approberede tegning, der er bevaret, er fra 1664.¹ I det hele taget ligger her et vældigt kildemateriale først og fremmest selvfølgelig til skibsbyggeriets historie, men tillige også til den almindelige tekniske historie. Tit og ofte af en betydelig håndværksmæssig og kunstnerisk værdi.

Kort- og tegningssamlingen Søetaten vedrørende må siges at være meget sparsomt forskningsmæssigt udnyttet.² Årsagerne til dette er dels den manglende generelle forskningsmæssige dyrkning af Søværnets historie og dels den hidtidige mangelfulde og uoverskuelige registrering af disse kort og tegninger. I 1953 samledes de placeringsmæssigt spredte grupper af kort og tegninger i Rigsarkivet under overarkivar, dr. Bruuns ledelse i specielle arkivskabe beregnet til kort. I 1969–70 påbegyndtes omfattende proveniens- og administrationshistoriske undersøgelser af Søetatens kort- og tegningssamling som forberedelse til en omfattende registrering af denne.³ Det er tanken i nærværende artikel at meddele nogle af

¹ RA. Søetatens Kort- og Tegningssamling. Des. A nr. 931.

² En af de få, som tidligere i større udstrækning har drevet studier i disse samlinger er orlogskaptajn Preben Holck (1888-1967). Jfr. dennes artikler i Tidsskrift for Søvæsen 1929 og 1930.

³ Undersøgelserne er blevet foretaget af arkivarerne Birgit Nüchel Thomsen og Hans Christian Bjerg.

resultaterne af disse undersøgelser i form af en oversigt over proveniensforhold for de enkelte delsamlinger i Søetatens kort- og tegningssamling.

Skibsbyggeriet på Holmen og flådens fabrikmestre

I Danmark udførtes bygningen af orlogsskibe i Christian IVs regeringstid af særlige skibsbygmestre, der var indkaldt fra udlandet. Forinden de store skibe blev bygget, blev der udarbejdet et særligt såkaldt sartter, dvs. en fortegnelse over dimensioner, standardmål og andre forskrifter, der under bygningen skulle overholdes. Det samtidige arkivmateriale, der omhandler skibsbygningsforhold, opererer med begreberne *rids*, *skabeloner* og *modeller*. Om der har været en væsensforskel mellem disse begreber, eller om de i virkeligheden har været udtryk for synonymy er usikkert. F.eks. viser den kongelige approbation på tegningen fra 1664,⁴ at begrebet *model* må have været brugt synonymt med begrebet *tegning*. I instruks af 8. juli 1656⁵ til medlem af admiralitetskollegiet kaptajn *Nicolai Helt*, der havde fået skibsbyggeriet under sig, nævnes kun sartret. I instruksen til admiralitetet af 25. juli 1670 omtales foruden sartret, at »naar og noget Capital Orlogsskib skal bygges, skal endogsaa tilforn en Model giøres efter hvilken skal forfærdiges«. Det er usikkert, om der her er tale om træmodeller eller om grafiske afbildninger af skibet, altså tegninger. I 1686 blev englænderen *Frantz Sheldon* antaget som skibsbygmester efter i en del år at have været i svensk tjeneste. I hans instruks, der er dateret 24. juli 1686, hedder det udtrykkeligt i paragraf 2, at »naar noget nyt Skib skal opsættes, skal han tilforn deraf tvende Afritzninger paa Papire giøre, at deraf det ene Hans Kongelige Majestæt til Underskrivelse allerunderdanigst præsenteres, og det andet hannem med skriftlig Resolution igen tilstilles, førend han med Bygningen begynder«. Der er her for første gang utvetydigt tale om grafiske afbildninger af nybygninger.

Når der er bevaret så få konstruktionstegninger fra før 1690, skyldes det, at de enkelte, oftest udenlandske, skibsbygmestre anså tegningerne for at være deres personlige ejendom og fabrikshemmelighed, hvorfor de nægtede at aflevere tegningerne til kongen.

⁴ Jfr. note 1.

⁵ M.h.t. instrukserne se Instruktions-Kopibøgerne i Generalkommissariatets Arkiv. Citaterne fra disse er let moderniserede.

Da Frantz Sheldon blev afskediget i 1690, forsøgte man forgæves at få ham til at udlevere de tegninger, han havde arbejdet med i Danmark.

Fra omkring 1690 søgte Admiralitetet bevidst væk fra anvendelsen af udenlandske skibsbygmestre og konstruktører som ledere af byggeriet, og arbejdede på at få opbygget en dansk stab af konstruktører. Den grundlæggende organisering af en dansk national konstruktionsvirksomhed ved Holmen skete i årene efter 1690. Ledelsen af flådens skibsbyggeri blev overdraget søofficeren *Henrik Span* i hans egenskab af Holmens chef. I instruksen til denne fra 11. marts 1690, paragraf 7, hedder det: »Naar noget nyt Orlog Skib, Fregat, Jagt eller andet Fartøj, lidet eller stort skal bygges og forfærdiges, ville vi hannem først derom et Desein, Model eller Afritz af os allernaadigst underskreven og approberet tilsende«. I 1691 indgav Span forslag til et 90-kanon skib, der blev approberet under 3.10. samme år.⁶ Vi ved, at Span udarbejdede tegninger til i alt 2 orlogsskibe, 2 fregatter og 3 mindre skibe. Allerede i 1690 blev *O. Judichær* knyttet til Holmen som viceekvipagemester med henblik på skibsbyggeriet. Om denne hedder det, at han vel ikke er en søfarende mand, men dog »en Person af god Forstand og skal være en god Mathematicus, hvilket sig vel passer ved Skibsbygninger«. ⁷ Den 10. december 1692 blev Judichær udnævnt til »Ekvipagemester og Fabrikmester ved vor Flaade og Holm«. Betegnelsen *fabrikmester* brugtes helt frem til 1864 og betegnede den specielle og senere eneste leder af skibskonstruktionsvirksomheden på Holmen. I 1695 fik Judichær approbation på sit første selvstændigt tegnede projekt.

Spans og især Judichærs virksomhed i 1690erne og i begyndelsen af det 18. århundrede blev af grundlæggende betydning for skibsbyggeriet på Holmen, der nu bragtes ind i faste administrative rammer. Fra 1690erne kan vi i hvert tilfælde sige, at der ikke er blevet bygget noget større orlogsskib, uden at tegningerne til dette forinden er blevet approberet af kongen. Samlingerne af tegninger på Holmen er opstået i forbindelse med denne administrative stramning.

Der blev tillige taget skridt til etableringen af en mere systema-

⁶ RA. Krigskancelliet, Søetatens vedk. SK. 56.1691.

⁷ Her gengivet efter J. H. Schultz. *Den danske Marine 1814–48*, Kbh. 1932, bd. II p. 4.

tisk uddannelse af konstruktionskyndige folk inden for Søetaten. I februar 1691 resolveredes det at lade to unge studenter, som havde informeret sig i matematik, blive uddannet i skibsbygningskunst. Den 25.4.1701 befaledes det Judichær at påtage sig at informere kadetterne ved det nyoprettede søkadetakademi i skibsbygning. Judichær selv rejste på studierejse efter ordre af 17.4.1708, men kaldtes tilbage året efter i forbindelse med udbruddet af Den store nordiske krig. Ved kongelig resolution af 13. december 1723 besluttedes det at sende en hel gruppe af konstruktionslærlinge af sted til udlandet på studieophold. Søofficererne var *Knud Benstrup, Lars Bragenæs, N. P. Judichær* og *Diderich de Thura*; desuden deltog to tømmere og to skibsbyggerlærlinge. Skibskonstruktørerne ved flåden rekrutteredes altså på den måde, at yngre søofficerer med matematisk kunnen eller begavelse blev oplært i skibsbygningshåndværket på Holmen, og derefter sendt på et flerårigt udenlandsk studieophold.

Selve udarbejdelsen af modeller og tegninger foregik på det såkaldte »Ritze- og Modelkammer«. Dette fungerede i hvert fald fra 1690erne som fabrikmesterens eller konstruktørens tegnestue. Formentlig har vi her at gøre med en ældre organisation fra før 1690, men selve betegnelsen *modelkammer* kendes først fra det årlige betalingsreglement for Søetaten fra 1704.

Fra 1710 og indtil sin faktiske afgang fra skibskonstruktionsvirksomheden i 1725 sad Judichær tillige som Holmens chef. Dette forhold skabte en vis uorden i den administrative ramme, der var lagt for konstruktionsvirksomheden, hvori fabrikmesteren administrativt havde henhørt under Holmens chef. I 1725 suspenderes Judichær fra sin stilling⁸ og mistede i 1725 sin bestalling som fabrikmester. Efter hans død udtog admiralitetet tegninger skibskonstruktionen vedkommende af boet.

I to år var man derefter uden en chef for Holmen og en fabrikmester, de to stillinger, som Judichær havde forenet i sin person. Som en midlertidig ordning blev kommandørkaptajn *R. Krag* sat til på »Modelkammeret at forfærdige en Model af et 56-Canon Skib«, og viceadmiral *Poulsen* blev udnævnt til ekvipagemester og chef for Holmen. De to stillinger som Holmens chef og fabrik-

⁸ Se Degenkolvs artikel i Tidsskrift for Søvæsen 1880. Yderligere oplysning om de enkelte søofficerer findes i Topsøe-Jensen og Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat.

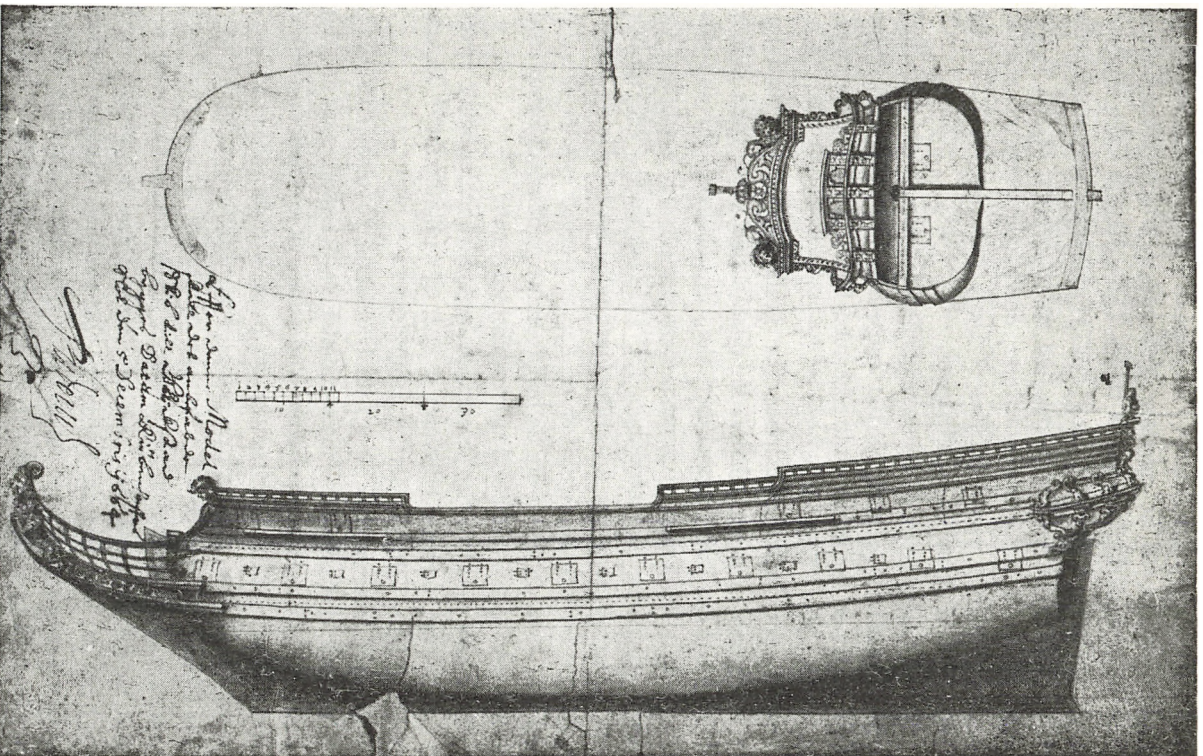

Fig. 1. Kgl. approberet tegning i Søetatens kort- og tegningsamling til danske fregater fra 1664 (Des. A nr. 931).

mester blev ikke mere forenet i én person. I 1729 fik Benstrup og Bragenæs ordre til at overtage skibskonstruktionsvirksomheden. Efter Bragenæs' død samme år trådte Thura til ved siden af Benstrup. Denne sidstnævnte blev i 1731 udnævnt til overfabrikmester. Motivering for denne titel var tydeligvis, at der skulle udnævnes en af de andre søofficerer, der havde været udenlands, som fabrikmester under Benstrup.⁹ Dette skete også i 1734, da Thura blev udnævnt til fabrikmester.

I 1735 trådte greve F. Danneskiold-Samsøe til som den egentlige leder af marinen, samtidig med at *Subm* blev Holmens chef. Begge disse personer var meget utilfredse med Benstrups konstruktioner, og denne blev 1736 arresteret.¹⁰ Stridighederne skyldtes bl. a. uenighed om, hvilke principper, der skulle lægges til grund for krigsskibenes bygning, således om disse skulle være gode sejlere eller gode kampskibe, egenskaber, der tilsyneladende for den tids teknik var vanskelige at forene. Benstrup undgik med nød og næppe galgen og blev afskediget i 1739. Han døde 1742 i Ebeltoft. Benstrup havde fra sin studierejse i udlandet hjembragt mange nye ideer om skibskonstruktion, og Benstrup-sagen synes i virkeligheden at have drejet sig om de hævdundne princippers kamp mod de nye revolutionerende inden for skibsbygningen.

Efter hans død blev hans tegninger, ligesom tilfældet havde været for Judichærs, forlangt udleveret af boet til admiralitetet.¹¹ Denne praksis fulgtes helt op i det 19. århundrede.

Stridighederne med Benstrup fik Danneskiold-Samsøe til i 1738 at nedsætte den såkaldte Fabrikkommission, der skulle tage uvildig stilling til uoverensstemmelserne. Under indtryk af arbejdet i denne kommission og i det hele taget under indtryk af de vanskeligheder, der var forbundet med skibsbygningskonstruktion, foreslog Danneskiold-Samsøe 2. januar 1739 kongen oprettelsen af *en permanent konstruktionskommission* for Søetaten. Denne skulle henhøre direkte under Holmens chef og skulle være denne behjælpelig med alt, hvad der vedrørte skibsbyggeriet, ligesom den skulle godkende fabrikmesterens tegninger og øvrige dispositioner. Endelig skulle den have til opgave, når skibet var bygget, at konstatere, om der

⁹ Se Schultz op. cit. II p. 9.

¹⁰ Om hele Benstrup-sagen se RA. Søetaten. Kommissioner, hvor den nedsatte Kommissions protokoller og akter ligger. Se også E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814, II, Kbh. 1894 p. 602 ff.

var overensstemmelse mellem det faktisk byggede skib og det planlagte. Etableringen af denne kommission blev banebrydende, og den blev centrum for al teknisk know-how inden for flåden. Kommissionen fulgte skibene så at sige fra vugge til grav. Konstruktionskommissionens udførlige protokoller, der såvel er journaler som forhandlingsprotokoller, er alle i dag bevarede i Søetatens arkiv. Endvidere administrerede Konstruktionskommissionen den samling af kort og tegninger, som administrativt opstod hos Holmens chef.¹²

Ved kgl. resolution af 27. maj 1735 oprettedes det såkaldte »Søetatens Brevkammer«, der henlagdes under generalkommissariatet under ledelse af en registrator. Den 28. marts 1738 fik admiralitetet en »archivarius«, der skulle indsamle og bringe orden i dets arkiver. I 1742 fik begge arkiver lokaler i den nyopførte pavillon på Gammelholm.¹³ I »Søetatens Brevkammer« indgik nu modeller og tegninger, der ikke mere anvendtes i det daglige arbejde ved Holmen. I 1748 overførtes til dette hovedarkiv de sømilitære arkivalier, som beroede hos Landetaten. Etableringen af arkivet må bl.a. ses på baggrund af oprettelsen af det særlige søkrigskancelli fra 1735.

Den 14.4.1749 fik registrator ved søetaten *Bartholomæus Berthelsen* ordre til fra Konstruktionskommissionen at modtage til arkivet »1. Alle de Brevskaber, Tegninger, Dokumenter m.v., som af Konstruktionskommissionen af de ved Holmen værende Papirer ere sorteret i Arkivet at skulle henlægges, 2. Alle de Papirer, Dokumenter m.v. som hannem ellers af velbemeldte hr. Admiralen (Holmens chef) maatte vorde leveret, 3. De Dokumenter og Tegninger som af den afgangne Kommandørkaptajn Benstrup ere kom-

¹¹ Ang. Benstrups samlinger, både dem, der blev konfiskeret i forbindelse med undersøgelserne imod ham, og dem, han efterlod sig, se: Benstrupkommissionens akter og bilag; Søkrigskancelliet, SK. 453. Kopibog over kancelliexp. 1742, 6. marts; Ebeltoft Købstads Skifteprotokol 1740–62 fol. 65 ff. RA.s fotosamling nr. 10378; Konstruktionskommissionen prot. nr. 6 1742–43 p. 72 f.; Underadmiralitetsrettens arkiv, Skifteprotokol 1729 nr. 22 fol. 149.

¹² 1792–1807 henhørte den direkte under Admiralitets- og Kommissariatskollegiet. I 1825 blev den slået sammen med Takkel- og Regleringskommissionen og gik i 1871 op i den såkaldte Værftskommission.

¹³ I princippet forblev Admiralitetet og Generalkommissariatets arkiver adskilte frem til 1771, hvorefter det samledes og benævntes Søetatens Hoved-Archiv.

ne til Søetaten«. ¹⁴ I samme skrivelse fik Berthelsen ordre til at udarbejde en specifikation over, hvilke tegninger og brevskaber, der herefter forefandtes i arkivet. Denne fortegnelse er fundet i adskillige eksemplarer i Søetatens ældre arkivdesignationer. ¹⁵ Ved denne lejlighed samledes og afleveredes så godt som samtlige bevarede kort og tegninger af ældre proveniens, der havde været henlagt ved Holmens chefs forskellige embeder, især på modelkammeret. Afleveringen rummede tillige de private samlinger, som indtil 1749 var indgået til Holmen, således Judichærs, Benstrups og den i 1742 afdøde navigationsdirektør Lorens Lauesens tegninger og modeller. ¹⁶

Efter Benstrups arrestation 1736 virkede de Thura som eneste fabrikmester frem til 1758. Det viste sig dog hurtigt, at Thura ikke havde evner til at konstruere selvstændigt, og derfor varetog han i sin embedsperiode kun selve opsynet med skibsbyggeriet. Konstruktionen af skibene og udarbejdelse af tegningerne blev overladt til andre. Således kan nævnes skibsbygmester *A. Turesen*, den indkaldte franske skibskonstruktør *Laurent Barbé* og kommandørkaptajn *Andreas Gerner*. Samtidig med at Konstruktionskommissionen bedømte de indsendte projekter, foretog den tillige i høj grad selve konstruktionen af skibe i denne periode. Barbés indkaldelse i 1740 viser, at man ikke mente, at de hjemlige begavelser var tilstrækkelige. Barbé kom dog snart i strid med Konstruktionskommissionen, bl.a. fordi han ikke ville give oplysninger om sine konstruktionsprincipper. I 1747 afskediges han. Efter de Thura blev kaptajnløjtnant *F. M. Krabbe* i 1758 fabrikmester. I sin tid som leder af skibsbyggeriet og især som konstruktør havde han store vanskeligheder med marinens daværende ledelse, som mente, at der skulle bygges mange og små krigsskibe, mens Krabbe holdt på, at der skulle bygges store, selv om det så kun blev få. Krabbe trak det korteste strå og blev i 1772 fjernet fra fabrikmesterposten.

I 1756 blev *Herbst* Holmens chef, og i denne forbindelse udarbejdedes en ny instruks for dette embede. Året efter bebudede Herbst, at han ville »indkomme med en Plan til en Konstruktions-skole og til en Mesters Antagelse ved samme, da han holdt fornøden, at det hidtil indrettede Ridse- og Modelkammer, hvor en

¹⁴ Admiralitetet. Copibog 1749 p. 200 f.

¹⁵ Dels i den gruppe, der i Søetatens arkiv hedder »Arkivkontoret«, dels under »Søetaten. Ældre Registraturer«.

¹⁶ Konstrukt.kom.prot. nr. 6 p. 59 ff.

Del unge Mennesker blev øvet i at forfærdige Tegninger og Modeller, blev til en saadan Skole indrettet«. ¹⁷ Ifølge planen skulle unge under fabrikmesterens opsyn oplæres i at udfærdige tegninger og modeller og lære at bruge øksen ved tilhugning af træ til bygningen af skibe. Den 8.9.1757 blev planen approberet. Konstruktionskolen blev afløseren for Ridse- og Modelkammeret. Ved Konstruktionskolen aflejredes, som det havde været tilfældet ved Modelkammeret, en del modeller, arbejdstegninger og kopitegninger. Efter 1749 var indsamlingen af nye tilkomne approberede tegninger blevet fortsat under Holmens chef. Fra 1756 udvikledes derfor to store selvstændige samlinger af kort og tegninger på Holmen, nemlig Holmens chefs, der blev varetaget af Konstruktionskommissionen, og Konstruktionskolens. Fra 1788 kendes en fortegnelse over de tegninger, som på dette tidspunkt lå på Konstruktionskolen. ¹⁸

Krabbes efterfølger som fabrikmester blev *Henrik Gerner* (søn af den ovenfor nævnte A. Gerner). Han var sammen med *Ernst Wilhelm Stibolt* i 1763 blevet elev hos fabrikmester Krabbe og auscultant i Konstruktionskommissionen. 1768–73 var Gerner og Stibolt skiftevis hver for sig på studierejse i England og Frankrig. Dette i øvrigt udmærkede uddannelsessystem for fabrikmesterner havde dog den hage, at kun én af disse normalt kunne nå at blive fabrikmester. Da Henrik Gerner i 1772 blev kaldt hjem for at overtage posten efter Krabbe, følte Stibolt, at han var blevet forbigået. Efter Gerners konstruktion byggedes bl.a. 18 orlogsskibe og 11 fregatter foruden utallige mindre skibe og andre tekniske projekter. ¹⁹ Han stod dog ikke på nogen god fod med forgængereren Krabbe og ej heller med marinens daværende leder, overkrigssekretær *Rosenkrantz*. Disse to personer benyttede Stibolts utilfredshed og kritik til at genere Gerner mest muligt. Allerede i 1787 i en alder af kun 46 år døde Gerner af et apoplektisk tilfælde, forårsaget af de ærgrelser og den kritik, han var udsat for.

Henrik Gerner havde været involveret i adskillige kommissioner og projekter, og Admiralitetet forestod derfor registreringen af hans efterladte samlinger af arkivalier og tegninger. En del af tegningssamlingen blev udtaget og overdraget dels Søetatens Hoved-Archiv, dels »Modelkammeret eller Konstruktionskolen kaldet på

¹⁷ Adm. Kopibog 1757–58. 31. 8. 1757.

¹⁸ Adm. Indk. Sager 1788, nr. 4822.

¹⁹ Se P. Giødesen: Mindeskrift over Henrik Gerner.

Nyholm«. Den resterende del blev overdraget Henrik Gerners to elever *F. C. Hoblenberg* og *T. Jessen*.²⁰

Gerners efterfølger blev E. W. Stibolt. 1788 blev han fabrikmester ad interim, og i 1790 virkelig fabrikmester. Stibolt var 1775–95 lærer i skibsbygning ved Søkadetakademiet med enkelte afbrydelser på grund af studieophold i Frankrig. Stibolts tid som fabrikmester blev lige så brydsom, som den havde været for Gerner. Hohlenberg og Jessen kritiserede stærkt Stibolts konstruktioner i Konstruktionskommissionen, og efter at have fået bevilget afsked 12.2.1796 tog Stibolt livet af sig selv, stærkt deprimeret. Efter Stibolts konstruktion byggedes i alt til den dansk-norske flåde 4 orlogsskibe, 5 fregatter, 12 brigger, 1 kutter, 4 kongejagter, 1 defensionsfregat, 2 stykpramme og 11 skærbåde. Stibolt efterlod sig en samling af kort og tegninger på 371 numre, af hvilke Admiralitetet udtog 43, som indgik i Søetatens Hoved-Archiv. De resterende overlodes iflg. testamente til hans nevøer.²¹

T. Jessen døde allerede i 1789, og der var derfor ikke tvivl om, at Stibolts efterfølger ville blive Hohlenberg. Denne blev da også 12.2.1796, 31 år gammel, udnævnt til fabrikmester. Efter hans konstruktion byggedes 5 orlogsskibe, 19 fregatter, 3 brigger, 2 skonnerter, 7 stykpramme m.m.²² Efter kun 8 års virke tog han sin afsked i 1803, syg og nedbrudt af overanstrengelse og anonyme angreb på hans konstruktioner. Et halvt år efter døde han som havnemester på de vestindiske øer. Hohlenberg, der havde overtaget store dele af Gerners efterladte papirer og tegninger, havde selv skabt sig en stor privat samling. Ved hans død overgik hele denne samling, *den gerner-sk-hohlenbergske*, til Søetaten. Det siger sig selv, at samlingen indeholdt en lang række tjenstlige tegninger og dokumenter, som Hohlenberg havde ligget inde med.²³ Samlingen lå i en række år hos Frederik VI, og først i 1827 indgik den

²⁰ Ang. Henrik Gerners efterladte Samlinger, se Søkrigskancelliet, kgl. Resol. Søetaten 1788; designationen ligger i Adm. Indk. Sager 1788 nr. 3523. Arkivalierne findes i dag i Søetaten. Fabrikmesterens Arkiv.

²¹ Stibolts testamente findes i Søkrigskancelliet. SK. 212 kgl. Resol. 1796 p. 237 ff. Designationen ligger i Adm. Indk. Sager 1796 nr. 422.

²² Om Hohlenbergs virksomhed som fabrikmester, se Schultz op. cit. I pp. 35–81, 119–32.

²³ Se ang. samlingen Søetaten. Fabrikmesterens Arkiv pk. 1 og 7 A. Listen over tegninger indeholdt 2031 nr., og arkivalierne, der er identiske med »Fabrikmesterens Arkiv« fylder 6 hylde-meter.

egentligt i Arkivet.²⁴

I årene efter Hohlenbergs afgang udnævntes ingen ny fabrikmester. Skibsbygmestrene på Konstruktionskolen forestod under tilsyn af en kaptajnløjtnant *Johansen* skibsbyggeriet. Kontinuiteten og sagkundskaben sikredes gennem Konstruktionskommissionens kontrollerende virksomhed. En af Søetatens dygtige skibsbygmestre, der virkede i denne periode, var *J. J. Pihl* (1770–1835). Ved hans død afkøbte Admiralitetet hans store samling af tegninger, der blev fordelt mellem de forskellige relevante instanser på Holmen, således fik *Konstruktionskammeret* – som Konstruktionskolen hed efter 1813 – og Søtøjhuset tildelt broderparten af samlingen.²⁵

I 1814 udnævntes *Andreas Schifter* til fabrikmester, hvorved denne funktion genoptoges. Han kom i høj grad til at præge den flåde, der på ny skulle opbygges så at sige fra grunden af efter krigen 1807–14. Schifter gik først af som fabrikmester i 1846 og kom derved til at følge den egentlige sejskibsæra til dørs. I Schifters periode udsendtes atter konstruktionskyndige søofficerer på udenlandske studierejser. I flere tilfælde hjembragte de samlinger af tegninger og modeller til brug for Konstruktionskommissionens og fabrikmesterens overvejelser.²⁶

Under Schifter foretoges til stadighed afleveringer af tegninger fra skibsbyggervirksomheden på Holmen til Søetatens Hoved-Archiv. Konstruktionskammeret, der senere benævntes *Orlogsværftets Konstruktionskontor*, vedblev dog fortsat at råde over en meget stor samling af arbejds-, studie- og kopitegninger. De samlinger, der er afleveret til Geheime- og Rigsarkivet i 1850, 1896, 1914 og 1945 kan derfor opdeles i 1) *administrative samlinger*, der består af tegninger indgået i Søetatens Hoved-Archiv²⁷ og 2) *administrativ-tekniske samlinger*, der har aflejret sig i forskellige tekniske eller specielle underinstanser samt 3) *samlinger af privat eller ukendt proveniens*.

²⁴ Generalkommissariatet. Decisionsbog nr. 2, 1827 nr. 2268.

²⁵ Om Pihls Samling, se Generalkommissariatet. Indk. Sager 1835 nr. 1706 og kgl. Resol. Søetaten Vedk. 8. 11. 1835.

²⁶ Et sådant eksempel er Louis de Conincks samling. Se Konstruktionskommissionen. Prot. nr. 71 p. 97 ff.

²⁷ Den administrative procedure, tegningerne fulgte, vil der ikke blive gjort rede for i denne artikel. Der henvises til artiklens bilag, der som et eksempel viser, hvilken procedure, der blev fulgt ved tilvejebringelsen af ornamentstegningerne til fregatten THETIS i 1838.

I det følgende vil Rigsarkivets nuværende tegningssamlinger ved dettes 1. afd. Søetaten vedkommende blive beskrevet proveniensmæssigt, så vidt det er muligt.

DE ADMINISTRATIVE TEGNINGSSAMLINGER

Designation A, fol. reg. 137

Samlingen, der rummer ca. 2000 kort og tegninger, er afleveret fra Søetatens Hoved-Archiv i 1850 til Geheimearchivet, da de fleste af Søetatens arkivalier frem til 1750 blev afleveret. Samlingen omfatter de tegninger, der fra Holmen blev afleveret til Arkivet i 1749 (Holmens chefs 1. aflevering). Der var her for en stor del tale om kgl. approberede tegninger. Endvidere indgår i des. A følgende samlinger af privat eller halvofficiel proveniens afleveret til Arkivet frem til 1784:

1742 (1749)	Benstrups samling	(400) stk.
1742	Lorens Lauesens saml.	(30) —
1747 (1762)	Laurent Barbés saml.	199 —
1749	A. Gerners saml.	93 —
1752	P. Brochs saml.	11 —
1752	P. Kiønigs saml.	43 —
1756	A. Turesens saml.	21 —
	Mester Ludwigs saml.	18 —
1761	Dumreichers saml.	9 —
1780	Skibsbygmester Møltønders saml.	131 —

Årstallene i parentes angiver, hvornår de pågældende samlinger blev afleveret til Archivet. Antallene i parentes angiver den oprindelige designations — altså før udtagningen.

I dag findes samlingen des. A opnoteret i en protokol, som er påbegyndt i forbindelse med afleveringer fra Arkivet til det i 1784 oprettede Søkortarkiv. Titlen på protokollen er: »No. 1. Catalogus over de Tegninger og Charter samt Kobberplader, og nogle dertil henhørende Documenter som deels have tilhørt, deels endnu tilhøre og findes i Søetatens Archiv«. Først i denne er anbragt en liste over »Tegninger og Charter etc., som i Følge Kongelig allernaadigst Resolution af 22de October 1784, og det Kongl. Admiralitets- og Commissariats Collegii, igiennem Admiralitets-Contoirtet, udstædte Ordre til Hr. Etats-Raad Klingberg af 22de November 1784, ere afleverede fra Søetatens Archiv til det, under Hr. Capitain-Lieutenant Løvenørns Bestyrelse, nu allernaadigst oprettede

Søe-Kaarts-Archiv«. Det drejer sig om 433 kort. Derefter følger de tegninger og charter, »som tilhøre Søetatens Archiv«, dvs. som befandt sig i Arkivet 1784–85.²⁸ Til fortegnelsen fra 1784–85 er der bag i protokollen et alfabetisk register, der kun dækker numrene indtil 1130. Des. A's protokol er frem til p. 172 kun ført på venstresiden, mens der på højresiden er afsat en gennemgående rubrik til »Anmærkninger, som Capt. Lt. Løwenørn har giort«. Måske betyder dette, at Løwenørn har forestået en slags revision af samlingen ved Arkivet samtidig med indførelsen i protokollen.

I 1795 udbrød en stor brand på Gammelholm. Pavillonon, der rummede Søetatens Hoved-Archiv lå i det brandhærgede område. Under forsøget på at redde tegningerne gik en del tabt, og mange er vel også ligefrem blevet flammernes bytte. Efter branden gik man i gang med at få fastslået, hvilke stykker, der var gået tabt, og disse blev i protokollen mærket med et »d« i margenen. Et "≠" betyder, at tegningen findes. Omkring 760 tegninger er gået tabt i forbindelse med branden.

Af private samlinger tilgæet Søetatens Hoved-Archiv efter 1784–85 kan nævnes:

1796	E. W. Stibolts saml.	60 stk.
1804	Hohlenbergs saml. (delvis)	181 –
1805	Rosenkrantz', Bernstorffs og Moltkes saml.	20 –
1827	Hohlenbergs saml. (delvis)	1850 –

Efter at Holmens chefs embede havde afleveret ældre tegninger til Arkivet i 1749, aflejedes nye tegninger ved dette embede, især efter instruksen af 1756. Ved hver nybesættelse af embedet op-sattes »inventarielister« over materiellet på Holmen, som den nytiltrædende Holmens chef måtte kvittere for. Bistået af Konstruktionskommissionen, der forvaltede Holmens Chefs samling af kort og tegninger, udarbejdedes i denne forbindelse en liste over de tegninger, som lå på Holmen. Disse »inventarielister«, der er bevarede, afspejler derfor, hvorledes Holmens Chefs samling støt og roligt voksede fra midten af det 18. årh. De indgående tegninger fik fortløbende numre og nedenstående tabel over afleveringsforretningen, hvad tegninger angår, viser væksten af denne samling.

²⁸ På p. 172 i designationsprotokollen er anført datoen 13. maj 1785, hvad der tyder på, at indskrivningen indtil denne side er afsluttet denne dato. Skriften pp. 26–172 synes endvidere at tilhøre samme hånd.

år	HOLMENS CHEF afgående - tiltrædende	nr.
1756	Suhm—Herbst	
1762	Herbst—v. Schindel	—632
1766	v. Schindel—Reiersen	633—
1768	Reiersen—W. Kaas	—683
1770	W. Kaas—Reiersen	684—718
1771	Reiersen—de Fontanay	719—726
1772	de Fontanay—Reiersen	727—734
1776	Reiersen—W. Kaas	735—801
1778	W. Kaas—Walterstorff	802—831
1781	Walterstorff—F. C. Kaas	832—847
1792	F. C. Kaas—Kierulff	1x—164x
1805	Samlingen afleveret til Søetatens Archiv	

Denne samling bestemtes i 1792 at skulle afleveres til Arkivet i forbindelse med en nyordning af Holmens Chefs embede, som nu blev benævnt overekvipagemesteren. Af uopklarede årsager skete denne aflevering ikke med det samme. Heldigvis, må vi i dag sige, idet dette reddede samlingen fra branden 1795. Samlingen tilgik først Søetatens Hovedarchiv i 1805 og blev indført bagest i designationsprotokollen.

Des. A.

- 1–1130 Søetatens Archivs samling i 1784–85. Protokollen pp. 26–172. Denne del indeholder de ældste afleveringer til Arkivet 1749 samt en lang række privatsamlinger afleveret frem til 1784. På p. 156 ff. findes unummereret indskudt en samling, som Arkivet har overtaget 1782 efter professor Hee's stervbo, men som anføres senere at være blevet afleveret til Søkartarkivet.
- 1131–37 Oversendt Arkivet fra kommissariatskontoret 3. august 1787 (jfr. bemærkninger under A 1131). A 1135 meddeles endvidere at være udtaget af Conferense-Raad Sevels stervbo; han døde 1778.
- 1138 Numrene 1138–41 forekommer to gange i protokollen! Indsendt (p. 176) til Arkivet af overkrigssekretær Rosenkrantz 14.2.1787.
- 1140–41 I alt 25 tegninger over Dokken indsendt henholdsvis 3. aug. og 4. maj 1790 af den til Dokkens hovedreparation nedsatte kommission.

Der følger derefter blanke sider pp. 179–81, hvorefter protokollen fortsætter, dog nu med *contreadmiral* Løvenørns anmærkninger. Da Løvenørn blev contreadmiral 28.1.1812, er protokollen altså ikke blevet ført 1790–1812. Under revisionen foretaget efter 1795

har man i flere tilfælde valgt at udfylde »ledige« numre med senere tilkomne kort eller tegninger – se f.eks. numrene 61 b, 259, 427 og 701.

- 1138 Fransk tegning – ingen nærmere oplysning haves, end at beteg-
(p. 182) nelsen er indført i protokollen med samme hånd som de efter-
følgende numre.
- 1139–45 Tegninger indgået fra viceadmiral A. F. Moltkes bo til Arkivet
1803.²⁹
- 1146–50 Indkommen fra den deputerede, overkrigssekretær F. C. Rosen-
krantz' stervbo 9.6.1802.³⁰
- 1164–65 Indleveret fra Constructionsskolen efter designation af 27.7.1805
igennem Kommissariatskontoret til Arkivet.

Efter nr. 1159 skrives der såvel på venstre- som højresiderne, og der er ikke mere afsat plads til Løvenørns anmærkninger.

1166–1284 Den her indskrevne samling er Holmens Chefs bestående af ind-
gåede tegninger i perioden fra 1749–92. Den er først afleveret til
Arkivet 1805. Da vi kender Holmens Chefs afleveringsdesigna-
tion, kan vi konstatere, at der efter afleveringen i Arkivet er sket
en vis ordning af samlingen efter »skibsenhedsprincippet«, så-
ledes at tegninger til samme skib så vidt mulig ligger sammen, tit
på samme nr.

Designation B. Fol. reg. 138

Denne samling er indført i en protokol med påskriften »Register
over Tegninger« og indeholder 242 nr. i det væsentlige ordnet
efter »enhedsprincippet«. Samlingen, der er på omkring 500 teg-
ninger, er Søetatens Hoved-Archivs. Designationsprotokollen, der
tidligst er påbegyndt i 1803, må opfattes som en videreførelse af
fol. reg. 137.

Des. B.

- 1–43 Er de tegninger, som Admiralitetet udtog i 1796 af fabrikmester
E. W. Stibolts samling.
- 44 Indkommen fra Modelkammeret til Arkivet ved skrivelse fra Kol-
legiet til overekvipagemesteren 30.8.1803.
- 45–63 Indkommen til Arkivet fra Modelkammeret efter designation af

²⁹ Jfr. bemærkninger på p. 183 i designationsprot. Afskrift af boets papirer
i Søetaten. Arkivkontoret. Designationsprotokol fra 1796 til 1805.

³⁰ Se pk. Arkivkontoret. »Renskrevne Hæfter til Designationsprotokollen«
(1796–1807).

- 12.10.1803. Arkivets kvittering er udstedt 14.2.1804. Tegninger af Hohlenberg.
- 64–107 Indleveret til Arkivet fra Konstruktionsskolen iflg. designation af 1.11.1803.³¹ Tegninger af andre fabrikmestre end Hohlenberg.
- 108 Modtaget i Arkivet fra Kommissariatskontoret 28.1.1805.³²
- 109–28 Tegninger indkommet fra Konstruktionsskolen efter designation af 27.7.1805 til Arkivet igennem Kommissariatskontoret.³³
- 129 Tegninger indleveret fra Grev Bernstorffs stervbo i 1797.
- 130 Tegning indleveret fra Kommissariatskontoret til Arkivet i juli 1807.
- 131–79 Afl. fra Kommissariatskontoret 14.3.1837.
- 180–83 Afl. til Generalkommissariatet fra Konstruktionskammeret 13.10.1827. Afleveret fra denne myndighed til Arkivet 2.3.1837.
- 184–193 Fortsættelse af den foregående aflevering af 2.3.1837. Afl. 31.10.1837.
- 194–210 Afl. fra Konstruktionskammeret 17.7.1838.
- 221 Kort indsendt til kollegiet som forefundne i Frederik VI's gemmer den 23. marts 1841.
- 222 Indsendt af fabrikmesteren 26.8.1841.
- 231–35 Tegninger sendt til Generalkommissariatet 18.7.1844 fra overekvipagemesteren, som meddeler, at han tilbagesender disse approberede tegninger, som Konstruktionskammeret nu har fuldstændige kopier af. Kommissariatet leverede dem derefter videre til »Archivet i l'Etage«.³⁴

Design. C. Fol. reg. 139

Samlingen, der er på ca. 700 tegninger og kort, er indskrevet i en designationsprotokol indeholdende 607 numre. Samlingen består foruden af skibskonstruktionstegninger af tegninger til artilleri, bygninger samt forskellige basefaciliteter. Protokollen er, så vidt det kan ses, ført med samme hånd. De første 150 tegninger er udaterede. Der følger derefter en gruppe med daterede tegninger fra første halvdel af det 18. årh. Listen fortsætter kronologisk op til 1844. Fra 1785 henvises der i designationsprotokollen til journalnr. i generalkommissariatets decisionsbøger. Vi har altså her at gøre med en samling, som har beroet hos generalkommissariatet. Meget tyder på, at de ældre af samlingens tegninger stammer fra »Søetatens Brevkammer« og er forblevet ved generalkommissariatet, da Søetatens Hoved-Archiv blev etableret i 1771. Den reste-

³¹ Søetaten. Arkivkont. pk. 5. prot. »Koncept Registratur over indkomne Tegninger m. m.«.

³² Ibid. p. 57.

³³ Ibid. pp. 116–21.

³⁴ Generalkommissariatet. Indk. Sager. 1844 nr. 1241.

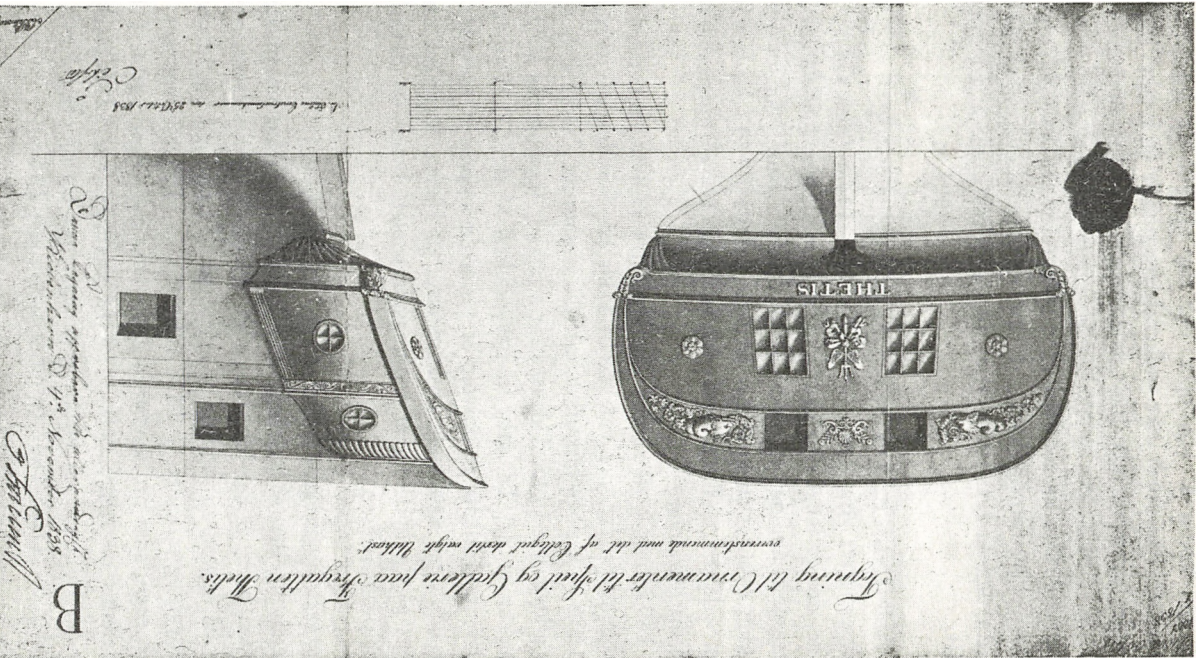

Fig. 2. Kgl. approberet tegning til fregatten THETIS' agterspejls- og sidegalleriornamenter, dateret 1838. Jfr. artiklens bilag. (Des. B nr. 224).

rende del består af tegninger, der har aflejret sig i generalkommissariatet, bl.a. fordi ikke-godkendte tegninger og forskellige andre specielle tegninger ikke blev videresendt efter den normale procedure og således ikke havnede i Søetatens Hoved-Archiv. Designationsprotokollen er sandsynligvis blevet ført i 1844–45, og samlingen er formentlig kort tid efter blevet afleveret til Arkivet, hvorfra den så i 1914 er afleveret til Rigsarkivet af Marineministeriet.

DE ADMINISTRATIV-TEKNISKE SAMLINGER

Orlogsværftets Aflevering 1945. Fol. reg. 154 a (des. G)

Denne, der er langt den største af delsamlingerne i Søetatens kort- og tegningssamling, rummer 6800 stykker. Samlingen er opstået ved den ovenfor nævnte Konstruktionskole i 1757 og består for største delens vedkommende af tekniske kopier udarbejdet ved selve institutionen.

I 1805 indgik til skolen tegninger fra Hohlenberg, og i 1835 indkom tegninger, der var afkøbt Pihls bo. Samlingen videreførtes fra 1856 af Orlogsværftets Konstruktionskontor, hvorfra den først blev afleveret i 1945. Tidsmæssigt strækker tegningerne sig fra begyndelsen af det 18. årh. til begyndelsen af det 20. Det er ikke muligt umiddelbart at opstille et proveniensmønster, idet der gennem tiden på Konstruktionskammeret er blevet foretaget en udpræget saglig opdeling af tegningsmaterialet, hvad der naturligvis slører proveniensens.

Søværnets Bygningsvæsen. Fol. reg. 198 (des. K)

Tilvejebringelsen af basefaciliteter og underbringelsesmuligheder på Holmen hørte under Holmens chef. På ekvipagemesterkontoret på Holmen opstod en samling af tegninger til bygninger og forskellige vandbygningsarbejder. I 1878 udskiltes et særligt Søværnets Bygningsvæsen, som nu benævnes Søværnets Bygningsdistrikt. I 1960 afleveredes de ældre dele af dette tegningsarkiv til Rigsarkivet, hvor der foretoges en sortering af tegninger før og efter 1848. For perioden ca. 1700–1847 rummer samlingen 135 nr.

SAMLINGER AF PRIVAT ELLER UKENDT PROVENIENS

Designation D. Fol. reg. 85 c pp. 154–56 og 158–65

Reg. 85 c er en del af den første store aflevering i 1850 fra Søetatens Hoved-Archiv til Geheimearchivet. Samlingen er i designa-

tionsprotokollen delt op i to afdelinger: »Fortegnelse over de, i Højsalig Kong Frederik den Sjettes Gjemmer forefundne Papirer og Tegninger« (pp. 154–56) og »Fortegnelse over Endeel Papirer og Tegninger efter Afdøde Capitain Hohlenberg« (pp. 158–65). Det fremgår af de protokoller, som Hohlenbergs efterladte samling blev registreret i ved Arkivet,³⁵ at disse to afdelinger af reg. 85 c er identisk med Hohlenbergs samling. Samlingen er i alt på ca. 3800 stykker og indeholder en stor samling af tegninger til handelskibe, som enten er tegnede eller godkendt af Henrik Gerner iflg. Skibsbyggerforordningen af 18.3.1776, og som formentligt har henligget på fabrikmesterens kontor, hvorfra den er overgået til Hohlenbergs private samling.

Des. E

Tidligere benævntes denne samling »Marinens Kortsamling, uden nr.«. Den er uægte i den forstand, at det er en samlingsgruppe, som Rigsarkivet selv har oprettet af forskellige mindre samlinger af kort og tegninger, der uden nærmere angivelse var placeret tilfældige steder dels i kortsamlingen dels i forbindelse med arkivalierne. Der er her tale om såvel tegningsmateriale, som har ligget i Søetatens Hoved-Archiv uden at være blevet registreret eller indpasset, som tegninger af privat eller ukendt proveniens. Nogle bemærkninger skal knyttes til et par af tegningerne i des. E.

Des. E

- 1–9 Tegninger fra o. 1640, som i 1832 blev fundet i Geheimearchivet, og som antoges at være tegnede af Christian IV. Der er sandsynligvis tale om tegninger, som en af de udenlandske skibsbyggemestre, som Christian IV beskæftigede, har efterladt sig. Tegningerne er enestående set i international sammenhæng.³⁶
- 10–81 Søofficeren J. P. Wleugels samling af dok- og vandbygningstegninger afleveret til Søetatens Hoved-Archiv 1822.
- 283–301 Kort over Nørrevjllands Vestkyst, opmålt og tegnede 1804–06 af Hans Munck og N. Tuxen. Kortenes tilblivelseshistorie kan følges i Admiralitetets arkiv. Samlingen har bevisligt ligget i Søetatens Hoved-Archiv.³⁷

³⁵ Søstaten. Fabrikmesterens Arkiv. »Fortegnelse over Fabrikmester Hohlenbergs efterladte til Søstaten afleverede Tegninger, Papirer og Modeller 1804–05«. A–D.

³⁶ Se Geheimearchivets Kopibog 1832. Sagen er blevet behandlet af såvel Admiralitetet som Danske Kancelli det pågældende år.

³⁷ Oplysning i protokol mrk. »No. 2. Cancellie Archivet« i Søstaten. Ældre arkivregistraturer.

Designation F

Denne samling på 363 tegninger og kort er fabrikmester E. W. Stibolts private samling suppleret med tegningsmateriale, der har været i dennes nevø, søofficeren *J. P. Stibolts* besiddelse. I 1796 udtog Admiralitetet af denne samling de tegninger, der nu ligger i des. B nr. 1–43. Resten forblev iflg. testamentarisk bestemmelse i familiens eje, hvad den var frem til 1860erne.³⁸ Det har trods større undersøgelser ikke været muligt at få fastslået, hvornår denne samling, der indeholder mange udenlandske tegninger hjembragt af E. W. Stibolt fra studierejserne, er indkommet i Geheime- eller Rigsarkivet. Sandsynligvis er samlingen havnet i Marineministeriet, hvorfra den så er kommet til Rigsarkivet ved en af de større arkivafleveringer fra dette ministerium.

Ornament-samlingen (des. H)

I reg. 85 c findes på p. 127 under »Bøger m.m. forefundne i det forrige Admiralitets og Commissariats Collegii Gjemmer« under nr. 38 optegnet »En Pakke Tegninger af Agterspeilet til Orlogsskibene«. Tegningerne, der ikke bærer særlige påtegninger, stammer muligvis fra Hohlenbergs samling, måske oprindeligt fra Konstruktionskolen. De 121 tegninger af gallions- og agterskibsornamenteringer fra danske orlogsskibe og fregatter 1692–1751 er alle af samme format (375×525 mm) og viser, at der må være tale om en studiesamling.

Tegningerne, der henlå ved Fabrikmesterens arkiv, blev i 1956 af nu afdøde kommandørkaptajn H. Kiær foranlediget udtaget for sig og indbundet i bogform. Kiær var på dette tidspunkt leder af Marinestabens historiske Sektion.

Engelske tegninger af dansk-norske orlogsskibe (des. I)

I »Fotosamlingen Danmark-Norges Alm. Historie, 1809–10« findes fotogengivelser af engelske tegninger af en del af de ved Københavns kapitulation 1807 tagne krigsskibe. Samlingen, der er henlagt på grund af formatet ved Søetatens Kort- og Tegningssamling, er erhvervet i 1957 ved en udveksling med National Maritime Museum i England. Den indeholder 31 tegninger, som supplerer vores viden om dansk-norske krigsskibe. Det forlyder, at englæn-

³⁸ J. P. Stibolts testamente i Skifteprotokol for København 1860/61 1/10, bilag: LA for Sjælland m.v.

derne i flere tilfælde efter 1807 brugte danske skibe som forbilleder i forbindelse med nybygninger.

AFSLUTNING

De undersøgelser af Søetatens kort- og tegningssamlings proveniens og administrationshistoriske forhold, som er blevet gennemført inden for det sidste par år ved Rigsarkivets 1. afdeling har været uhyre udbytterige og opmuntrende i den forstand, at de viser, at det ved nøjere arkivstudier tit er muligt at afsløre selv godt tilslørede provenienssammenhænge. De viser endvidere, hvor vigtigt det er, at proveniensen er nøje undersøgt, inden registreringer eller omordninger i arkivmaterialet påbegyndes. En omgruppering af Søetatens store kort- og tegningsmateriale uden disse undersøgelser ville for stedse have udelukket os fra at trænge ind i dette materiales egentlige arkivistiske sammenhæng.

Bilag

ORNAMENTTEGNINGERNE TIL FREGATTEN THETIS 1838

1838

- 18.4. Overequipagemesteren (OEM) til fabrikmesteren (FAM):
Meddelel, at byggenr. 30 har fået navnet THETIS og beordrer FAM til at lade udfærdige tegninger til gallionsfigurer og ornamenter. Tegningerne skal derefter tilstilles OEM.
Ref.:
OEM Copibog B (korrespondance til andre end Admiralitetet) 1838 nr. 143. Modtagelsen se FAM Copibog 4, p. 17.
- 6.8. Fra Søetatens Konstruktionskammer sender FAM Schifter tegningerne til bedømmelse i Kunstakademiet.
Ref.: Kunstakademiet, Indk. breve 1838 6/8.
- 27.8. Kunstakademiet svarer FAM, at det ikke har noget at erindre mod tegningerne, som remitteres.
Ref.: Kunstakademiet Copibog 1838 27/8.
- 3.9. OEM sender tegningerne til Admiralitets- og Commissariatscollegiet (Commissariatskontoret) (CC). Han foreslår, at de blinde vinduer i galleriet og spejlet sløjfes, og at der i stedet mellem de rigtige vinduer anbringes ornamenter af passende størrelse. Forslaget antydes på tegningen med blyant (a. b. c.).
Ref.: OEM Copibog A (korrespondance til Admiralitetet) 1838 nr. 276.
Modtagelsen se CC Decisionsbog 1420/1838.
- 10.9. CC svarer OEM, at det beder om nye tegninger, der indeholder de af OEM foreslåede ændringer, således at såvel nye tegninger som det første udkast kan forelægges kongen.
Ref.: Correspondancebog 1838 nr. 737 CC.

- 13.9. Brev fra OEM til FAM, hvori denne beordres til at udfærdige nye tegninger med de af CC ønskede ændringer.
Ref.: OEM Copibog B 1838 nr. 339.
Modtagelsen se FAM Copibog 4, p. 33.
- 28.9. FAM sender tegningerne med ændringerne til OEM.
- 1.10. OEM sender nu FAMs to nye »idee-tegninger« til CC sammen med det oprindelige udkast. Han beder på FAMs vegne om udtalelser forinden en originaltegning udarbejdes.
Ref.: OEM Copibog A 1838 nr. 311.
Modtagelsen se CC Decisionsbog 1601/1838.
- 9.10. CC meddeler OEM, at man af de indsendte udkast har valgt »det simpleste« (tegn. med de forreste ornamentter på sidegalleriet), som remitteres, for at tegningerne til forelæggelse for kongen kan udarbejdes.
Ref.: CC correspondancebog 1838 nr. 835.
- 11.10. Denne meddelelse kommunikeres fra OEM til FAM med anmodning om at foranstalte det fornødne.
Ref.: OEM Copibog B 1838 nr. 381.
Modtagelsen se FAM Copibog 4, p. 35 f.
- 29.10. OEM sender originaltegningerne (rentegn.) til CC tillige med det tidligere udkast.
Ref.: OEM Copibog A 1838 nr. 345.
Modtagelse se CC Decisionsbog 1800/1838.
- 1.11. Tegningerne forelægges af Admiralitetet for kongen. Tegningen til gallionen betegnet Litra A indstilles til approbation. Kongen skal selv foretage valget m.h.t. tegningerne af spejl og galleri. Den ene mulighed var det første udkast med de blinde vinduer, det andet det forandrede udkast, betegnet Lit. B.
Ref.: Søkrigskancelliet, Kgl. Resol. 1838 236/197.
- 4.11. Approberede kongen tegningerne mærket lit. A og B og remitterede samtlige tegninger.
Ref.: som under 1.11.
- 6.11. CC meddeler OEM kongens resolution og fremsender tegningerne af henholdsvis 3.9. og 29.10. forsynede med kongelig approbation, for at arbejdet kan sættes i gang.
- 8.11. OEM kommunikerer dette til FAM.
Ref.: OEM Copibog B 1838 nr. 427.
Modtagelsen se FAM Copibog 4, p. 38.

Tegningernes arkivering:

I dag eksisterer der følgende ornament-tegninger til fregatten THETIS daterede 1838 i Søetatens kort- og tegningssamling:

Des. B Nr. 224 indeholder 2 ornament-tegninger påført original kongelig approbation den 4.11.1838. Den ene tegning er mærket litra A og påført CC j. nr. 1420/1838, dateringen er 6.8. Endvidere er der indtegnet en blyantstreg mærket a, b, c. Tegningen angives kun at være blevet approberet for gallionens vedkommende. Den anden tegning til spejl og galleri

er mærket litra B og påført CC j. nr. 1800/1838. Dateringen er 25.10.
Des. C Nr. 584 indeholder 2 såkaldte »Idee-Tegninger« til spejl og galleri
mærket henholdsvis 1601/1838, 1800/1838 og 1800/1838. Begge date-
rede 28.9.
Reg. 154 a XVIII, 135, indeholder kopitegninger på samme stykke papir af
tegningerne mærket A og B. Angiver at være kopier af de kgl. appro-
berede tegninger. Tegningerne er selv daterede i febr. 1840.

Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849-98

i Landsarkivet for Nørrejylland.

En foreløbig oversigt

AF JØRGEN ELKLIT

Lektor Erik Høghs afhandling for doktorgraden i sociologi¹ var ventet med betydelig interesse af mange historikere, politologer og sociologer. Bag denne interesse lå hos nogle blandt andet en forhåbning om, at Høgh i bilagsform eller på anden måde ville give en oversigt over det i arkiverne beroende, men sjældent udnyttede valg- og stemmelistemateriale fra perioden før indførelsen af hemmelig afstemning.

Afhandlingen giver imidlertid ingen oversigter af denne art. Den koncentrerer sig derimod om en række politisk-sociologiske analyser, primært på grundlag af det materiale, der er bevaret fra Middelfart-kredsen.

Det projekt, inden for hvis rammer afhandlingen er blevet til, sigtede egentlig mod analyser på grundlag af materiale fra områder af forskellig bymæssig, social og politisk-sociologisk struktur.² At sådanne planer ikke kunne gennemføres forklares med, at der ikke fandtes eller kunne findes anvendeligt materiale, der tillod analyser på tværs af sådanne strukturer. Af hensyn til afhandlingens interesse for vælgerens adfærd ved valg med forskellige politiske alternativer var det også et afgørende krav, at det empiriske materiale skulle dække flere efter hinanden følgende valg i de enkelte undersøgte områder. Det gør materialet fra Middelfart-kredsen, og det har derfor fået en central placering i Høghs forsøg på at efterprøve sine hypoteser.

I forbindelse med udarbejdelsen af en kommentar til en række punkter i Høghs afhandling³ undrede det mig, at der ikke blandt de valgbestyrelsesarkivalier, der er registreret i X-arkivregistraturen

¹ Erik Høgh: *Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901. En politisk sociologisk analyse*, København, 1972.

² Høgh, op. cit., pp. 465 f.

³ Jørgen Elklit: »Om udforskningen af vælgeradfærd i Danmark i det 19. århundrede«, *Historie, Ny række*, X, 2 (1973), pp. 266–288.

fra det nørrejske landsarkiv,⁴ var spor, der kunne have været udnyttet af Erik Høgh. Jeg foretog derfor en gennemgang af disse arkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland. Formålet hermed var primært at undersøge, om Høghs opfattelse af det bevarede materiales omfang og kvalitet⁵ kunne fastholdes, sekundært – hvis der i Viborg fandtes et materiale af nogen betydning – at give en *foreløbig* oversigt over, hvad der for denne periode og for dette område findes af bevarede lister af betydning for en fortsat vælgeradfærdsforskning. En sådan oversigt skulle i så fald adskille sig fra X-arkivregistraturens ved at være så detaljeret, at det var muligt direkte at se, hvad der findes af materiale for hver enkelt kommune. Det kan straks fastslås, at Høghs opfattelse af materialets omfang og kvalitet ikke kan fastholdes – i hvert fald ikke hvad angår det fra de jyske valgkredse bevarede materiale – og i tabelform er der derfor nedenfor⁶ givet en foreløbig oversigt over det materiale, der for tiden findes i Viborg.⁷

I den i 1963 færdiggjorte X-arkivregistratur er der blandt andet registreret arkivalier fra 17 jyske valgkredsbestyrelser, der alle indeholder materiale fra denne periode. Tallet 17 skal ses i relation til, at der i 1849 oprettedes 44 valgkredse i Jylland,⁸ og at antallet af kredse ved valgkredsreformen i 1894 blev 50. Allerede af registraturen⁹ fremgår det, at der i de i alt 69 pakker og 18 bind er en hel del valglister og også nogle stemmelister. Gennemgangen viste, at der også i pakkerne med betegnelsen »Diverse sager« var et ganske betydeligt materiale.

⁴ Forskellige arkiver (X-arkiver), Arkivregistraturer I, udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 1964.

⁵ Høgh, op. cit., pp. 466 ff. Den samme opfattelse giver Vagn Dybdahl udtryk for. Se Vagn Dybdahl: Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880–ca. 1913, Århus, 1969, 1, p. 31.

⁶ Se pp. 242 ff.

⁷ Herudover kan der henvises til de i Erhvervsarkivet i Århus beroende lister fra folketingsvalg i Århus i årene 1882–1895. Se herom Vagn Dybdahl, op. cit., 1, pp. 33–35. Desuden kan det nævnes, at Høgh omtaler nogle lister fra Kolding fra perioden efter 1872, men de er desværre ikke blevet fundet ved den foretagne gennemgang. Høgh, op. cit., p. 473. Et i oktober 1973 afleveret valglistemateriale fra Skanderup–Stilling i Skanderborg Amts 2. kreds er også medtaget. Dette nævnes som tegn på, at der stadig må kunne findes flere lister end her registreret.

⁸ I dette tal er Ribe Amts 5. kreds ikke medregnet.

⁹ Forskellige arkiver (X-arkiver), pp. 32–42.

Arkivar Poul Rasmussen, der i sin tid ordnede X-arkiverne, arbejder for tiden blandt andet med registrering af senere indkommet materiale vedrørende valgkredsbestyrelserne og udtagning af herhenhørende materiale i rådstuearkiverne. Med udgangspunkt i hans forberedende materiale har jeg også foretaget en gennemgang af enkelte pakker i amternes og sognerådernes arkiver og af et noget større antal i rådstuearkiverne.¹⁰ For at øge værdien af nedenstående oversigter er relevante fund fra gennemgangen af disse kommunale arkiver også medtaget. Det drejer sig blandt andet om materiale fra yderligere 4 kredse, der ikke er repræsenterede i X-arkiverne. Forklaringen på, at valgkredsbestyrelsesarkivalier findes i de almindelige kommunale arkiver, er ganske ligetil og en naturlig følge af den administrative struktur, inden for hvilken folketingsvalg afholdtes. Med udgangspunkt i retsgrundlaget skal denne kort beskrives.¹¹

Valget i den enkelte folketingsvalgkreds blev ledet af en valgbestyrelse. Denne valgbestyrelse bestod af repræsentanter for samtlige kredsens kommunalbestyrelser, idet kommuner med under 3.000 indbyggere ifølge den sidst offentliggjorte folketælling sendte 1 medlem, kommuner med 3.000–4.499 indbyggere sendte 2, kommuner med 4.500–5.999 3 medlemmer etc. Det medlem (eller de medlemmer), der i valgbestyrelsen repræsenterede valgstedets kommune, skulle efter valgloven forberede valget, modtage kandidat-anmeldelser osv. Valgbestyrelsen trådte normalt først sammen på valgdagen og valgte dér sin formand. I øvrigt var valgbestyrelsens primære opgave på valgdagen at forestå selve valghandlingen.

Denne begyndte med et såkaldt valgmøde. Her fremstillede valgbestyrelsens formand de anmeldte kandidater og deres stillere; kandidaterne og én stiller for hver af disse fik derefter adgang til først

¹⁰ En gennemgang af den maskinskrivne Rådstuearkivregistratur I-II, Viborg: Landsarkivet for Nørrejylland, 1968–69, viser således, at der her ligger ca. 50 pakker med valglister etc. vedrørende folketingsvalgene i perioden 1849–98.

¹¹ Se især »Lov om Valgene til Rigsdagen« af 16. juni 1849, »Lov, indeholdende nogle Tillæg til Valgloven« af 10. december 1852, »Lov angående Valgene til Rigsrådet« af 4. december 1863 og »Lov om Valgene til Rigsdagen« af 12. juli 1867. For den sidstes vedkommende kan der henvises til en kommenteret udgave fra 1897, der i kommentarerne tager hensyn til den mellemliggende periodes retsudvikling på området: A. Krieger, Fremstilling af de gældende Regler om Valgene til Rigsdagen, København, 1897. Se også Vagn Dybdahl, op. cit., 1, pp. 23–37.

at udtale sig, derefter at besvare spørgsmål fra de tilstedeværende.

Når formanden skønnede det rigtigt, skred man til afstemning. Denne foregik ved håndsoprækning, idet kandidaterne sattes under afstemning i alfabetisk orden. Den kandidat, som valgbestyrelsen skønnede havde fået flest stemmer, var derefter valgt, »kåret«, til kredsens folketingsmand. Dersom der kun var opstillet 1 kandidat, og dersom denne ikke opnåede tilslutning fra mindst halvdelen af de tilstedeværende vælgere, skulle valget i den pågældende kreds gå om en uge senere.

Virkningen af denne første afstemning ved håndsoprækning op-hævedes, dersom blot én af de ikke valgte kandidater, én af eventuelle fraværende kandidaters stillere eller – i tilfælde af kun 1 opstillet kandidat – 50 af de tilstedeværende vælgere¹² umiddelbart efter kåringen krævede, at der skulle afholdes »navnlig afstemning«. Med alle forbehold er det således ikke urimeligt at betragte den første afstemning ved håndsoprækning som en slags parallel til 1. afstemningsrunde i de politiske systemer, der har eller har haft 2 sådanne runder. Under alle omstændigheder har den tjent som en orientering om chancer ved den navnlig afstemning, og i mange tilfælde har kandidater benyttet sig af denne mulighed for at trække sig ud af valget. Det er imidlertid ikke muligt at skaffe sig nogen systematisk oversigt over, hvornår dette skyldtes tilslutning ved håndsoprækningen, og hvornår der lå politiske motiver bag, såsom at øge en anden kandidats chancer for valg.¹³

Det var kun, når der afholdtes navnlig afstemning, at man fik brug for de såkaldte valglistes. De enkelte kommuner havde siden valgloven af 1849 hvert år i februar-marts, med gyldighed for perioden fra 1. april til 31. marts det følgende år, skullet udarbejde sådanne lister – uanset om der var udsigt til valg eller ej. Valg-listerne bestod af en hovedliste og en tillægsliste. Hovedlisten skulle omfatte de af kommunens indbyggere, der pr. 1. april ville have valget til folketinget, og for hver af disse skulle den indeholde

¹² Reglen med de 50 vælgere indførtes først i 1867. Valgloven af 1849 var uklar med hensyn til hvem, der skulle kræve navnlig afstemning, når kun 1 kandidat var opstillet (§§ 31–33).

¹³ Af J. P. Nordengaard: Valgene til Rigsdagen i 100 Aar, Roskilde, 1949, pp. 22–241, fremgår det dels, hvilke kandidater, der oprindeligt var opstillet i de enkelte kredse, dels hvilke af disse der var trådt tilbage, når navnlig afstemning var begæret. I nogle tilfælde er det anført, at det udtrykkelig var til fordel for en af de andre kandidater.

fulde navn, alder, livsstilling og bopæl. Tillægslisten skulle indeholde de samme oplysninger for de af kommunens indbyggere, der ville opnå valgret i løbet af det kommende år, samt angivelse af den dato hvor de pågældende ville opnå denne ret.

Ved et tillæg til valgloven blev det i 1852 pålagt alle andre kommuner end valgstedskommunerne også at udarbejde bekræftede afskrifter af valglisterne. Disse skulle ufortøvet sendes til formanden for valgstedets kommunalbestyrelse. Meningen hermed var, at man ville sikre sig mod den situation, at valglister skulle mangle ved valghandlinger med navnlig afstemning. Det medlem af valgbestyrelsen, der kom fra valgstedskommunen, skulle så blandt de øvrige forberedelser også sørge for, at disse afskrifter var til stede ved valget.

Når man var kommet frem til navnlig afstemning, var fremgangsmåden den, at de vælgere, der ønskede at stemme, meldte sig ved den valgliste, hvorpå de var optaget. Efter at den pågældende var anerkendt som vælger, dvs. identificeret og fundet på listen, skulle det ved den pågældende valgliste ansatte medlem af valgbestyrelsen skrive navnet på den kandidat, vælgeren angav at ville stemme på, ind på selve valglisten, ud for vælgerens navn.

Ved hver liste var der tilforordnet en vælger, og han skulle samtidig føre en såkaldt stemmeliste. Herved forstod valgloven en liste ordnet efter valgets kandidater (evt. »For« og »Imod«), med angivelse af de personer, der havde stemt på hver af disse. Som en sikkerhedsforanstaltning foreskrev valgloven, at »(f)orinden vælgeren aftræder, oplæses for ham såvel hans eget, som den af ham valgte navn, til sikkerhed for begge tilførslers rigtighed og indbyrdes overensstemmelse«.¹⁴

Efter valghandlingens afslutning skulle valglisterne gå tilbage til de pågældende kommuner. Formålet hermed var primært, at de skulle kunne danne grundlag for udarbejdelsen af det følgende års valglister. Originale valglister hører altså, uanset om de har været anvendt til navnlig afstemning eller ej, principielt hjemme i de kommunale arkiver.

Stemmelisterne skulle derimod bilægges valgbogen, som var den af valgbestyrelsen førte protokol. Og valgbogen skulle opbevares af valgstedets kommunalbestyrelse. Valglovene foreskrev intet om, hvad der efter valget skulle ske med de bekræftede afskrifter af

¹⁴ 1849-valgloven, § 34, sidste stk. Uændret i 1867-lovens § 41.

valglisterne, som var indsendt til formanden for valgstedets kommunalbestyrelse, og som havde været i reserve på valgdagen. Men det er rimeligt at antage, at de normalt er forblevet i valgstedskommunens varetægt. Og i hvert fald fra 1887 regnes disse afskrifter klart som henhørende til valgstedets kommunalbestyrelses arkiv.¹⁵ Det kan ikke undre, om der i mange tilfælde er sket en vis sammenblanding af kommunens eget materiale og valgbestyrelsens i disse arkiver.

Som det er fremgået, er det bevarede materiale vedrørende folketingsvalgene i denne periode i Viborg principielt samlet under ét som en del af X-arkiverne. Og det er også tidligere blevet omtalt, at der fortsat arbejdes med at registrere valgmateriale i andre arkiver med henblik på en overflytning til valgbestyrelsesarkivalierne. Det materiale, man her vil overflytte, er primært valglistes. Dette brud på proveniensprincippet forekommer yderst velmotiveret. Der er her tale om en meget central samling af data til brug i historisk, sociologisk og politologisk forskning, og det må være i alle benytteres interesse, at dette vigtige og velafgrænsede materiale ligget samlet.

For hver af de 21 jyske valgkredse, hvor der for perioden 1849–98 er fundet stemmelister og/eller valglistes med tilføjede kandidatnavne, er der oprettet en tabel. Af oversigten på s. 238 fremgår det dels, hvilke kredse der er tale om, og dels, hvilken periode der er fundet lister fra.

I hver af de 21 tabeller er det ved hjælp af symboler anført, hvilke lister der er fundet, og fra hvilke valg de stammer.¹⁶ Hver tabel omfatter samtlige folketingsvalg, der afholdtes i perioden fra det første til det sidste valg, hvorfra der overhovedet findes sådanne lister fra den pågældende kreds. Meningen hermed er, at man umiddelbart skal kunne danne sig et billede af de muligheder, dette materiale åbner for udforskningen af individuel vælgeradfærd i tiden før indførelsen af den hemmelige stemmeafgivning, uanset om man interesserer sig for en bestemt periode eller for et bestemt område. For at øge værdien af dette billede er der også i tabellerne foretaget

¹⁵ Krieger, op. cit., p. 35.

¹⁶ Jeg har ikke anført, i hvilken arkivpakke hver enkelt liste skal findes. Derimod er ved hver tabel anført samtlige numre for de pakker, hvorfra lister er registreret i den pågældende tabel. Ved hjælp af kursivering af materiale fra rådstuearkiverne og tidspunktet for de enkelte valg er det så muligt at fremfinde de pågældende lister.

Oversigt over kredse, hvorfra der er fundet stemmelister og/eller valglister med kandidatnavne med angivelse af de tidsmæssige ydergrænser for de fundne lister

<i>Amt</i>	<i>Kredsnr. og valgsted</i>	<i>Tidsmæssige ydergrænser</i>
Hjørring	1. Frederikshavn 2. Sæby 3. Hjørring	1849–98 1849 1849–98
Thisted	2. Thisted 4. Nykøbing M.	1852–65 1849–98
Ålborg	2. Ålborg 5. Nibe	1849–82 1855–95
Viborg	2. Viborg 3. Levring	1898 1852–53
Randers	1. Mariager 2. Randers 5. (6.) Ebeltoft	1849–98 1852 1852–98
Skanderborg	2. Skanderborg	1851–98
Vejle	1. Fredericia 2. Kolding 3. Vejle 5. Bjerge	1849–98 1849–66 1849–98 1849–61
Ringkøbing	1. Ringkøbing 3. Holstebro	1852–90 1849–92
Ribe	1. Varde 3. Ribe	1849–66 1853–66

en markering af de valg, som blev endelig afgjort ved kåring. Oversigten over valg afgjort ved kåring omfatter dels sådanne valg i den periode, der er lister fra, dels de kåringsvalg der fandt sted i ubrudt række før og efter denne periode. Endelig må det bemærkes, at alle den pågældende periodes folketingsvalg er medtaget, altså også valg til Rigsrådets Folketing, omvalg og suppleringsvalg. I tabellernes hovedspalte er disse markeret med henholdsvis »RR«, »Omv.« og »Supp.«.

De i tabellerne anvendte symboler skal forstås på følgende måde: »K« betyder, at det pågældende valg blev afgjort ved kåring. »S« betyder, at der er fundet stemmelister fra den pågældende kommune, og »V« at der er fundet valglister *eller* bekræftede afskrifter af valglister uden tilskrift af kandidatnavne. Fund af valglister eller bekræftede afskrifter er kun markeret i forbindelse med faktisk afholdte, navnlige valg. Der er i arkivet betydeligt flere af disse lister end her medtaget, skønmæssigt anslået vel dobbelt så mange som anført her. Forklaringen på denne udeladelse er, at denne oversigt ud over den konkrete anledning primært skal tjene fremtidig vælgeradfærdsforskning på grundlag af dette historiske datamateriale, og i en sådan sammenhæng er kun de valglister af betydning, som er medtaget her.

Som valglister til Rigsrådets Folketing er kun anført lister, der selv betegner sig således, eller valglister, der ses at være blevet benyttet ved et af valgene til Rigsrådets Folketing. En del kommunalbestyrelser har tilsyneladende kun haft én valgliste til de to folketing. Det valglistemateriale, der er anført ved valgene til Rigsrådets Folketing i 1864 og 1865 er altså det absolut minimale.

»AV« står for »afkrydsede valglister« og betyder, at der er fundet valglister eller bekræftede afskrifter med tilføjelse af kandidatnavne. Dersom sådanne lister er fundet, er fundet af eventuelle uafkrydsede lister eller afskrifter (»V«) ikke anført. Endelig betyder »-«, at intet er fundet, og ».«, at kommunen ikke eksisterede på tidspunktet for pågældende folketingsvalg. Det er tidligere anført, at *kursivering* er anvendt, hvor de pågældende lister er fundet i andre arkiver end X-arkiverne.

Denne gennemgang gør det naturligt at rejse spørgsmålet, om det er ønskeligt, at hele dette materiale bevares, eller om det er muligt at foretage en eller anden form for udtynding. Jeg har vanskeligt ved

at se, at de valglister, der *ikke* kan relateres til faktisk afholdte, navnlig valg, bør bevares. Der kan ikke være tilføjelser om valg af kandidater, og der vil ikke kunne findes stemmelister, som de kan sammenstilles med. Jeg er overbevist om, at sådanne valglister og afskrifter heraf ikke vil blive anvendt til forskningsformål, uanset om indfaldsvinklen er historisk eller politisk-sociologisk, og umiddelbart vil jeg også mene, at såvel deres personallistoriske som deres administrationshistoriske værdi er ringe. Denne opfattelse af, hvad der med fordel kan kasseres fra denne arkivgruppe, falder i øvrigt sammen med resultatet af de overvejelser, der ligger bag udkastet til et nyt indenrigsministerielt cirkulære om kassationer i primærkommunernes arkiver.¹⁷ Og når man forestiller sig, at der i kommunerne skal kunne kasseres efter disse retningslinjer, må det være rimeligt at gå ud fra, at samme principper kunne anvendes på allerede afleveret materiale. Den tidsgrænse for kommunernes kassation, som udkastet – ligesom det tidligere cirkulære¹⁸ – sætter ved henholdsvis købstadkommunalloven og landkommunalloven, er i forbindelse med valglister betydningsløs. En udtydning som den foreslåede kunne udmærket føres tilbage til i hvert fald 1850/51.

Det har ikke været muligt for mig at foretage tilsvarende gennemgange i de øvrige landsarkiver. Jeg må nøjes med at udtrykke et ønske om, at andre vil gennemgå valgkredsbestyrelsernes arkiver og de kommunale arkiver i andre dele af landet og redegøre derfor.¹⁹ Herved ville der kunne etableres en samlet oversigt over dette væsentlige kildemateriale, hvad der ville være af stor betydning for fremtidig forskning inden for historiens, politologiens og sociologiens fagområder.

¹⁷ § 9 i det nævnte udkast.

¹⁸ Indenrigsministeriets Cirkulære til Amtmændene og samtlige By- og Sogneraad angaaende Kassation af Arkivalier, Nr. 69 af 28. Marts 1945.

¹⁹ Såvel Harald Jørgensen: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse, København, 1966, pp. 126–143, som Anne Riising: Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse, Odense, 1970, pp. 80–115, viser eksistensen af et sådant materiale.

Tabel 1. Hjørring Amts 1. kreds (Frederikshavn-kredsen)

Arkivnumre: X 79, løbenr. 1; D 7, løbenr. 96-99; D 25, løbenr. 156, 157C.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	RR										Omv.	RR			
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	14.6. 1864	30.5. 1865	14.6. 1866	12.10. 1866	22.9. 1869
1. Frederikshavn K. og L.	V S	K	K	K	K	K	K	K	AV S	AV S	V S	K	K	K	— —
2. Skagen K. og L.	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	AV S	AV S	K	K	K	V —
3. Torslev	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	V S	V S	K	K	K	— —
4. Lendum	— —	K	K	K	K	K	K	K	— S	— S	— S	K	K	K	— —
5. Hirtsholmene	— —	K	K	K	K	K	K	K	— S	AV S	AV S	K	K	K	— —
6. Råbjerg	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	— S	— S	K	K	K	— —
7. Aasted og Skjærum	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	V S	AV S	K	K	K	— —
8. Mosbjerg og Hørmested	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	— S	— S	K	K	K	— —
9. Elling-Tolne	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	— S	— S	K	K	K	— —
10. Understed og Karup	— S	K	K	K	K	K	K	K	— S	V S	AV S	K	K	K	— —
11. Flade Gjærup	— S	K	K	K	K	K	K	K	— —	— —	— S	K	K	K	— —

Tabel I fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVÆLGET																								
	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.9. 1895	5.4. 1898													
1. Frederikshavn K. og L.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
2. Skagen K. og L.	V	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	K	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	V	—	AV	—
3. Torslev	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
4. Lendum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
5. Hirtsholmene	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
6. Råbjerg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
7. Aasted og Skjærum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
8. Mosbjerg og Hørmested	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
9. Elling-Tolne	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
10. Understed og Karup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11. Flade Gjørup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Tabel 2. Hjørring Amts 2. kreds (Sæby-kredsen)

Arkivnumre: X 80, løbenr. 2.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET											
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	1.12. 1854	Omv. 8.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	RR 5.3. 1864	7.6. 1864	RR 30.5. 1865	4.6. 1866
1. Sæby Kobstad og L.	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
2. Læso	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
3. Hørby	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
4. Volstrup	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
5. Aalbæk og Voer	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
6. Dronninglund	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
7. Skjæve	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
8. Hellevad, Hellum og Ørum	— S	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K

Tabel 3. *Hjørring Amts 3. kreds (Hjørring-kredsen)*

Arkivnumre: X 81, løbenr. 1-6; D 10, løbenr. 246G.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET																		
	Supp.					RR					RR								
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	7.7. 1854	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866	22.9. 1869				
1. Hjørring	V	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	—	—	K	K	K	—	—	V	—
2. Tversted og Uggerby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
3. Bindslev	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
4. St. Olai og St. Hans	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
5. Tornby og Vidstrup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
6. Horne og Asdal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
7. Bjergby og Mygdal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
8. Sindal og Astrup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
9. Skallerup og Vennebjerg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
10. Harritslev, Sejlstrup og Rakkeby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Jelstrup og Lyngby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
12. Rubjerg og Mårup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S	K	K	K	—	—	—	—
13. Bidstrup Landdistrikt
14. Sejlstrup sogn	S	K	K	K	—	—	—	—
15. Harritslev og Rakkeby	S	K	K	K	—	—	—	—

Tabel 3 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET											
	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898
1. Hjørring	— S	AV S	V S	AV S	V ¹⁾ —	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	V S	AV S
2. Tversted og Uggerby	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
3. Bindslev	— S	V S	AV S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S
4. St. Olai og St. Hans	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
5. Tornby og Vidstrup	V S	V S	— S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
6. Horne og Asdal	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
7. Bjergby og Mygdal	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
8. Sindal og Astrup	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
9. Skallerup og Vennebjerg	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
10. Harritslev, Sejlstrup og Rakkeby
11. Jelstrup og Lyngby	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
12. Rubjerg og Mårup	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
13. Bidstrup Landdistrikt	V —	V —	V —
14. Sejlstrup sogn	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
15. Harritslev og Rakkeby	V S	V S	V S	V S	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S

1) Den hertil hørende tillægsliste er afkrydset.

Tabel 4. *Thisted Amts 2. kreds (Thisted-kredsen)*

Arkivnumre: X 82, løbenr. 1-3; D 30, løbenr. 426A.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET																			
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	Supp. 10.8. 1854	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	Supp. 9.11. 1859	14.6. 1861	RR 5.3. 1864	7.6. 1864	RR 30.5. 1865	4.6. 1866						
1. Thisted	K	AV	—	AV	—	AV	—	K	K	K	K	—	—	K	AV	S	K	—	—	K
2. Sennels	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K
3. Nors og Tved	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	AV	—	K	AV	S	K
4. Ø. og Vester Landet	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K
5. Thisted Landsogn	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K
6. Tilsted	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K
7. Vang	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K
8. Sjørring og Torsted	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	—	K	AV	S	K
9. Hundborg og Jannerup	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	AV	—	K	AV	S	K
10. Skjoldborg og Kallerup	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K
11. Skinnerup	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	—	S	K
12. Snedsted	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	AV	S	K	AV	S	K
13. Nørhå	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	AV	—	K	AV	S	K
14. Harring og Slagstrup	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	AV	—	K	AV	—	K
15. Sønderhå og Hørsted	K	—	—	—	—	—	—	K	K	K	K	—	—	K	—	S	K	AV	S	K

Tabel 5. *Thisted Amts 4. kreds (Nykøbing M.-kredsen)*

Arkivnumre: X 83, løbenr. 1-10; D 19, løbenr. 442B.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	Supp.					RR					RR				
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	10.8. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866	22.9. 1869
1. Nykøbing Købst. og L.	AV S	K	AV S	AV S	K	AV S	K	K	K	— S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S
2. Todso og Erslev	— S	K	— S	V S	K	V S	K	K	K	AV S	AV S	AV S	AV S	— S	V S
3. Dragstrup og Skallerup	— S	K	V S	V S	K	V S	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
4. Galtrup og Jølby	— S	K	V S	V S	K	V S	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
5. Solbjerg og Sundby	— S	K	— S	AV S	K	V—	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
6. Alsted og Bjergby	— S	K	AV S	— S	K	V S	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
7. Loderup og El sø	— S	K	V S	V S	K	V S	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
8. Karby, Hvidbjerg og Redsted	— S	K	V S	V S	K	V S ¹⁾	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
9. Tæbring, Outrup og Rakkeby	— S	K	AV S	V S	K	V S	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
10. Ljorslev og Ørding	— S	K	V S	V S	K	V S	K	K	K	— S	AV S	V S	V S	V S	V S
11. Ø. og Vester Assels	— S	K	— S	V S	K	AV S	K	K	K	V S	V S	V S	AV S	— S	V S
12. Vejerslev og Blidstrup	— S	K	—	V S	K	V—	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S
13. Froslev og Møllerup	— S	K	V S	V S	K	V S	K	K	K	V S	AV S	V S	V S	AV S	V S
14. Jegindo	— S	K	V—	V S	K	V S	K	K	K	V S	V—	V S	V—	V—	V S
15. Sejerslev, Ejerslev og Jordsby															V S
16. Flade og Dråby															V S

1) Fort ved »pinding«

Tabel 5, fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVÅLGET											
	20.9. 1872	14.4. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898
1. Nykøbing Købst. og L.	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S
2. Todso og Erslev	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
3. Dragstrup og Skallerup	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
4. Galtrup og Jølby	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
5. Solbjerg og Sundby	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
6. Alsted og Bjergby	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
7. Loderup og Elso	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
8. Karby, Hvidbjerg og Redsted	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
9. Tæbring, Outrup og Rakkeby	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	V S	V S	V S*
10. Ljorslev og Ørding	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
11. Ø. og Vester Assels	V S	V S ¹⁾	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
12. Vejerslev og Blidstrup	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
13. Froslev og Møllerup	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
14. Jegindo	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
15. Sejerslev, Ejerslev og Jordsby	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
16. Flade og Dråby	V S	V S	V S	V S	V S	AV S	V S	V S	V S	V S	V S	V S

1) Ført ved røpinding*

Tabel 6. *Ålborg Amts 2. kreds (Ålborg-kredsen)*

Arkivnumre: X 84, løbenr. 2-4; D 1, løbenr. 1031 B.

<i>Kommuner:</i>	FOLKETINGSVALGET																	
	Supp.		4.8.	26.2.	27.5.	Supp.		1.12.	14.6.	14.6.	14.6.	Supp.		RR		7.6.	RR	
	4.12.	17.9.				15.11.	15.11.					17.10.	5.3.	30.5.	4.6.			
	1849	1851	1852	1853	1853	1853	1854	1855	1858	1861	1863	1864	1864	1865	1866			
1. Aalborg Købstad	AV S	AV S	K	K	K	K	AV S	K	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	K	—	—	—	—
2. Budolfi Landsogn	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—
3. Norre Tranders	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—
4. Sonder Tranders	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—
5. Romdrup og Klarup	—	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—
6. Storvarde	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—
7. Mou	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	V S	K	—	—	—	—	—
8. Novling	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—
9. Ferslev, Dal og Volsted	— S	— S	K	K	K	K	V S	K	V S	V S	V S	— S	K	—	—	—	—	—

Tabel 6, fortsat

	FOLKETINGSVLGET										
	12.10. 1866	22.9. 1869	Supp. 24.8. 1870	20.9. 1872	14.11. 1873	Omv. 24.4. 1874	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	Supp. 5.7. 1882
<i>Kommuner:</i>											
1. Aalborg Købstad	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	V --
2. Budolfi Landsogn	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
3. Norre Tranders	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
4. Sønder Tranders	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
5. Romdrup og Klarup	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
6. Storvarde	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
7. Mou	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
8. Novling	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--
9. Ferslev, Dal og Volsted	--	--	K	--	--	--	--	--	--	--	--

Tabel 7. Ålborg Amts 5. kreds (Nibe-kredsen)

Arkivnumre: D 18, løbenr. 299-312.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET													
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	Supp.		Omv.		14.6. 1861	RR		7.6. 1864	RR 30.5. 1865
						14.6. 1855	21.11. 1855	21.6. 1858	11.6. 1858		5.3. 1864	Omv.RR 12.3. 1864		
1. Nibe Kobstad	K	K	K	K	K	K	AV S	V S	AV S	AV S	AV S	V S	AV S	K
2. Vokslev	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	— S	— S	V S	K
3. Sdr.holm og Frejlev	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	AV S	AV S	V S	K
4. Norholm	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	K
5. Elleshøj, Svenstrup	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	— S	— S	V S	K
6. Øster Hornum	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	AV S	V S	K
7. Veggerby	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	AV S	AV—	V S	K
8. Bislev	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	AV S	AV S	K
9. Skivum og Giver	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	AV S	AV S	V S	K
10. Blære og Eidrup	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	— S	— S	V S	K
11. Gundested	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	AV S	V S	K
12. Sebber	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	K
13. Aistrup	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	K
14. Farstrup	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	AV S	AV S	V S	K
15. Lundby	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	AV S	V S	K
16. Næsborg, Salling og Outrup	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	K
17. Vilsted, Vindblæs	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	K
18. Malle	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	AV S	V S	K
19. Kornum og Løgsted	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	AV S	AV—	V S	K
20. Logstor by	K	K	K	K	K	K	V S	V S	V S	V S	V S	AV—	V S	K
21. Ferslev, Dal og Volsted

Tabel 7 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	4.6. 1866	12.10. 1866	22.9. 1869	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898
1. Nibe Kobstad	— S	— S	K	AV S	AV S	K	K	AV S	K	K	AV S	AV S	AV S	AV S	K
2. Vokslev	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
3. Sdr.holm og Frejlev	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
4. Norholm	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
5. Elleshøj, Svenstrup	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
6. Øster Hornum	V—	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
7. Veggerby	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
8. Bislev	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
9. Skivum og Giver	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
10. Blære og Eidrup	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	— S	V S	V S	V S	K
11. Gundested	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
12. Sebber	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
13. Aistrup	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
14. Farstrup	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
15. Lundby	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
16. Næsborg, Salling og Outrup	— S	— S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
17. Vilsted, Vindblæs	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
18. Malle	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
19. Kornum, Løgsted	V S	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
20. Logstor by	V—	V S	K	V S	V S	K	K	V S	K	K	V S	V S	V S	V S	K
21. Ferslev, Dal og Volsted

Tabel 8. *Viborg Amts 2. kreds (Viborg-kredsen)*

Arkivnumre: D 33, løbenr. 1580-82.

FOLKETINGSVALGET	
<i>Kommuner:</i>	5.4. 1898
1. Viborg Kobstad og L.	A V S
2. Hojslev, Dommerby, Lundø	V S
3. Ørslevkloster	V S
4. Ørum	V S
5. Tårup, Kvols, Borris	V S
6. Kobberup, Feldingberg Gl.strup	V S
7. Daubjerg, Mønsted og Smollerup	V S
8. Vridsted og Fly	V S
9. Vrone og Resen	V S
10. Frederikshøj/Frederiks og Karup	V S

Tabel 9. *Viborg Amts 3. kreds (Levring-kredsen)*

Arkivnumre: X 85, løbenr. 2.

<i>Kommuner:</i>	FOLKETINGSVALGET		
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853
1. Gronbæk og Svostrup	K	— S	— S
2. Hinge og Vindeslev	K	— S	V S
3. Torning	K	— S	V S
4. Lysgård	K	— S	V S
5. Hojbjerg og Elsborg	K	— S	V S
6. Levring og Højrup	K	— S	— S
7. Vium, Sjørslev, Almind	K	— S	V S
8. Frederiks og Karup	K	— S	V S
9. Kragelund og Funder	K	— S	V S
10. Serup og Løemming	K	— S	V S
11. Sejling og Sinding	K	— S	V S
12. Gjødvad og Balle	K	— S	V S
13. Sal og Gullev	K	— S	— —

Tabel 10. Randers Amts 1. kreds (Mariager-kredsen)

Arkivnumre: X 86, løbenr. 2- 4; D 17, løbenr. 185A; D 11, løbenr. 526-529.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET													
	Supp.					Supp.				RR		RR		
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.10. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	28.6. 1859	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	30.5. 1865	4.6. 1866
1. Hobro Købstad	AV S	AV —	AV —	V S	K	K	K	AV —	K	— —	AV —	K	AV —	AV —
2. Mariager Købstad	V S	AV —	AV —	AV S	K	K	K	— ¹⁾ —	K	— —	— —	K	— —	— —
3. Mariager Landsogn	— S	— —	— S	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
4. Øster Tørslev	— S	V —	V —	V S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
5. Udbyneder, Kastbjerg	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
6. Dalbyneder, Råby, Sodring	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	— —	— —
7. Gjerlev og Enslev	— S	AV —	AV —	V S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	— —	— —
8. Vindblæs, Dalbyover	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	— —	— —
9. Hem og Sem	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
10. Skjellerup	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
11. Sdr. og Nr. Onsild	V S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
12. Falslev	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
13. Hornum og Snæbum	— S	V —	V —	V S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
14. Asferg og Fårup	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
15. Hald og Kjærby	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
16. Tvede og Linde	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
17. Spentrup og Gassum	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
18. Glenstrup	V S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
19. Kousted og Råsted	V S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —
20. V. Tørslev, Svenstrup	— S	V —	V —	V S	K	K	K	V —	K	V —	V —	K	AV —	V —
21. Stovring, Mellerup	— S	— —	— —	— S	K	K	K	— —	K	— —	— —	K	V —	— —

Tabel 10 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET															
			Omv.								Supp.					
	12.10.	8.1.	22.9.	20.9.	14.11.	25.4.	3.1.	24.5.	26.7.	25.10.	25.6.	28.1.	21.1.	20.4.		
	1866	1867	1869	1872	1873	1876	1879	1881	1881	1882	1884	1887	1890	1892		
1. Hobro Købstad	V	—	V	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—
2. Mariager Købstad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Mariager Landsogn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Øster Tørslev	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Udbynder, Kastbjerg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6. Dalbynder, Råby, Sodring	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7. Gjerlev og Enslev	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Vindblæs, Dalbyover	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Hem og Sem	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Skjellerup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Sdr. og Nr. Onsild	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12. Falslev	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Hornum og Snæbum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. Asferg og Fårup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15. Hald og Kjærby	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16. Tvede og Linde	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. Spentrup, Gassum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18. Glenstrup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19. Kousted og Råsted	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20. V. Tørslev, Svenstrup	V	—	V	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—	AV	—
21. Stovring, Mellerup	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Tabel 10. fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET			
	9.4. 1895		5.4. 1898	
1. Hobro Købstad	AV	—	AV	—
2. Mariager Købstad	V	—	—	—
3. Mariager Landsogn	—	—	—	—
4. Øster Tørslev	—	—	—	—
5. Udbyneder, Kastbjerg	—	—	—	—
6. Dalbyneder, Råby, Sodring	—	—	—	—
7. Gjerlev og Enslev	—	—	—	—
8. Vindblæs, Dalbyover	—	—	—	—
9. Hem og Sem	—	—	—	—
10. Skjellerup	—	—	—	—
11. Sdr. og Nr. Onsild	—	—	—	—
12. Falslev	—	—	—	—
13. Hornum og Snæbum	—	—	—	—
14. Asferg og Fårup	—	—	—	—
15. Hald og Kjærby	—	—	—	—
16. Tvede og Linde	—	—	—	—
17. Spentrup, Gassum	—	—	—	—
18. Glenstrup	—	—	—	—
19. Kousted og Råsted	—	—	—	—
20. V. Tørslev, Svenstrup	—	—	—	—
21. Stovring, Mellerup	—	—	—	—

Tabel 11. Randers Amts 2. kreds (Randers-kredsen)

Arkivnumre: D 21, løbenr. 1293-94.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET			
	4.12. 1849	Supp. 23.9. 1851	4.8. 1852	26.2. 1853
1. Randers	K	K	AV S	K
2. Sct. Mortens Østre (Dr. borg)	K	K	— —	K
3. Sct. Mortens Sdr. (Vorup)	K	K	— S	K
4. Borup	K	K	— S	K
5. Gimming og Lem	K	K	— S	K
6. Harritslev og Albæk	K	K	— S	K
7. Haslund og Ølst	K	K	— S	K
8. Værum og Ørum	K	K	— S	K
9. Laurbjerg, Lerbjerg	K	K	— S	K
10. Galten og Vissing	K	K	— S	K
11. Krstrup	K	K	— S	K

Tabel 12. *Randers Amts 5. (6.) kreds (Ebeltoft-kredsen)*

Arkivnumre: X 87, løbenr. 4-6 og 8-10.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET																								
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	Omv. 8.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	RR 5.3. 1864	7.6. 1864	RR 30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866	22.9. 1869										
1. Ebeltoft K. og L.	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	—	—	K	K	—	S	—	S	—	S	—	S			
2. Ebeltoft Købstad		
3. Ebeltoft Landsogn		
4. Knebel og Roelse	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	V	S	V	S	—	S	
5. Dråby	K	—	—	S	K	—	—	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	V	S	AV	S	—	S	
6. Tved	K	—	—	—	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	V	S	V	S	—	S	
7. Vistoft	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	V	S	V	S	—	S	
8. Agri og Egens	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	V	S	V	S	—	S	
9. Helgenæs	K	V	—	V	S	K	—	S	—	S	K	AV	—	K	K	—	S	—	S	V	S	V	S	—	S
10. Feldballe, Nødager	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	V	S	AV	S	—	S	
11. Tirstrup, Fuglslev	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	—	V	S	V	S	—	S	
12. Hyllested, Rosmus	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	—	V	S	AV	—	—	S	
13. Kolind, Ebdrup, Skarreso	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	S	—1)S	—1)S	—1)S	—1)S	—	S	
14. Lyngby, Albøge	K	—	—	—	K	—	S	—	S	K	—	—	K	K	—	S	—	S	V	S	V	S	—	S	
15. Thorsager, Bregnet	K	—	—	S	K	—	S	—	S	K	V	—	K	K	—	S	—	—	V	S	AV	—	—	S	

1) Valglisten til Rigsrådets folketing foreligger.

Tabel 12 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET											
	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898
1. Ebeltoft K. og L.	AV S	AV S	— S	— S
2. Ebeltoft Købstad	— —	— —	AV S	— S	V S	AV S	AV S	AV S
3. Ebeltoft Landsogn	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	— S
4. Knebel og Roelse	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
5. Dråby	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
6. Tved	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
7. Vistoft	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
8. Agri og Egens	— —	— —	V —	V S	V S	V S	V S	V S	V —	— S	— S	— S
9. Helgenæs	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
10. Feldballe, Nødager	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
11. Tirstrup, Fuglslev	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
12. Hyllested, Rosmus	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
13. Kolind, Ebdrup, Skarresø	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
14. Lyngby, Albøge	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S
15. Thorsager, Bregnet	— —	— —	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	— S	— S	— S

Tabel 13. *Skanderborg Amts 2. kreds (Skanderborg-kredsen)*

Arkivnumre: D 333 A, løbenr. 87; D 26, løbenr. 176-7; samt uregistrerede nyafleveringer (okt. 1973) fra Skanderup-Stilling.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	Supp.					Omv.					RR		RR		
	4.12. 1849	21.9. 1851	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	21.6. 1858	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866
1. Skanderborg Købstad	K	AV S	V S	K	K	K	K	V —	AV —	— —	— —	K	K	— —	K
2. Silkeborg Købstad	K	— —	— —	K	K	K	K	— —	— —	V S	— —	K	K	— —	K
3. Linå	K	K	V —	V —	AV S	— —	K	K	AV —	K
4. Dallerup	K	K	V —	V —	V S	— —	K	K	— —	K
5. Skanderup og Stilling	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	AV—	AV—	K	K	AV —	K
6. Hammel, Voldby, Søby	K	— S	— —	K	K	K	K	— —	— —	V —	— —	K	K	— —	K
7. Blegind og Hørning	K	— S	— —	K	K	K	K	— —	— —	— —	— —	K	K	— —	K
8. Fruering og Vitved	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	— S	— —	K	K	— —	K
9. Gern og Skannerup	K	— S	— —	K	K	K	K	— —	— —	V S	— —	K	K	— —	K
10. Røgen og Sporup	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	V S	— —	K	K	— —	K
11. Mesing og Adslev	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	V —	— —	K	K	— —	K
12. Låsby	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	AV—	— —	K	K	— —	K
13. Alling og Tulstrup	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	— S	— —	K	K	— —	K
14. Tvilum og Skorup	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	V —	V S	— —	K	K	— —	K
15. Dover og Venge	K	— S	— —	K	K	K	K	V —	AV —	V S	— —	K	K	— —	K
16. Linå og Dallerup	K	— S	V —	K	K	K	K			
17. Ousted og Tåning	
18. Hylke	

Tabel 13 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														Omv. 5.4. 1898							
	Supp. 29.9. 1868	22.9. 1869	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	22.4. 1896								
1. Skanderborg Købstad	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--			
2. Silkeborg Købstad	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
3. Linå	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
4. Dallerup	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
5. Skanderup og Stilling	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	AV	--	AV	--	AV	--	AV	--	AV	--
6. Hammel, Voldby, Søby	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
7. Blegind og Hørning	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
8. Fruering og Vitved	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
9. Gern og Skannerup	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
10. Røgen og Sporup	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
11. Mesing og Adslev	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
12. Låsby	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
13. Alling og Tulstrup	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
14. Tvilum og Skorup	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	.	.	.			
15. Dover og Venge	--	--	K	--	--	K	--	--	--	--	K	K	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
16. Linå og Dallerup			
17. Ousted og Tåning	--	--	--	--	--	
18. Hylke	--	--	--	--	--	

Tabel 14. *Vejle Amts 1. kreds. (Fredericia-kredsen)*

Arkivnumre: X 89, løbenr. 3-11; D 6, løbenr. 784 C - E.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET													
										RR		RR		
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	30.5. 1865	4.6. 1866 ¹⁾	12.10. 1866 ¹⁾	22.9. 1869
1. Fredericia K.	V S	AV S	K	K	AV S	K	V S	K	K	K	AV—	AV —	V —	K
2. Ullerup	AV S	V S	K	K	V S	K	V S	K	K	K	— S	V —	V —	K
3. Erridso	— S	AV S	K	K	V S	K	V S	K	K	K	AV—	V —	V —	K
4. Taulov	AV S	— S	K	K	V S	K	V S	K	K	K	AV S	V —	V —	K
5. Bredstrup	AV S	V S	K	K	AV S	K	V S	K	K	K	— S	V —	V —	K
6. Vejlbj	— S	— S	K	K	V S	K	AV S	K	K	K	AV S	V —	V —	K
7. Pjedsted, Gårslev	— S	V S	K	K	V S	K	V S	K	K	K	— S	V —	V —	K
8. Smidstrup og Skjærup	— S	— S	K	K	V S	K	V S	K	K	K	—	V —	V —	K
9. Pjedsted
10. Gårslev
11. Vinding	—	V—	K	K	V S	K	V S	K	K	K	— S	AV —	V —	K
12. Gaverslund	— S	V S	K	K	V S	K	V S	K	K	K	V S	V —	V —	K

1) 2 stemmelister findes, som ikke kan anbringes, fordi det er uklart, om de stammer fra juni eller oktober.

Tabel 14. fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET												
	Omv.		14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898
	20.9. 1872	22.1. 1873											
1. Fredericia K.	AV S	AV S	AV ¹⁾ S	AV S ²⁾	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S
2. Ullerup	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
3. Erridsø	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
4. Taulov	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
5. Bredstrup	V S	V S	V—	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
6. Vejlby	V S	V S	V S	V S	AV S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
7. Pjedsted, Gårslev
8. Smidstrup og Skjærup	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
9. Pjedsted	V S	V S	AV S	V—	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
10. Gårslev	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
11. Vinding	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S
12. Gaverslund	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S	V S

1) For bogstaverne J-P er der tilsyneladende kun bevaret uafkrydsede lister.

2) Bogstaverne Q-Z mangler tilsyneladende.

Tabel 15. Vejle Amts 2. kreds (Kolding-kredsen)

Arkivnumre: D 14, løbenr. 509-512.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	4.12.	4.8.	26.2.	27.5.	1.12. ¹⁾	14.6.	14.6.	14.6.	Supp.	RR		RR	4.6.	12.10.	22.9.
	1849	1852	1853	1853	1854	1855	1858	1861	4.9.	5.3.	7.6.	30.5.	1866	1866	1869
1. Kolding Købstad	AV —	K	K	AV S	AV S	K	V S	K	K	— ²⁾ S	K	AV —	K	AV S	K
2. Alminde	— —	K	K	V—	V S	K	V S	K	K	— S	K	V —	K	V S	K
3. Hjarte og Bramdrup	— —	K	K	V S	V S	K	V S	K	K	— S	K	— —	K	— S	K
4. Eltang og Vilstrup	— —	K	K	V—	V S	K	V S	K	K	— S	K	— —	K	V S	K
5. Herslev og Viuf	— —	K	K	V—	V S	K	V S	K	K	— S	K	V ³⁾ —	K	V S	K
6. Starup og Nebel	— —	K	K	V—	V S	K	V S	K	K	— S	K	AV —	K	AV S	K
7. Højen og Jerlev	— —	K	K	V—	V S	K	V S	K	K	— S	K	— —	K	V S	K
8. Egtved og Ødsted	— —	K	K	V—	V S	K	V S	K	K	— S	K	— —	K	V S	K
9. Kolding Slotsgrund	— —	K	K	— —	V S	K	V S	K	K	— S	K	— —	K	V S	K

1) Nordengaard anfører dette som kåringsvalg. Der findes dog både afkrydsede valglister og stemmelister, der gør det usandsynligt, at der afholdtes kåringsvalg.

2) Tillægslisten haves dog.

3) Kun for Viuf sogn.

Tabel 16. *Vejle Amts 3. kreds (Vejle-kredsen)*

Arkivnumre: X 90, løbenr. 1-11; D 32, løbenr. 619 B.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	Supp.		4.8.	26.2.	27.5.	Supp.		Omv.	1.12.	14.6.	14.6.	14.6.	RR		RR
	4.12.	22.9.				10.7.	17.7.						5.3.	7.6.	
	1849	1851	1852	1853	1853	1854 ¹⁾	1854	1854	1855	1858	1861	1864	1864	1865	
1. Vejle K. og L.	AV	—	AV	—	K	AV S	AV S	.	K	K	K	K	K	K	AV S
2. Hornstrup	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	V S
3. Hover og Jelling	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	AV S
4. Grejs og Sindbjerg	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	AV—
5. Øster Snede	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	— S
6. Engom	—	—	—	—	K	— S	V S	.	K	K	K	K	K	K	V—
7. Hedensted, Store Dalby	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	— S
8. Losning og Korning	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	V S
9. Hover
10. Jelling
11. Bredsten	—	—	—	—	K	V S	V S	.	K	K	K	K	K	K	— S
12. Skibet	—	—	—	—	K	— S	V S	.	K	K	K	K	K	K	— S

1) Kun én kandidat opstillet, men han faldt så afgjort ved kåringen, at der ikke begæredes afholdt skriftlig afstemning.

Tabel 16 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
				Omv.										Supp.	
	4.6. 1866	12.10. 1866	22.9. 1869	26.1. 1870	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	16.3. 1887	21.1. 1890	
1. Vejle K. og L.	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV S	AV—	AV S	AV S	K	AV S	AV S ¹⁾	AV S	
2. Hornstrup	V S	V S	V S	V S	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
3. Høver og Jelling	V S	V S	V —	V S	
4. Grejs og Sindbjerg	V S	V S	V S	V S	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
5. Øster Snede	V S	V S	V S	V S	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
6. Engom	V S	V S	V —	V S	V S	— —	V S	— S	V S	V S	K	— S	— S	V S	
7. Hedensted, Store Dalby	V S	V S	V —	V S	V S	— S	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
8. Løsning og Korning	V S	V S	V —	V S	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
9. Høver	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V —	V S	
10. Jelling	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
11. Bredsten	— S	— S	V —	V S	V S	— —	V S	— S	V S	V S	K	V S	V S	V S	
12. Skibet	V S	V S	— S	— S	V S	— —	V S	V S	V S	V S	K	V S	V S	V S	

1) Kun bogstaverne K-P

Tabel 16, fortsat

<i>Kommuner:</i>	FOLKETINGSVALGET		
	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898
1. Vejle K. og L.	AV ¹⁾ S	AV S	AV S
2. Hornstrup	V S	V S	V S
3. Hover og Jelling	.	.	.
4. Grejs og Sindbjerg	V S	V S	V S
5. Øster Snede	V S	V S	V S
6. Engom	V S	V S	V S
7. Hedensted, Store Dalby	V S	V S	— S
8. Løsning og Korning	V S	V S	V S
9. Hover	V S	V S	V S
10. Jelling	V S	V S	V S
11. Bredsten	V S	V S	V S
12. Skibet	V S	V S	V S

1) Tillægslisten, som ligger i rådstuearkivet, findes kun uafkrydset.

Tabel 17. Vejle Amts 5. kreds (Bjerger-kredsen)

Arkivnumre: X 91, løbenr. 1-2.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET									
	Omv.						Supp.			
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	8.12. 1854	14.6. 1855	3.12. 1856	14.6. 1858 ¹⁾	14.6. 1861
1. Nebsager og Bjerger	— S	K	K	K	— S	— S	K	K	— S	— S
2. Urlev og Stenderup	— S	K	K	K	V S	V S	K	K	V S	V S
3. Ørum og Daugaard	— S	K	K	K	V—	V—	K	K	V S	V S
4. Stovby	— S	K	K	K	V S	V S	K	K	V S	AV—
5. Hornum	— S	K	K	K	V—	V—	K	K	V S	V S
6. Barrit og Vrigsted	— S	K	K	K	V S	V S	K	K	V S	V S
7. Assens og Klakring	— S	K	K	K	V—	V S	K	K	V S	V S
8. Raarup	— S	K	K	K	V—	V S	K	K	V S	V S
9. Glud og Hjarnø	— S	K	K	K	V S	V —	K	K	V S	V S
10. Skjold	— S	K	K	K	V—	V S	K	K	V S	V S
11. Tyrsted og Uth	— S	K	K	K	V S	V S	K	K	V S	V S
12. Ølsted	— S	K	K	K	V—	V S	K	K	V S	V S
13. Hatting og Torsted	— S	K	K	K	V—	V—	K	K	V S	V S

1) Kåring iflg. aviser og Nordengaard, men valg- og stemmelister findes alligevel.

Tabel 18. Ringkøbing Amts 1. kreds (Ringkøbing-kredsen)

Arkivnumre: X 92, løbenr. 1-3; D 23, løbenr. 245 B.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET													
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	Supp. 13.3. 1855	14.6. 1855	Supp. 30.12. 1856	14.6. 1858	14.6. 1861	RR 5.3. 1864	7.6. 1864	RR 30.5. 1865	4.6. 1866
1. Ringkøbing K. og L.	K	AV —	K	AV —	AV —	V —	K	V —	AV —	— —	— —	— —	— —	K
2. Rindom	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
3. Velling	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
4. Lemb og Ølstrup	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
5. Nr. Omme	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
6. Torsted	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
7. Hover	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
8. He og No	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
9. Holmsland (Gl. og Ny sogn)	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
10. Stadil	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
11. Tim	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
12. Vedersø	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
13. Husby	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
14. Sønder Nisum	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
15. Staby	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
16. Madum	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
17. Ulfborg	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K
18. Raasted	K	— —	K	— —	— —	— —	K	— —	— —	— —	— —	— —	— —	K

Tabel 18 fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET															
	12.10. 1866	22.9. 1869	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892	9.4. 1895	5.4. 1898		
1. Ringkøbing K. og L.	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
2. Rindom	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
3. Velling	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
4. Lemb og Ølstrup	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
5. Nr. Omme	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
6. Torsted	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
7. Hover	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
8. He og No	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
9. Holmsland (Gl. og Ny sogn)	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
10. Stadil	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
11. Tim	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
12. Vedersø	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
13. Husby	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
14. Sønder Nissum	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
15. Staby	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
16. Madum	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
17. Ulfborg	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	K	K
18. Raasted	K	K	—	—	K	—	—	—	K	—	—	—	S	K	.	.

Tabel 19. Ringkøbing Amts 3. kreds (Holstebro-kredsen)

Arkivnumre: X 93, løbenr. 1-2; D 12, løbenr. 221 B, 223.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET														
	RR										RR				
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	5.3. 1864	7.6. 1864	30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866	29.9 1869	
1. Holstebro	AV S	AV S	AV S	AV S	K	K	—	AV S	AV—	AV—	K	—)S	K	K	
2. Måbjerg	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
3. Mejrup	— S	V S	AV—	V S	K	K	V S	V S	—	— S	K	V S	K	K	
4. Borbjerg	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	AV —	— S	K	—)S	K	K	
5. Hodsager	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	AV S	AV —	— S	K	V S	K	K	
6. Haderup	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	AV S	K	K	
7. Sevel	— S	V S	AV—	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
8. Estvad og Ronbjerg	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	V S	K	V S	K	K	
9. Sal	—	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	AV S	K	V S	K	K	
10. Ejsing	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
11. Ryde	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	—)S	K	K	
12. Hanbjerg	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V—	— S	— S	K	V S	K	K	
13. Hjerm	V S	— S	— S	K	AV—	K	K	
14. Gimsing	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
15. Vejrum	— S	— S	— S	V S	K	K	— S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
16. Ølby, Asp, Fausing	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
17. Navr og Sir	— S	— S	—	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
18. Gjording, Vemb, Bur	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
19. Idom	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	V S	K	V S	K	K	
20. Vinding og Vind	— S	— S	— S	V S	K	K	V—	AV S	— S	— S	K	V S	K	K	
21. Nr. Felding, Tvis	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	V S	— S	— S	K	V S	K	K	
22. Hjerm, Gimsing	— S	— S	— S	V S	K	K	V S	

Tabel 19. fortsat

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET									
	20.9. 1872	14.11. 1873	25.4. 1876	3.1. 1879	24.5. 1881	26.7. 1881	25.6. 1884	28.1. 1887	21.1. 1890	20.4. 1892
1. Holstebro	—	—	K	—	—	—	—	—	—	AV —
2. Måbjerg	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
3. Mejrup	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
4. Borbjerg	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
5. Hodsager	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
6. Haderup	—	—	K	—	—	—	—	—	S	—
7. Sevel	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
8. Estvad og Rønbjerg	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
9. Sal	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
10. Ejsing	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
11. Ryde	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
12. Hanbjerg	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
13. Hjerm	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
14. Gimsing	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
15. Vejrum	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
16. Ølby, Asp, Fausing	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
17. Navr og Sir	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
18. Gjording, Vemb, Bur	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
19. Idom	—	—	K	—	—	—	—	—	S	—
20. Vinding og Vind	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
21. Nr. Felding, Tvis	—	—	K	—	—	—	—	—	—	—
22. Hjerm, Gimsing			.							

Tabel 20. Ribe Amts 1. kreds (Varde-kredsen)

Arkivnumre: X 95, løbenr. 3-4.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET													
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	RR 5.3. 1864	7.6. 1864	RR 30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866	Supp. 18.3. 1868
1. Varde	— —	— —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	— S	K	— S	K
2. Varde Landsogn	— —	— —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	V S	K
3. Janderup og Billum	V —	— —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	— S	K	V S	K
4. Lunde og Outrup	— —	— —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	V S	K
5. Kvong	— —	V —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	V S	K
6. Nr. Nebel og Lydum	— S	V —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	V S	K
7. Henne og Lønne	— S	V —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	— S	K	V S	K
8. Aal	V S	— —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	V S	K
9. Ho og Oksby	— —	— —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	— S	K
10. Thorstrup og Horne	— —	V —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	V S	K	V S	K
11. Hodde og Tistrup	— —	V —	K	K	K	K	— —	— S	K	K	— S	K	V S	K
12. Ølgod	— —	— —	K	K	K	K	— —	— —	K	K	— S	K	V S	K

Tabel 21. Ribe Amts 3. kreds (Ribe-kredsen)

Arkivnumre: D 22, løbenr. 505-509.

Kommuner:	FOLKETINGSVALGET												
	4.12. 1849	4.8. 1852	26.2. 1853	27.5. 1853	1.12. 1854	14.6. 1855	14.6. 1858	14.6. 1861	RR 5.3. 1864	7.6. 1864	RR 30.5. 1865	4.6. 1866	12.10. 1866
1. Ribe Købstad og Lands. Sct. Kath.	K	K	AV S	K	K	K	AV S	AV S	AV S	K	AV S	AV S	AV S
2. Ribe Domkirkes lands. Ø. Vedsted	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— S	K	AV—	V S	V S
3. Sem	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	AV S	K	AV S	V S	V S
4. Mano	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	AV S	K	— —	V S	AV S
5. Obbekjær (Fol Sogn)	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	AV S	K	AV S	V S	V S
6. Rødding, Gram, Hygom	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— —	K	.	.	.
7. Lintrup, Hjerting, Skodborg	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	AV S	K			
8. Nr. Fardrup, Hillerup, Jedsted, Hjortlund og Kalvslund	K	K	V S	K	K	K	— S	V—	— S	K	AV S	V S	V S
9. Vilslev og Hundrup	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— S	K	AV—	V S	V S
10. Darum og Bramminge	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— S	K	AV S	V S	V S
11. Sdr. Gjørding, Vejrup	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— S	K	AV S	— S	— S
12. Jernved	K	K	— S	K	K	K	— S	V S	V S	K	AV S	— S	— S
13. Malt og Folding	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— S	K	.	.	.
14. Føvling og Holsted	K	K	V S	K	K	K	— S	V S	— S	K	AV S	— S	— S
15. Vester Vedsted	AV S	V S	V S
16. De til de forskellige sogne hørende slesvigske dele											AV—	V—	V—

Orientering

Heinz F. Friederichs: Familienarchive in öffentlichem und privatem Besitz. Register der Familienarchive, Familienstiftungen, genealogischen Nachlässe und Sammlungen in Europa und Übersee. 1. Band. (Genealogische Informationen, herausgegeben von der Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte und dem Bund der Familienverbände, Band 1). Degener & Co., Neustadt (Aisch), 1972. 82 s., DM 12,50.

Denne oversigt omfatter familiearkiver i videste forstand, lige fra almindelige genealogiske samlinger til gods- og virksomhedsarkiver, for så vidt disse indeholder genealogisk materiale, desuden tillige familiedokumenter og utrykte slægtsoversigter, stamtavler o.l. Materialet er tilvejebragt gennem rundspørge til arkiver og forskere, i nærværende bind foruden Tyskland i Belgien, Danmark, Sverige, Holland, Luxembourg, Østrig, Schweiz, Sydafrika, USA og Canada. I næste bind vil foruden de nævnte flere lande blive inddraget. Fra Danmark kan man dog kun som det eneste finde det v. Münchowske familiearkiv i Åbenrå. Derimod er Sverige repræsenteret med flere samlinger, først og fremmest skånske (stadsarkivet i Malmö, landsarkivet og universitetsbiblioteket i Lund) og desuden enkelte i Stockholm. Af de andre lande forekommer Holland og USA hyppigst.

Oplysninger koncentrerer sig om familienavn, samlingens art (familiearkiv, genealogisk samling o.l.) og adressen på indehaveren eller institutionen, sjældent tilføjet årstal – for det meste kun for offentlige samlingers vedkommende. Genealoger og forskellige genealogiske samlinger er tilsyneladende godt repræsenteret, mens offentlige samlingers andel synes at være mere beskedne. Desværre indeholder oversigten ingen fortegnelse over de offentlige institutioner, som har bidraget med oplysninger. En sådan oversigt ville være af betydelig nytte og give et fingerpeg om, hvor mange der har reageret på den rundspørge, som ligger til grund for det offentliggjorte materiale. Det må antages, at en del ikke har svaret – af forståelige grunde, da besvarelsen af disse mere eller mindre motiverede rundspørger kræver en betydelig arbejdsindsats. Ligeledes savner man oplysninger om, hvor vidt udgiveren har benyttet de

i forvejen eksisterende oversigter over privatarkiver og -samlinger. Måske vil fortsættelsen bringe mere klaring på disse punkter. Efter det første bind at dømme synes det først og fremmest at være et forsøg på en genealogisk adressebog. Men selv om den i første række tjener den genealogiske forskning, kan den dog tillige give andre et vink om, hvor man kan finde noget om familier, hvis medlemmer har spillet en historisk rolle. Publikationen supplerer i øvrigt de tidligere omtalte (Arkiv, IV, s. 204) trykte oversigter over tyske privatarkiver og -samlinger i biblioteker og arkiver, da disse netop ikke omfatter almindeligt genealogisk materiale.

Vello Helk.

Jens Engberg: Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 28. Universitetsforlaget i Århus, 1972. 356 sider.

»Der står endnu tilbage at kaste et blik på rigets finanser« – siger J. A. Fridericia i *Adelsvældens sidste Dage* (1894) side 189 som indledning til det korte afsnit om finanserne 1648–57. Jens Engberg aner i disse ord en uvilje hos Fridericia mod at beskæftige sig med dette emne. Rigtigere var det måske at sige, at de synes at afspejle den opfattelse hos Fridericia, at emnet havde en lav prioritet og nærmest måtte medtages for fuldstændighedens skyld. Selv betegner Engberg (s. 13) finanshistorien som »en nøgle til vigtige dele af den politiske, økonomiske og sociale historie«.

Der ligger en særdeles relevant omvurdering mellem de to citater, og man må glæde sig over, at vi med den foreliggende bog har fået et kompetent og betydningsfuldt bidrag til finanshistorien i de foregående 8 år fra 1640 til 1648. Engbergs arbejde udtømmer ingentunde finanshistorien i denne sidste periode af Christian IVs regering, hvad han selv understreger, når han betegner det som »deskriptivt«, beskrivende »visse sider af den centrale finansforvaltning«, »et første redskab« osv. Men til gengæld er bogen et første redskab til væsentligt mere af dansk finanshistorie end netop årene 1640–48. Den har mangler og svagheder, bevares, og mange af dem peger forf. selv på, men særdeles kontant og målbevidst rydder han misforståelser af vejen omkring dansk finansforvaltning i tiden før enevældens forvaltningsreformer og gennemfører en over-

bevisende analyse af det komplekse statsfinansielle system med hovedvægten på en grundig gennemgang af Rentekammerets rolle og funktioner. Dernæst gennemfører han en metodisk interessant og i det væsentlige overbevisende undersøgelse af provenuet af de vigtigste indkomstgrupper: lensindtægterne og skatterne. At dette har krævet en betydelig arbejdsindsats, forstås umiddelbart af den oplysning (s. 14), at »adskillige tusinde vanskeligt tilgængelige regnskaber har været benyttet, stort set de samme regnskaber, som det tog omkring 30 renteskrivere 8–9 år at revidere«. Forf. erkender blankt de fejlmuligheder, der foreligger, dels på grund af opgavens omfang, dels i kraft af de metodiske problemer, som materialet frembyder, bl.a. sammenstillinger af inkommensurable enheder. Men som han siger (s. 15): »alternativet havde været ikke at tage emnet op«.

Det er naturligtvis et alternativ, historikeren i mange situationer alvorligt må overveje og undertiden med det resultat, at han bør resignere. Det havde været fuldt forståeligt, om forf. i dette tilfælde havde resigneret, men det er anerkendelsesværdigt og utvivlsomt forsvarligt, at han har taget kampen op både med regnskabernes overvældende mængde og med de metodiske problemer. For dels virker hans resultater så plausible, at man nok tør bruge dem med forsigtighed ud fra det synspunkt, at tilnærmede tal og relative størrelser er bedre end ingen, og dels har forf. utvivlsomt vist nogle veje, som videre udbygget kan føre til sikrere resultater. Da han ikke oplyser andet, må man gå ud fra, at der kun er anvendt »håndkraft«. Man ville umiddelbart tro, at metoderne yderligere raffineret og tilrettelagt for edb-behandling kunne rumme ganske vide perspektiver.

Bogen indledes med en oversigt over tidligere arbejder vedr. dansk finanshistorie i det 17. århundredes første halvdel; i virkeligheden rækker den dog tilbage til midten af det 16. århundrede. På baggrund af den klare forståelse af, hvad rentemesterregnskaberne er og indeholder, som Astrid Friis lagde grunden til med sin afhandling *Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid*, og som Jens Engberg udbygger og fremstiller letfatteligt og overbevisende, virker striden herom mellem Johan Grundtvig og Troels-Lund næsten pudsig og uforståelig. Så indviklet og dog så enkelt! De er »kun en redegørelse for de særlige summer af den samlede indtægt og udgift, som har passeret Rentekammeret« (s. 55), og

det var f.eks. i 1641/42 kun ca. 540.200 rd. eller knap $\frac{1}{3}$ af rigets (og kongens) samlede indkomster på et beløb af størrelsesordenen 1.775.500 rd. Sidstnævnte tal er for dette finansår slutresultatet af forf.s omfattende beregninger og givetvis meget usikkert. Fejlkilderne er imidlertid næppe så store, at de overhovedet anfægter en så grov og alligevel betydningsfuld relatering af de to beløb som ca. 1 til 3. Og dermed turde nok berettigelsen af forf.s rekonstruktionsarbejde være belyst, hvor usikre mange detaljer end kan være.

I bogens første hovedafsnit behandles Rentekammeret, dets opståen, forholdet til Danske Kancelli, funktioner, personale, bogføring m.v.

Hermed må omsider den misforståelse være manet i jorden, som V. A. Secher lagde grunden til i 1886, at Rentekammeret indtil 1660 kun var et regnskabs- og revisionskontor under Kancelliet. Forf. fastslår, at Rentekammeret »fra 1560'ernes slutning var et selvstændigt forvaltningsorgan«, og herom kan der næppe mere rejses berettiget tvivl. Retfærdigheden byder dog at sige, at der *er* forhold, som kan forklare misforståelsen, bl.a. at officielle skrivelser om finansielle forhold gik gennem Kancelliet i form af åbne breve eller missiver, da Rentekammeret ikke selv havde noget segl (s. 80) og ikke udstedte andre breve uden om Kancelliet end kvitteringer (s. 42), ja endogså generalkvitteringerne til lensmændene udfærdigedes gennem Kancelliet (s. 36), ligesom der på flere områder lige til 1660 kunne være kompetenceproblemer mellem de to institutioner. Missiverne af 28. oktober 1660, hvori kongen befalede, »at intet herefter som Kammeret og begge rigernes intrader vedkommer, være sig forpagtninger, afregninger, restancer, kvittancer, mageskifter, assignationer, kontrakter . . . udi Kancelliet ekspederes«, kan vel også umiddelbart efterlade et andet indtryk af Kammerets forhold til Kancelliet end uafhængighed. Men ingen tvivl om, at forf. har ret! Det er for anmelderen tilfredsstillende at se sin alvorlige mistanke (udtrykt i Vejledende Arkivregistraturer XII) endeligt bekræftet, men måske samtidig lidt ærgerligt at konstatere, at han burde have taget helt kategorisk standpunkt.

Forf. gør grundigt rede for rentekammerpersonalet, dets rekruttering, herkomst, funktioner og løn. En smule besynderlig virker den påstand (s. 49), at man af renteskrivernes navne kan se, at de »ikke alle havde hjemme i København«. Som eksempler nævnes Peder

Hansen Skelskør, Jørgen Hansen Ålborg og Jørgen Hansen Riber. Men hvad vil det sige, at de ikke havde hjemme i København? Meningen må vel være, at de ikke alle var af københavnsk slægt. Det er dog noget andet, og var næppe heller at vente. I øvrigt er det rigtigt at fremhæve deres nære tilknytning til den borgerlige overklasse. Trods deres beskedne lønninger, et par hundrede rigsdaler om året, var det betydningsfulde poster, de varetog. At en af dem så sig i stand til at bedrage for 81.400 rd. var unægtelig imponerende – og et talende vidnesbyrd om de infiltrationer, hvorved de borgerlige leverandører formåede at bane sig vej frem mod magtens centrum i disse åringer før enevældens indførelse.

Et endnu mere udtalt bevis herpå og på en korrupsion af et omfang, som næsten skulle synes teknisk umulig, er rentekammerchefen, rigshofmester Corfits Ulfeldts formidable formue, antagelig ca. 1 mill. rd., skabt på 10–12 år med en årlig lønindtægt på 7–8.000 rd. Forklaringen synes at være klækkelige returkommissioner fra statens leverandører og anden svindel ved kontraktafslutninger. På grundlag af arbejdet i undersøgelseskommissionen af 1651 kunne det konstateres, at der til Holmen gennem 6 år var indkøbt tømmer for 1,3 mill. rd., uden at deraf var bygget ét nyt skib eller nogen stor landbygning, og »at adskilligt 6 gange dyrere er betalt, end andre det har erbødet at ville levere.«

Velgørende konkret og kontant fremstilles i øvrigt forretningsgangen i Rentekammeret, førelsen af de vigtigste bøger (selve rentemesterregnskaberne, register(kvittance)bøgerne, tegnebøgerne og restancebøgerne). Også her kan forf. korrigere gamle misforståelser, som arkivernes folk har gjort sig skyldige i, og som én gang opstået er gået i arv. Det gælder bl.a. den fra A. D. Jørgensen stammende opfattelse, at det ene sæt rentemesterregnskaber var et koncepteksemplar, og at Rentekammerets arkiv skulle have haft lokale på loftet over det gamle kongelige bibliotek, hvor det andet sæt (den formodede renskrift) fandtes sammen med kieleromslagsregnskaber og nogle tidlige øresundstoldregnskaber. Forf. gør gældende, sikkert med rette, at dette andet sæt var et til kongen fremstillet eksemplar, og at det altså netop derfor ikke forefandt i Rentekammerets arkiv, som følgelig ikke var anbragt over biblioteket. En ganske god illustration af proveniensprincippet kildekritiske værdi! Endvidere kan forf. korrigere den fra Johan Grundtvig stammende og af A. D. Jørgensen og anmelderen viderebragte oplysning, at

renteskriver Jens Sørensen var den først kendte brevkammerforvalter. Selv om det strengt taget ikke hører hjemme på dette sted, skal endelig nævnes, at forf. sandsynliggør, at regnskaberne for Kongens eget Kammer næppe som antaget af Johan Grundtvig og siden af andre historikere er gået tabt ved Christiansborgs brand i 1794 – af den simple grund, at de ikke har eksisteret på anden måde end som notitser i Christian IV's egenhændige skrivekalendere.

Forf. erklærer sig (s. 89) enig med anmelderens beklagelse (i VA XII) over de alvorlige kassationer i Rentekammerets arkiv. Han mener dog, at den vurdering, at de »har berøvet eftertiden den væsentligste del af kilderne til Danmarks finansielle og økonomiske historie i 1500- og 1600-tallet«, er lidt for pessimistisk. Lad os håbe, forf. har ret i, at dommen kan mildnes noget – ret meget kan det dog næppe blive. I øvrigt er det ikke helt klart, om forf. specielt tænker på 1640'rne. Hans udtalelse om, at »lensregnskaberne findes bevaret næsten fuldstændigt«, kunne tyde i den retning.

At forf. er gået grundigt til værks, ikke blot ved studiet af Rentekammerets egne arkivalier, men også med hensyn til at skaffe sig baggrundsviden, ses bl.a. af hans forsøg på at placere Rentekammerets regnskabsføring i en almen regnskabshistorisk sammenhæng (s. 74 ff.). Det påvises, at den repræsenterer et overgangsled mellem middelalderens regnskabsføring og en mere moderne. De endnu benyttede romertal peger bagud, et fast finansår peger fremad, for blot at nævne et par elementer. Forf. mener, at en række nærliggende reformer, bl.a. indførelsen af det allerede velkendte dobbeltbogholderi, udeblev, dels på grund af embedsmændenes tilfredshed med det vante bureaukrati, der sikrede mod ubehagelige overraskelser i form af afskedigelser eller øget arbejdsbyrde, dels fordi ingen følte sig ansvarlig for reformers gennemførelse, men navnlig fordi de politiske forhold, især dualismen kongemagt – rigsrådsmagt, stillede sig i vejen for en gennemgribende finansreform.

I det følgende hovedafsnit behandles lenene. Det rummer dels en redegørelse for forholdet mellem centralstyret og lenene som finansforvaltende organer, men derimod ikke en beskrivelse af lensmændenes almindelige administrative og judicielle virksomhed, og dels som bilag hertil tabellerne I–XV (s. 294–311) med de beregnede indtægter af de enkelte len, ordnet efter landsdele og rigsdele. Beregningsmæssigt udgør disse tabeller bogens tyngdepunkt. Hovedproblemet her er, at lenenes indtægter på den ene side foreligger som

en blanding af penge og naturalier, og at der på den anden side er disponeret over den del af indtægterne, som er gået til centrale formål – udgifter til lokale formål er der set bort fra – dels ved naturalieleverancer til centrale institutioner (f.eks. Provianthuset, Bryghuset og køkkenskriveren), dels ved assignationer på lenene til kreditorer og endelig ved, at de derefter resterende pengebeløb er indleveret til Rentekammeret.

Det vil føre for vidt her at redegøre detaljeret for, hvordan forf. løser det væsentlige problem at omsætte naturalierne til pengeværdi. I princippet sker det ved, at han benytter de i lensregnskaberne faktisk forekommende prisangivelser, suppleret med den såkaldte renteritakst justeret efter de prisoplysninger, der for de enkelte år kan uddrages af antegnelser til regnskaberne. Det giver for hvert af de behandlede år 1641/42–1647/48 en bestemt procentsats, hvorved renteritaksten skal forhøjes. Det siger sig selv, at der er tale om en meget omstændelig, men samtidig så summarisk fremgangsmåde, at de »skæve« sluttal, der kommer ud af det, ikke er udtryk for nogen høj grad af nøjagtighed.

Forf. har meget håndfast afgrænset sin behandling af lenene og lensindtægterne. Det er han i sin gode ret til, og det har givetvis været nødvendigt for at komme igennem. Man kunne dog ønske, at han, eventuelt med et par len som konkrete eksempler, havde redegjort for, hvilke bestanddele lensindtægterne bestod af. Det kunne i sig selv have været et lille nyttigt bidrag til lensadministrationens historie, men samtidig havde det bragt begrebet krongodsindtægter ind i billedet. For så vidt som lensindtægternes anden hovedbestanddel, retsbøderne, talmæssigt næppe betyder meget, er det vel ikke i praksis alvorligt, at lensindtægter og krongodsindtægter bruges synonymt (det engelske resumé har crownland-revenues), men i betragtning af krongodsets rolle som statens hovedindtægtskilde før 1660 og hartkornsskatternes tilsvarende rolle efter 1660 som et resultat af enevældens afgørende finansreform havde en mere stringent begrebsdannelse nok været rimelig.

Skatter før 1660 var som bekendt en ekstraordinær statsindtægt, øremærket til forsvarsformål. Det mest markante træk i 1640'ernes finanshistorie er vel den voldsomt stigende brug, der blev gjort af denne indtægtskilde, og de politiske problemer, der rejser sig af, at skatterne (lande(unions)skatterne og stænderskatterne) skulle bevilges af henholdsvis rigsrådet og stænderne, hvilket medførte spæn-

ding mellem kongen og rigsrådet på den ene side og mellem rigsrådet og den menige adel på den anden. Det er et af de mange tegn, som eftertiden med vanlig bagklogskab let kan se peger frem mod statsomvæltningen. I bogens tredie hovedafsnit behandles disse problemer fyldigt, og også her er der foretaget omfattende beregninger og skøn, hvis talmæssige resultater foruden i mange tabeller i teksten findes opgjort efter lands- og rigsdele i bilagstabellerne XVI-XXV.

Ligesom lensindtægterne blev skatterne selvsagt stærkt påvirket af krigen. Særlig påfaldende er indtægtsnedgangen i de besatte områder, men navnlig den voldsomme stigning i skatteudskrivningen i Norge, hvis skatteindeks (med 1640 = 100) i 1644 og 1645 var henholdsvis 299 og 284, mens de tilsvarende tal for Danmark var 30 og 39.

I forhold til lensindtægter (krongodsindtægter) og skatter synes toldindtægterne lidt stedmoderligt behandlet i hovedafsnittet *Rigets samlede indtægter 1641-1648*. I dette afsnit er ligeledes behandlet Kongens eget Kammer, formentlig fordi øresundstolden var dettes hovedindtægt.

Bogen afrundes med en ganske kort oversigt over de finansadministrative systemer i en række andre europæiske stater: Frankrig, England, Sachsen, Brandenburg, Holstein-Gottorp og Sverige. Værdien heraf er nok en kende problematisk, da fremstillingen er meget summarisk og tildels bygger på ældre litteratur, f.eks. for Sachsens vedkommende et værk fra 1885. Det rejser jo det interessante spørgsmål, hvorledes en tilsvarende oversigt over det finansadministrative system i Danmark ville tage sig ud i et til Jens Engbergs svarende udenlandsk værk, der ikke kunne bygge på Engbergs afklarede fremstilling, men var henvist til at lægge Johan Grundtvig eller Troels-Lund til grund.

Disse indvendinger vejer ikke tungt over for bogens fortjenester. For en ordens skyld skal det dog også anføres, at en bedre komposition af en del tabeller kunne have lettet benyttelsen. Som eksempel kan nævnes tabellerne 6 (s. 106-07), 7 (s. 108-09) og 8 (s. 109), der alle behandler rentemesterregnskabernes indtægter 1641-48. De kunne (og burde) være sammendraget i én tabel, idet 7 blot indeholder kontovis sammentælling af tallene i 6, og 8 blot er en sammentælling for alle årene. Ved at samle det hele i én tabel kunne forf. desuden have undgået en forkert sammentælling af sær-

skattnernes beløb. De er i tabel 8 opført med 220.900 rd. i stedet for 68.000 rd. En lodret og vandret sammentælling i en fælles tabel ville uvægerligt have afsløret fejlen. Foruden at det nævnte beløb er for stort, tillægges der med 10 % af de samlede indtægter i stedet for de korrekte ca. 3 % særskatterne alt for stor vægt. De overskydende 7 % skulle fordeles på de andre poster, som altså har for små procenttal. Og i teksten repeteres disse forkerte tal. Da alvorligere regnefejl, hvis de forekom i større udstrækning, ville ryste et par af bogens hovedafsnit i deres grundvold, skal det straks anføres, at anmelderen på den givne foranledning stikprøvevis har foretaget efterregninger af en del flere tabeller uden at støde på lignende fejl, når bortses fra, at forf. s. 124 (jfr. tabel 17 s. 123) betegner 73.600 rd. som $\frac{1}{5}$ af 270.700 rd. og s. 184 47.600 rd. som »under halvdelen« af 88.400 rd.

Alt i alt vidner Jens Engbergs bog om en målbevidst og effektiv forskers vilje og evne til at få hold på et stort og uhåndterligt stof. Den er, som han selv siger, »tænkt som et første redskab til videre arbejde med et meget kaotisk, ikke synderlig kendt område af dansk historie« (s. 13). Det er ikke anmelderen bekendt, om forf. har planer om selv at benytte dette redskab som »en nøgle til vigtige dele af den politiske, økonomiske og sociale historie«. Han bør gøre det – og lade resultaterne tale for sig selv på en lige så afbalanceret og nøgtern måde som sket i denne bog. Historikerens sag er at lægge kendsgerninger på bordet. Om de kan bruges i nogen tros tjeneste – religiøst, nationalt eller politisk – bør han ikke bekymre sig om som videnskabsmand. Sat sapiénti!

Jens Holmgaard.

Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. København 1971. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. 88 s., udvidet udg. af Interviewteknik. Et oplæg om indsamlingsproblemer. Dansk Folke-minde-samling. København 1970. 47 s., duplikeret.

Carsten Bregenhøjs vejledning i etnologisk interviewteknik er udarbejdet med henblik på indsamling af folkløristisk, etnologisk og lokalhistorisk materiale, men er også særdeles brugbar for historikere, som optager beretninger om f.eks. politiske eller administrationshistoriske forhold.

Bogens sigte er praktisk. Teoretiske og metodiske spørgsmål behandles kun antydningvis, men der gives til gengæld en god indføring i den håndværksmæssige side af interviewteknikken. Begyndere vil være hjulpet til at undgå de alvorligste faldgruber og vil samtidig være gjort opmærksom på nogle videre perspektiver. Der er afsnit om interviewprojekters administrative ramme, om båndoptager – værdifuldt for den teknisk mindre kyndige – om båndregistrant, om interviewets psykologi og opbygning, interviewerens rolle og mulige etiske konflikter forbundet med denne samt et fyldigt afsnit om spørgeteknik. Forfatteren går ubetinget ind for anvendelse af båndoptager ved interviews. Det gælder nok for optagelse af interviews til etnologisk forskning og folkemindedeforskning, at båndoptageren her er en uvurderlig hjælp. Men i modsætning til etnologer vil historikere komme ud for, at de oplysninger, som modtages, ikke kun må behandles som fortrolige, fordi de vedrører meddelerens og måske hans families privatliv, men også fordi oplysningerne drejer sig om samtidspolitiske forhold, som angår større kredse og videre interesser. I sådanne situationer er gensidig respekt og tillid mellem interviewer og meddeler en overordentlig vigtig forudsætning, og også i vor tekniske tidsalder kan båndoptager og mikrofon lægge en dæmper på nogle menneskers meddelelsesvilje.

Fremstillingen er præget af en konkret og direkte holdning til sagen, der – jeg kan ikke nære mig for at bemærke det – præger forfatterens stil, og får den til håndfast at glide fra forfatter-»vi« til sygeplejerske-»vi«: »Derpå skaffer vi os forskellig viden, som kan komme os til gode under interviewet« (s. 34).

Interviewet defineres som et specialiseret mønster af sprogligt eller mundtligt samspil mellem to personer – med et bestemt formål, rettet mod et særligt område med udelukkelse af andre områder. Det foregår i en situation, som i udpræget grad er præget af rollespil (side 44). I dette samspil inddampes traditioner og erindringer fra en flydende og levende del af hverdagen til beretninger og optegnelser. Fejl i dette spil vil i uheldigste fald føre til urigtige forskningsresultater. Vigtigheden af at etablere et positivt interviewer–meddeler klima fremhæves med rette, og forfatteren gør i den forbindelse bl.a. opmærksom på, at det kan være belastende for resten af et interview at sige venligt nej tak, hvis meddeleren har »forberedt et eller andet, der står ude i køkkenet og er lige til at sætte ind på bordet« (side 30). Jørgen Hæstrup har i sin erin-

dringsbog »Dørene åbnes« (1973) omtalt samme problem som »den uundgæelige selskabelighed«. Bogen giver endvidere nyttige anvisninger på, hvordan meddelere motiveres til at lade sig interviewe, men forfatteren kommer ikke ind på, at interviewereren her også kan spille på sit køn. Da Politikens førende interviewer Anne Wolden-Ræthinge – kendt som Ninka – lod sig interviewe af fhv. statsminister J. O. Krag (Politiken 12. nov. 1972), spurgte han hende, om hun bedst kunne lide at interviewe mænd eller kvinder. Hun svarede: »Mænd. Absolut. Godt – i hvert fald for den kvindelige interviewer – at vi lever i et mandssamfund. Nej, der skal et helt mirakel til for at få et godt interview med en pige«.

Wilhelm von Rosen.

Arkivkongressen i Moskva 1972.

Den 7. internationale arkivkongres i Moskva i dagene 22.–25. august 1972 blev med sine 1400 deltagere den hidtil største arkivkongres. Om det ydre arrangement kan man læse i Nordisk Arkivnyt,¹ og det skal derfor ikke gentages her. Efter kongressens afslutning har det ikke manglet på kritiske røster, som har spurgt, om kongresserne ikke ved at udvikle sig til massesemøder har mistet deres berettigelse, og fra hollandsk side er man gået så vidt, at man har talt om, at diskussionsmøderne fremtidigt burde begrænses til 50 deltagere. Det vil derfor være på sin plads at se på, hvorledes diskussionerne i Moskva blev afviklet, hvilke officielle resultater, man nåede frem til, og hvilket udbytte en relativt uerfaren kongresdeltager kan have af at deltage i et sådant arrangement.

Til kongressens fire hovedtemaer:

1. Forholdet mellem staten og embedsarkiverne
2. Nye teknikker inden for arkiverne
3. Arkivernes bistand til forskerne
4. Arkivistisk hjælp til udviklingslandene

samt sektionsemnerne: arkivalier vedr. kunst, litteratur, arkitektur, film og foto forelå manuskripter fra hovedindlederne, men ikke fra de officielle diskussionsdeltagere. Da tilmed hovedindledernes bidrag først blev udleveret ved ankomsten til Moskva, var det praktisk umuligt at nå at sætte sig ind i mere end et par af de emner, der

¹ 1972 s. 100–102.

interesserede én mest. Denne svaghed påpeges ved så godt som alle kongresser, store som små. Den er tilsyneladende umulig at komme til livs, men har i sig selv ikke noget med kongressens størrelse at gøre. Efter hovedindledernes korte redegørelse for de vigtigste tanker i deres manuskripter fik de officielle diskussionsdeltagere ordet. For hver indleder var der mindst fem, ved enkelte emner op til otte officielle diskussionsdeltagere. Disses indlæg var dels meget tidkrævende, og dels ofte præget af at være forfattet uden kendskab til hovedindlægget, således at der egentlig ikke var tale om debat, men om fremlæggelse af nogle af hinanden uafhængige erklæringer eller statusberetninger. At der derefter både tidsmæssigt og sagligt var ringe mulighed for egentlig fri diskussion, siger næsten sig selv. Det vil imidlertid være forkert at frakende sådanne beretninger værdi, da de både bevidst, og ikke mindst ubevidst, giver et billede af arkivvæsenets forhold og opfattelse af sig selv i vedkommende land, ikke blot inden for det berørte emne, men også mere generelt. Dette kunne måske nok fås ved et indgående studium af de enkelte landes arkivlitteratur – men hvem har tid til det? Dette forhold var udpræget både under første og tredje emne, i nogen grad under andet, medens fjerde emne havde en gennemgående tendens til at blive politisk og dermed uinteressant. Hvis man af en kongres forventer, at hver enkelt deltager frit skal kunne udfolde sig i diskussion, vil man blive skuffet over en kongres som Moskvakongressen, men det er ikke kongressens fejl, hvis deltagerne møder med forkerte forudsætninger. Noget andet er, at der er behov for internationale seminarer i stil med de herhjemme afholdte Arkivarforeningsseminarer med begrænset deltagerantal – de overflødiggør blot ikke kongresserne, men kunne snarere, som det vil fremgå af det nedenfor anførte, tænkes som en forlængelse af disse og en viderebehandling af de oplæg, der fremkommer her. Disse diskussionsgrupper skal dog næppe være identiske med Table Ronde, der i en af kongressens vedtagelser netop fastsættes som forum for videre drøftelser, men kan måske aflægge rapport til Table Ronde i lighed med de af Mansåker-kommissionen foreslåede ekspertgrupper, uden at de dog udelukkende skal bestå af »ansvarlige arkivchefer« – måske ligefrem tværtimod.

Moskvakongressen resulterede i vedtagelsen af 29 punkter »til forbedring af arkivvæsenet«. De fleste af disse punkter er holdt i ret generelle vendinger, som f.eks. »Arkivpersonalet skal uddannes i

kassation, ordning og registrering af embedsarkivalier«, »Alle arkiver er ansvarlige for den bedst mulige konservering, restaurering og reproduktion af arkivalierne«, eller »I forskningens interesse skal der fremstilles det størst mulige antal hjælpemidler« for ikke at tale om »Udviklingen af arkivvæsenet i udviklingslandene bør fremmes«. Det kan forekomme overflødig at bruge tid på at formulere og vedtage sådanne selvfølgeligheder, men man må alligevel spørge sig selv, om det ikke kan have en betydelig moralsk virkning, når en arkivdelegation fra et land med et endnu uudviklet arkivvæsen kan vende hjem og dokumentere, at sådan har en kompetent international forsamling vedtaget, at det skal være. Dette synspunkt kan næppe afvises.

Andre af kongressens vedtagelser er dog knapt så selvfølgelige, men vil snarere være velegnede som udgangspunkt for drøftelser på seminarer af den ovenfor anførte art, først på nationalt, evt. regionalt, og derefter på internationalt plan. Der kan her f.eks. nævnes: mekanisering og automatisering af findeproceduren i arkiverne, fremstilling af hjælpemidler til benyttelse af EDB-materiale i arkiverne samt koordinering af arkiver, biblioteker og museers indsamling af arkivalier vedr. litteratur og kunst. Andre emner vil interesserede, indtil den officielle rapport fra kongressen foreligger, kunne finde i det fyldige saglige referat af forhandlingerne og gengivelsen af de 29 vedtagne punkter, som er trykt i *Der Archivar*.²

Sammenfattende må det siges, hvis man ser på kongressens betydning på nationalt plan, at vel banede den ikke epokegørende nye veje, men den pegede på problemer, især sådanne, der er fremkaldt af teknikkens fremmarch, og fremlagde materiale til fortsatte drøftelser af disse. Endelig betød den en betydelig moralsk støtte til arkivvæsenet i de nye lande. Denne moralske støttes vægt er måske ikke direkte proportional med antallet af deltagere og deltagende lande, men dog heller ikke ganske upåvirket heraf.

Vender vi os fra det almene til det personlige udbytte, er dette selvfølgelig afhængigt af, hvilken energi den enkelte deltager har sat ind på at få noget fagligt ud af kongressen. I tilknytning til kongressen, og undertiden samtidig med møderne, var der arrangeret udflugter og besøg på såvel arkiver og biblioteker som historiske steder. Allerede deraf fremgår det, at det ikke forventedes, at samtlige deltagere deltog i samtlige møder, og denne forventning blev til

² Febr. 1973 sp. 5–50.

fulde opfyldt. Men valgte man sig et par områder ud, var det muligt at få et ikke ubetydeligt fagligt udbytte, idet man så kunne nå at sætte sig ind i hovedindledningen og samtidig kunne være tilstrækkelig veloplagt til at følge med i de øvrige redegørelser. En af de ting, undertegnede havde valgt at koncentrere sig om, var arkivernes bistand til forskerne. På en række væsentlige punkter viste der sig her enighed blandt deltagerne, hvad enten de kom fra øst eller vest. Det drejede sig således om, at arkivpersonalet havde pligt til at orientere og vejlede forskerne, men ikke ansvaret for disses udnyttelse af materialet. Der var ligeledes enighed om, at hjælpemidlerne kunne udarbejdes enten efter proveniens eller emne, men at en saglig ordning af arkivalierne kun undtagelsesvis var at anbefale. Til lange protokolrækker var det særdeles ønskeligt, hvis der kunne udarbejdes sagregistre, der kunne indkodes i EDB-systemer. Ved sådanne projekter ville Bundesarchiv i Koblenz lade benyttelsesfrekvensen afgøre prioriteringen, medens andre ville tage særlige hensyn til samfundsvidenskaberne og andre videnskabsgrene, der var i vækst, således at arkiverne kunne stå rustet, når disse forskere om nogle år ville invadere arkivvæsenet med krav om hjælp. Mange forskellige systemer for registrering og udarbejdelse af vejledninger blev berørt, bl.a. opstillede den ungarske arkivdirektør G. Ember et meget sindrigt system med de forskellige typer og grader af tilgængeliggørelse af arkivalier (Erschliessungsstufe: hoch, mittel, tief), der i det enkelte tilfælde skulle afpasses efter arkivaliernes betydningsfuldhed og den forhåndenværende arbejdsstyrke. Et østtysk indlæg gik ud på, at tilvejebringelsen af hjælpemidler burde tilrettelægges kronologisk, således at et helt lands arkivvæsen i en given periode koncentrerede sig om at udarbejde hjælpemidler til akter f.eks. fra perioden 1925–36. Den belgiske generalarkivar dr. Wyffels gik kraftigt i brechen for hjælpemidler til lokalhistorikerne og slægtsforskerne bl.a. ud fra synspunktet, at disse havde mest hjælp behov og desuden var de talrigeste. Denne forskergruppe synes østlandene derimod slet ikke at være indstillet på at tjene.

Som det vil fremgå af de anførte spredte træk, blev tilhørerne konfronteret med mange forskellige aspekter, som ofte uformidlet blev sat op efter hinanden. Den indgående diskussion, som er blevet efterlyst af kritikerne, er dermed så at sige blevet overladt til den enkelte, der har fået præmisserne i hænde. Synspunkter, som man havde betragtet som selvfølgelige, er blevet sat i nyt relief, og

dermed blevet genstand for nye overvejelser. Nogle vil det være frugtbart at drøfte videre med kolleger, andre må man selv tumle med. Man er dermed pludselig igen kommet i en valgsituation, og intet kan være mere frugtbart for ens arbejde end dette.

Kulturprogrammet fortsatte efter Moskvadagene med en række udflugter, hvortil ingen af de nordiske deltagere på grund af fælles hjemrejse havde meldt sig. At dømme efter referatet i det engelske tidsskrift *Archives*³ har i det mindste en del af disse udflugter været personligt mere udbyttegivende end selve kongressen, idet man der havde bedre mulighed for at komme i kontakt med såvel de russiske som andre deltagende arkivarer og bl.a. i Petrozavodsk fik fri adgang til registraturer m.v., hvilket ikke var tilfældet ved besøgene på arkiverne i Moskva. Udflugter er således, når de er rigtigt tilrettelagt, ikke en overflødig luksus, men en integrerende og ikke uvigtig del af en kongres. De uddyber billedet og giver lejlighed til at udbygge de personlige kontakter, som nok opnås under møderne, men sjældent kommer længere end det formelle plan.

Som afslutning på omtalen af arrangementerne må også nævnes den russiske arkivfilm, der blev vist under kongressen, og som var beregnet på at informere grupper svarende til vore gymnasieelever om arkivvæsenet og dets betydning for historieforskningen. Den havde en spilletid på knap en halv time og var i behagelig grad fri for påtrængende propaganda, således at den på flere punkter er efterlignelsesværdig.

Konklusionen af ovenstående må blive, at den syvende internationale arkivkongres i Moskva har givet såvel de enkelte landes arkivvæsen som helhed som de enkelte deltagere personligt nye impulser og dermed vist berettigelsen af at afholde en ny international arkivkongres i 1976 i Washington.

Hans H. Worsøe.

³ No. 49 s. 6–15.